

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

ВЕСТНИК
ЕВРАЗИЙСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

BULLETIN
of L.N. GUMILYOV
EURASIAN NATIONAL
UNIVERSITY

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES.
TURKOLOGY Series

Серия **ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ.**
ТЮРКОЛОГИЯ

№ 3 (136)/2021

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2021
Nur-Sultan, 2021
Нур-Султан, 2021

Бас редакторы: **Нуртазина Р.А.**
с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Нечаева Е.Л.**, с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бас редактордың орынбасары **Медеубаева Ж.М.**, Ph.D., т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Редакция алқасы

Абжаппарова Б.Ж. т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Әлиева С.К. т.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Борисов Н.А. с.ғ. д., Ресей мемлекеттік гуманитарлық университетінің теориялық және қолданбалы саясаттану кафедрасының меңгерушісі, Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А. Ф. ф.ғ.д., доцент, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы (түркітану)
Дегтярев Д.А. с.ғ. д., э. ф. к., профессор, РУДН, МГИМО СИМ, Спбму, Мәскеу, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Джубатова Б.Н. ф.ғ.д., проф., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан (шығыстану)
Дүйсембекова М.К. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр- сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Қурылев К.П. т. ф. д., проф., Ресей Халықтар Достығы Университеті (РУДН), Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Невская И.А. ф.ғ.к., проф., Гете атындағы университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (түркітану)
Нұрбаев Ж.Е. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Оспанова А.Н. Ph.D., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С. Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Смагулова Г.М. т.ғ. к., доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Стамбулов С.Б. Ph.D. доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (аймақтану)
Сыздыкова Ж.С. т.ғ.д., проф., М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу, Ресей (аймақтану)
Тектігүл Ж.О. ф.ғ.д., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан (түркітану)
Троцкий Е.Ф. т.ғ.д., проф., Томск мемлекеттік университеті, Томск, Ресей (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н. ф.ғ. к., проф., Горно-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Ресей (аймақтану)
Уяма Томохико т.ғ.д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония (шығыстану)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Юсупова А.Ш. ф.ғ. д., проф., Қазан мемлекеттік университеті, Қазан, Ресей (шығыстану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы, компьютерде беттеген: Тубышева А.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж. № KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 12 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-432)

© **Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті**

Editor-in-Chief: **Roza Nurtazina**
Doctor of Political Sciences, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
(political science)

Deputy Editor-in-Chief: **Yelena Nechayeva**, Can. of Political Sci., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
(political science) Deputy Editor-in-Chief: **Zhanar Medeubaeva**, Ph.D., Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov
ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)

Abzhapparova B.Zh. Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Aliyeva S.K. Can. of Historical Sci., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political sciences)
Borisov N.A. Doctor of Political Sci., Head of the Department of Theoretical and Applied Political Science,
Russian State University for the Humanities, Moscow, Russia (political sciences)
Byulegenova B. B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
(political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philosophy, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan,
Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology).
Degtyarev D.A. Doctor of Political Science, Candidate of Economic Sciences, Professor, RUDN, MGIMO MFA, St.
Petersburg State University, Moscow, St. Petersburg, Russia (political sciences)
Dzhubatova B.N. Doctor of Philosophy, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(oriental studies)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Kurylev K.P. Doctor of History, Professor, RUDN, Moscow, Russia (political sciences)
Lanko D.A. Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Saint Petersburg State University, Saint
Petersburg, Russia (political sciences)
Nevskaya I.A. Ph.D., Goethe University, Frankfurt-am-Maine, Germany (turkology)
Nurbaev Zh.E. Candidate of Historical Sciences, L. N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Ospanova A.N. Ph.D., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Smagulova G.M. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, Kazakhstan (political Science)
Stambulov S.B. Ph.D., Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan
(regional studies)
Syzdykova Zh. S., Ph.D., Professor, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia (regional studies)
Tektigul J.O. Doctor of Philosophy, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan (turkology)
Trotsky E.F. Doctor of Historical Sciences, Professor, Tomsk State University, Tomsk, Russia (regional studies)
Tybykova L.N. Candidate of Philosophy, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia
(regional studies)
Uyama Tomohiko Doctor of Historical Sciences, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan (oriental Studies)
Shaimerdinova N.G. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Yusupova A.Sh. Doctor of Philosophy, Professor, Kazan State University, Kazan, Russia (oriental Studies)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Nur-Sultan city, Kazakhstan, 010008.
Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-432). E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:
<http://bulpolit.enu.kz>

Responsible secretary, computer layout: A.A. Tubysheva

**Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL
STUDIES. TURKOLOGY Series**

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No.
KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz>

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 12 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-432)

© L.N. Gumilyov Eurasian National
University

Главный редактор: **Нуртазина Р.А.**
д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит. науки)
Зам. главного редактора: **Нечаева Е.Л.**, к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(полит. науки)
Зам. главного редактора: **Медеубаева Ж.М.**, Ph.D., к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)

Редакционная коллегия

Абжаппарова Б.Ж.	д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Азмуханова А.М.	к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Алиева С.К.	к.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Борисов Н.А.	д.п.н., заведующий кафедрой теоретической и прикладной политологии Российский государственный гуманитарный университет России, Москва, Россия (полит. науки)
Булегенова Б.Б.	к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф.	д ф. н., доцент. ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация (тюркология)
Дегтярев Д.А.	д.п.н., к.э.н., проф., РУДН,МГИМО МИД, СПбГУ, Москва, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)
Джубатова Б.Н.	д.ф.н., проф., КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан (востоковедение)
Ескеева М.К.	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)
Курьев К.П.	д.и.н., проф., РУДН, Москва, Россия (полит.науки)
Ланко Д.А.	к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)
Невская И.А.	Ph.D., Гете Университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (тюркология)
Нурбаев Ж.Е.	к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Оспанова А.Н.	Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С.	Ph.D., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Смагулова Г.М.	к.и.н., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (полит.науки)
Стамбулов С.Б.	Ph.D., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (регионоведение)
Сыздыкова Ж.С.	д.и.н., проф., МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия (регионоведение)
Тектигул Ж.О.	д ф.н., Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан (тюркология)
Троцкий Е.Ф.	д.и.н., проф., Томский государственный университет, Томск, Россия (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н.	к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (регионоведение)
Уяма Томохико	д.и.н., проф., Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония (востоковедение)
Шаймердинова Н.Г.	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)
Юсупова А.Ш.	д.ф.н., проф., Казанский государственный университет, Казань, Россия (востоковедение)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402 Тел.: +7(7172) 709-500
(вн. 31-432)E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>
Ответственный секретарь, компьютерная верстка: Тубышева А.А.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Тираж: 12 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-432)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 3(136)/2021

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, №3 (136)/2021

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология, № 3 (136)/2021

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Ибраев Е.Е., Жанпейісова Қ.Д.** Қазақстандағы діни ахуал: қоғамдық пікірді талдау
Ibraev E.E., Zhanpeiissova K.D. Religious situation in Kazakhstan: analysis of public opinion 7
Ибраев Е.Е., Жанпейісова Қ.Д. Религиозная ситуация в Казахстане: анализ общественного мнения
- Лукьянов М.А.** Қазіргі Ресейдегі азаматтардың мемлекеттік қызметтерді цифрландыруға қатысты ұстанымы
Lukyanov M.A. Citizens' attitudes towards the digitalisation of public services in contemporary Russia 21
Лукьянов М.А. Отношение граждан к цифровизации государственных услуг в современной России
- Майгельдинов Қ.Ө., Нечаева Е.Л.** Пандемиядан кейінгі кезеңдегі Қытайдың «Белдеу және жол» бастамасының перспективалары (орталық азия елдері мысалында)
Maigeldinov K.U., Nechaeva Ye.L. Perspectives of China's Belt and Road Initiative in the post-epidemic period 37
Майгельдинов К.О., Нечаева Е.Л. Перспективы китайской инициативы «Пояс и путь» в постэпидемический период
- Оспанова А.Н., Сабитов Ж.М., Нурбаев Ж.Е.** Қазақстандағы «диплом фабрикалары» жүйесінің қалыптасу тарихы
Osanova A.N., Sabitov Z.M., Nurbayev Z.E. The history of the formation of the system of «diploma mill» in Kazakhstan 44
Оспанова А.Н., Сабитов Ж.М., Нурбаев Ж.Е. История формирования системы «фабрик дипломов» в Казахстане
- Судейменов М.А., Каппасова Г.М.** Қазақстандағы «әскери коммунизм» кезеңіндегі кеңестік саяси режим
Suleimenov M.A., Kappassova G.M. Soviet political regime in Kazakhstan during the period of «military communism» 54
Судейменов М.А., Каппасова Г.М. Советский политический режим в Казахстане в период «военного коммунизма»
- Тернов Н.М.** Қазақстанның Инстаграм контентіндегі Түркия саясаты: саяси талдау
Ternov N.M. Turkish policy in Kazakhstan's Instagram content: political analysis 63
Тернов Н.М. Политика Турции в казахстанском Инстаграм контенте: политический анализ

АЙМАҚТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

- Вахшитех А.** Иранның «Энзели» экономикалық аймағын «Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізі шеңберінде дамыту
Vakhshiteh A. Anzali free trade zone in the framework of international North-South transport corridor
- Вахшитех А.** Развитие иранской экономической зоны «Энзели» в рамках международного транспортного коридора «Север-Юг» 72
- Ғалым М., Жолдасбекова А.Н.** Демократиялық қоғам концепциясы: Латын Америкасы мысалында
Galym M., Zholdasbekova A.N. The concept of democratic society on the example of Latin America 82
- Ғалым М., Жолдасбекова А.Н.** Концепция демократического общества на примере Латинской Америки

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES /ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

- Глазунов Д.А., Чичинова А.Л.** Чжуцзян өзені атырауындағы қалалық агломерацияның қалыптасу ерекшеліктері
Glazunov D.A., Chichinova A.L. Features of urban agglomeration formation in the Zhujiang Delta
- Глазунов Д.А., Чичинова А.Л.** Особенности формирования городской агломерации в дельте реки Чжуцзян 91
- Нарекеш А., Азмуханова А.М.** Джо Байденнің әкімшілігінің Қытайды шектеу саясаты
Narekesh A., Azmukhanova A.M. Joe Biden's Administration on China's containment policy
- Нарекеш А., Азмуханова А.М.** Политика администрации Джо Байдена по сдерживанию Китая 102
- Оңғарова Е.** Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың сыртқы саясаттағы негізгі бағыттары
Ongarova Y. Fundamental routes in foreign policy of the president of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev
- Оңғарова Ү.** Kasım-Jomart Tokayev'in Dış Politikada Temel Rotaları 111

ТҮРКІТАНУ/ TURKOLOGY /ТЮРКОЛОГИЯ

- Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А.** Мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ-араб сөздіктері және «Тәржұман» ескерткіші: салыстырмалы талдау
Aubakirova K.K., Mustafaeva A.A. Kypchak-Arabic dictionaries during the reign of the Mamluks and the written monument "Tarjuman": a comparative analysis
- Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А.** Кыпчакско-арабские словари в период правления мамлюков и письменный памятник «Тарджуман»: сравнительный анализ 119
- Әбелдаев Ж.Ә.** Түрік қаламгері Х.Н. Атсыздың «Көк бөрілердің өлімі» романындағы түркі бірегейлігі
Abeldaev Zh.A. The Turkic identity in the novel "death of the grey fierce" by the Turkish writer H. N. Atsyz 129
- Әбелдаев Ж.А.** Тюркская идентичность в романе «Смерть серых лютых» турецкого писателя Х.Н. Атсыза
- Буркитбаева Ш.Д.** Қазақстандағы ұйғыр поэзиясында табиғат лирикасы
Burkitbayeva Sh.D. Lyrics about nature in Uighur poetry in Kazakhstan
- Буркитбаева Ш.Д.** Лирика о природе в уйгурской поэзии в Казахстане 140

Галимуллина А.Ф. Ренат Харистің махаббат лирикасы: дәстүрлер мен жаңашылдық	
Galimullina A.F. The love lyrics of Renata Haris: tradition and innovation	
Галимуллина А.Ф. Любовная лирика Рената Хариса: традиции и новаторство	150
Керимкулова Р.О., Ибраев Ш.И. Миф пен эпос поэтикасының типологиясы	
Kerimkulova R.O., Ibraev Sh. Typology of the poetics of myth and epic	
Керимкулова Р.О., Ибраев Ш.И. Типология поэтики мифа и эпоса	161

Е.Е. Ибраев*, Қ.Д. Жанпейісова*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан***Corresponding author: erzhan-83@mail.ru*

Қазақстандағы діни ахуал: қоғамдық пікірді талдау

Аңдатпа. Бүгінгі таңда Қазақстандағы діни ахуал күрделі, әрі үнемі даму үстінде, өйткені халықтың өсіп келе жатқан діни танымы, шетелдік діни миссиялардың үгіт-насихат қызметі және қоғам өмірінің діни саласын реттейтін ұлттық заңнаманың ерекшеліктері әртүрлі жағымды да, жағымсыз да салдарға алып келеді.

Халықтың діни сауаттылығы деңгейінің төмендігімен, елдің дінге сенушілер мен атеистік ұстанымдағы азаматтары арасындағы құндылық бағдарларындағы алшақтығымен, сондай-ақ түрлі конфессиялар пайдаланатын діни идеяларды тарату тәсілдерінің әртектілігімен байланысты бірқатар мәселелер орын алуда.

Аталған мәселелер халықтың діни бағдарлану деңгейін, түрлі конфессиялар мен діни ағымдар өкілдері арасындағы қатынастардың жай-күйін, Қазақстандағы төзімділік пен конфессияаралық келісім деңгейін айқындау үшін діни ахуалға мониторинг жүргізудің маңыздылығын білдіреді.

Осы орайда, елдегі қалыптасқан діни ахуал өте күрделі, оны реттеп, жүзеге асырушы мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігі жоғары деген гипотезаны ұсынып, оны эмпирикалық зерттеу әдістерімен қоғамдық пікірді зерделеп, нәтижесінде оны жүзеге асырушы мемлекеттік органдар қызметіне оң баға анықталып, елдегі діни ахуал тұрақты әрі қолайлы екені дәлелденді. Мақалада Қазақстандағы діни ахуалды зерделеудің кейбір нәтижелері қамтылған.

Түйін сөздер: дін, мемлекет, респонденттер, діни ахуал, мемлекеттік органдар, зайырлылық, діни бірлестіктер, Қазақстан.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-7-20>

Түсті: 23.11.2020 / Жарияланымға рұқсат етілді: 20.12.2020

Кіріспе

Дін өркениеттер тарихында мемлекетпен қатар өмір сүріп, қоғамда әлеуметтік тұрғыдан ұйымдастырушы функцияны атқаратын маңызды институт болып табылады. Францияның атақты әлеуметтанушысы, философ ғалымы Э. Дюркгейм дінді кез келген қоғамның құрылымдық элементі деп есептеген. [1] Қазіргі уақытта діннің дүниетаным жүйесі мен өмір салты ретіндегі рөлі артып, азаматтардың қоғамның рухани өмірінің діни құрамдас бөлігіне деген қызығушылығының өсуі байқалады. Ал халықтың діни санасының жаңдануы әлеуметтік-саяси және рухани тұрғыда қоғамды топтастырушы фактор болып табылады.

XX ғасырда орын алған тарихи оқиғалардың нәтижесінде қалыптасқан көпэтникалық және көпконфессиялық қоғамда ішкі тұрақтылықты қамтамасыз ету Қазақстанның

мемлекеттік саясатының басым бағыттарының бірі болатын. Бұл салада дінаралық келісім мен үнқатысудың алаңына айналған Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезі түрлі конфессиялар арасындағы өзара ықпалдасудың жалпыәлемдік үдерісіне оң ықпалын тигізді.

Қоғамдағы толеранттылық, дінаралық үнқатысу мен өзара түсіністік Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік дамуының ұйымдастырушы күші мен негізі болып табылады. 2018 жылы өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының VI съезінде Елбасы Н. Назарбаев: «Дін мәдениет пен әлеуметтік қатынастарды қалыптастыратын негізгі күш болып табылады. Қазір әлем діндер мен оның жалпыға танылған көшбасшыларының рөлі айқындаушы мәнге ие болатын сапалы жаңа өлшемге аяқ басты» - деп атап өтеді. [2]

Дін қоғамдық даму мен қазақстандық қоғамның тұрақтылығын сақтауда маңызды рөл атқара бастады. Бұл мемлекеттен діни бірлестіктермен бірдей қарым-қатынас орнатуды талап етті, мемлекеттік-конфессиялық қатынастар Қазақстан Республикасы үшін аса маңызды салалар қатарына енді.

Ал ғылыми тұрғыда жалпы республика аумағындағы діни ахуалдың негізгі үдерістері мен бағыттарын, елдегі мемлекет пен конфессиялық қарым-қатынастарды зерттеп жүрген ғалымдар қатарына Е.Бурова, Н.Сейтахметова., Б.Сатершинов., Ғ.Есім., А.Г.Косиченко., Қ.Затов., Қ.Борбасова, Ш.Рысбекова., Е. Байдаров., М.Ю. Онучко., Д.А.Сихимбаева және т.б жатқызуға болады.

Ғылыми зерттеулердің жан-жақтылығы діни саясаттың маңызды бөлігі болып табылатын мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың әр кезеңде өзекті болғандығын көрсетеді.

Қазақстан Республикасындағы дін және конфессияаралық қатынастар саласындағы ахуалды бағалау

Қазақстан Республикасындағы дін және конфессияаралық қатынастар саласындағы ахуал соңғы екі онжылдықта айтарлықтай өзгерді. Осы кезеңдегі дамудың бір ерекшелігі діннің қоғамдағы рөлінің тұрақты өсуі болды. Оның беделі мен мәртебесі артып, қызметі кеңейді, дін ұстанушылар мен діни бірлестіктердің саны артып келеді. 2011 жылдың 1 қаңтары жағдайы бойынша елде 4551 діни бірлестік болған, 2012 жылдың қазан айында аяқталған діни бірлестіктерді қайта тіркеудің нәтижесінде олардың саны 3088-ге қысқарған. [3]

Ал бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігіне қарасты Дін істері комитетінің ақпараты бойынша елімізде 18 конфессия атынан өкілдік ететін ресми тіркелген 3818 діни бірлестік бар. (*Ислам – 2685, православие – 342, католицизм – 86, елуіншілер – 228, баптистер – 186, пресвитериандар – 107 және т.б.*)

Алайда, қоғамда діннің рөлінің артуымен бірге халықтың кейбір бөлігінің діни өмірінің жағымсыз жақтары да көрініс таба бастады. Дінге деген қызығушылықтың өсуімен қатар қоғам экстремизм мен терроризмге байланысты сын-қатерлерге тап болды. Мәселен, 2003 жылдан 2011 жылдар арасында Қазақстандағы экстремизм мен терроризмнің өсу динамикасы байқалады: 2003 жылы сотталғандар саны 6 болса, 2006 жылы – 33, 2010 жылы – 31 адамға жеткен. [4] Бұған қоса, Ақтөбе мен Тараз қалаларында орын алған лаңкестік әрекеттер мемлекеттің дін саласында және діни экстремизм мен терроризмге қарсы күресу бағытында заңнамалық өзгерістер мен шаралар қабылдауға негіз болды.

Еліміздің дін саласындағы болып жатқан процестер қазақстандықтардың назарындағы негізгі объектілердің біріне айналды. Бұған себеп ретінде қоғамдағы діндарлыққа және діни экстремизм мен терроризмге қарсы мемлекет тарапынан жүзеге асырылып жатқан

шараларды атауға болады. Осы орайда дін саласындағы мемлекеттік саясатқа қатысты қоғамдық пікірді зерделеу, соның нәтижесінде қоғамдық қолдаудың деңгейін анықтау мемлекеттің осы салада тиімді саяси шешімдер қабылдауға септігін тигізеді.

Зерттеудің мақсаты – дін саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын іске асырудағы тиісті мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігі туралы қоғамдық пікірді зерделеу.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін келесідей міндеттер белгіленеді:

- 1) қазіргі уақыттағы қоғамда қалыптасқан діни ахуалдан азаматтардың хабардар болу деңгейін анықтау;
- 2) дін саласындағы мемлекеттік саясатты және мемлекеттік құрылыстың зайырлы қағидаттарын қоғамдық қолдауды зерделеу;
- 3) Діни саладағы тиісті мемлекеттік органдардың қызметіне сенім білдіру дәрежесін айқындау.

Қазақстанның дін саласындағы мемлекеттік саясаттың басым міндеттері мемлекеттік-конфессиялық және конфессияаралық қатынастарды реттеу, сондай-ақ мемлекеттің зайырлы қағидаларын нығайту болып табылады.

Бүгінгі таңда Қазақстан қоғамында дін мен діни ұйымдардың беделінің біртіндеп артуы, іс жүзінде барлық конфессиялардың әлеуметтік саладағы қызметінің жандануы байқалады. Діни ұйымдар кең ауқымды әлеуметтік мәселелерді, әсіресе қоғамдық өмірдің зайырлы салаларындағы мәселелерді шешуге қатысуға көбірек ықылас танытуда. Діни фактор халықтың түрлі топтарының этномәдени сәйкестендірілуінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Осы үрдістерді ескере отырып, елдегі діни ахуалды зерттеу барынша өзектілік пен практикалық маңыздылыққа ие.

Осыған орай, елдегі діни ахуалға, жалпы алғанда дін саласындағы мемлекеттік саясатты қазақстандықтардың бағалау деңгейін анықтау үшін әлеуметтанулық зерттеу жүргізілді.

Ең алдымен мемлекеттің дін саласындағы саясатын жүзеге асыруда өкілетті мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін халық тарапынан бағалануы туралы қоғамдық пікірді зерделеу үшін азаматтардың діни сипаттағы мәселелерге қаншалықты қызығушылық танытатынын және мемлекеттің осы саладағы қызметі туралы қаншалықты түсініктері бар екенін түсінген жөн. Сондықтан респонденттерден елдегі қазіргі діни ахуалдан қаншалықты хабардар екендігі жайында сұралды.

«Мені бұл сала қызықтырмайды» және «менде діни ахуал туралы ақпарат жоқ, өйткені менде уақыт жоқ» жауаптарының жиынтығы бойынша респонденттердің үлесі – 32% құрайды.

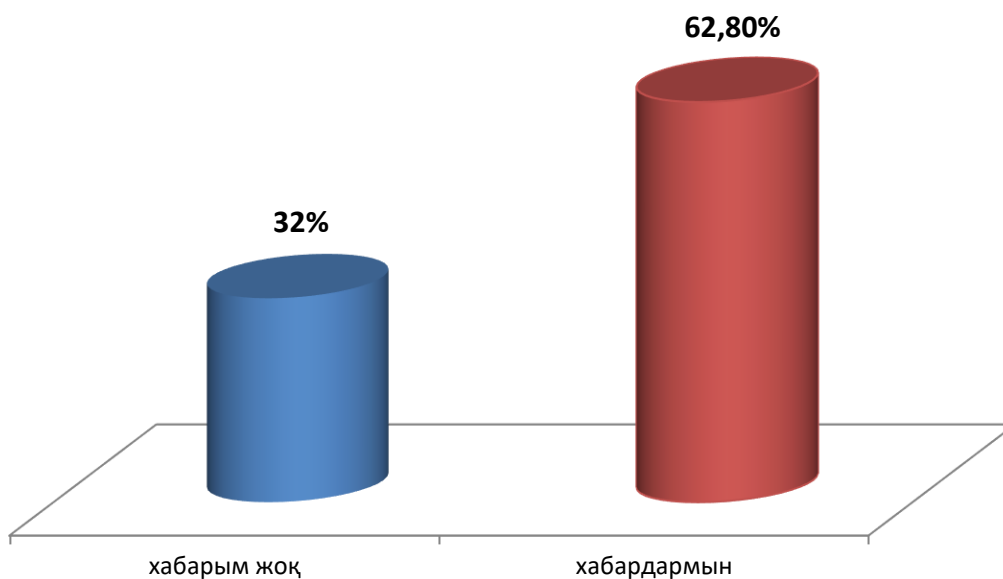
Сұралғандардың үштен бірінен көбі (36,8%) елдегі діни ахуал жайында ақпараты жоқ, дегенмен жалпы түсінігі бар екенін хабарлады. Сауалнамаға қатысқандардың төрттен бір бөлігі БАҚ арқылы қоғамдық маңызы бар мәселелерді белсенді түрде бақылауына байланысты өздерін діни саладағы қазіргі жағдай туралы жақсы хабардар деп санайды. Сондықтан сұралған 62,8% респонденттерді діни ахуалдан хабары бар азаматтар деп санауға болады. Ал сауалнамаға қатысушылардың 5,2% жауап беруге қиналды, оларды респонденттердің діни ахуал туралы ақпараты жоқ бөлігіне жатқызуға болады.

1 сурет. Елдегі діни ахуал жайында халықтың хабардар болу деңгейі

2 сурет. Елдегі діни ахуал жайында халықтың хабардар болу деңгейінің жиынтық көрсеткіші

Азаматтық-құқықтық мәдениет тұрғысынан өңірлер бойынша діни салаға қызығушылық танытпайтын Ақмола (47,1%) және Ақтөбе (30,5%) облыстарының респонденттері екені анықталды.

Сауалнамаға қатысушылардың 41,5% - ы Алматы және 27,5% - ы Ақтөбе облыстарының дін саласындағы жағдайға қызығушылық танытпайды. Дін саласындағы ақпараттан хабардар болудың ең төмен деңгейі Алматы (4,5%) және Жамбыл (10,6%) облыстарында. Қазақстандық қоғамдағы діннің рөліне белсенді қызығушылық танытатын респонденттер Шығыс Қазақстан (38%), Павлодар (38,9%) және Қызылорда (53,6%) облыстарында байқалады.

Діни ахуал туралы ең төмен дәрежеде түсінігі бар респонденттер Ақтөбе (24%), Шығыс Қазақстан (24,7%), Ақмола (25%) облыстарында. Қалған өңірлер бойынша көрсеткіштер 30% деңгейден асады, сондай-ақ Жамбыл (64,1%) және Қостанай (52,9%) облыстарынан сауалнамаға қатысушылар өздерін жеткілікті хабардар деп санайды.

3 кесте. Сіз елдегі діни ахуалдан хабардар болу деңгейіңізді қалай бағалайсыз?
(өңірлер бойынша)

Өңір	Мені бұл сала қызықтырмайды	Менде діни ахуал туралы ақпарат жоқ, өйткені менде уақыт жоқ	Мен елдегі діни ахуалды жақсы білемін, өйткені мен үнемі жаңалықтарды оқимын/ көремін	Менде елдегі діни ахуалдан ақпаратым жоқ, дегенмен менде жалпы түсінігім бар	Жауап беруге қиналамын
Нұр-Сұлтан	13,5%	10,1%	32,6%	37,1%	6,7%
Алматы	14,7%	10,3%	30,6%	37,4%	7,0%
Шымкент	17,3%	8,5%	31,5%	37,5%	5,2%
Ақмола облысы	47,1%	7,2%	15,9%	25%	4,8%
Ақтөбе облысы	30,5%	27,5%	13,7%	24%	4,3%
Алматы облысы	17,9%	41,5%	4,5%	34,4%	1,6%
Атырау облысы	19,5%	12,6%	29,9%	30,5%	7,5%
Шығыс Қазақстан облысы	14,1%	16,5%	38%	24,7%	6,6%
Жамбыл облысы	13,4%	8,4%	10,6%	64,1%	3,4%
Батыс Қазақстан облысы	11,9%	8%	29%	43,8%	7,4%
Қарағанды облысы	14,5%	12,9%	20,8%	48,7%	3,2%
Қостанай облысы	13,1%	7,4%	26,6%	52,9%	
Қызылорда облысы		4,4%	53,6%	30,4%	11,6%
Маңғыстау облысы	16,1%	14,8%	35,9%	30,5%	2,7%
Павлодар облысы	14,2%	9,3%	38,9%	28,4%	9,3%
Солтүстік Қазақстан облысы	25,9%	8,3%	29,1%	31,6%	5,1%
Түркістан облысы	13,7%	4,4%	33,2%	38,5%	10,2%

Азаматтардың дінге қатысты туындаған сұрақтарға жауаптарды қандай дереккөзден алатындарын анықтау мақсатында респонденттерге «Ең алдымен Сіз қандай дереккөздерден діни мәселелер туралы ақпарат аласыз?» - деген сұрақ қойылды. Респонденттердің 58,2%-ы үшін ең танымал ақпарат көзі-интернет болып табылады. Ақпарат көзі ретінде интернет танымалдылығының ең жоғары көрсеткіштері Ақмола (88%), Алматы (88%), Ақтөбе (80,3%), Жамбыл (68,1%), Қостанай (63,5%) облыстарында және Шымкент қаласында (62,9%) тіркелді.

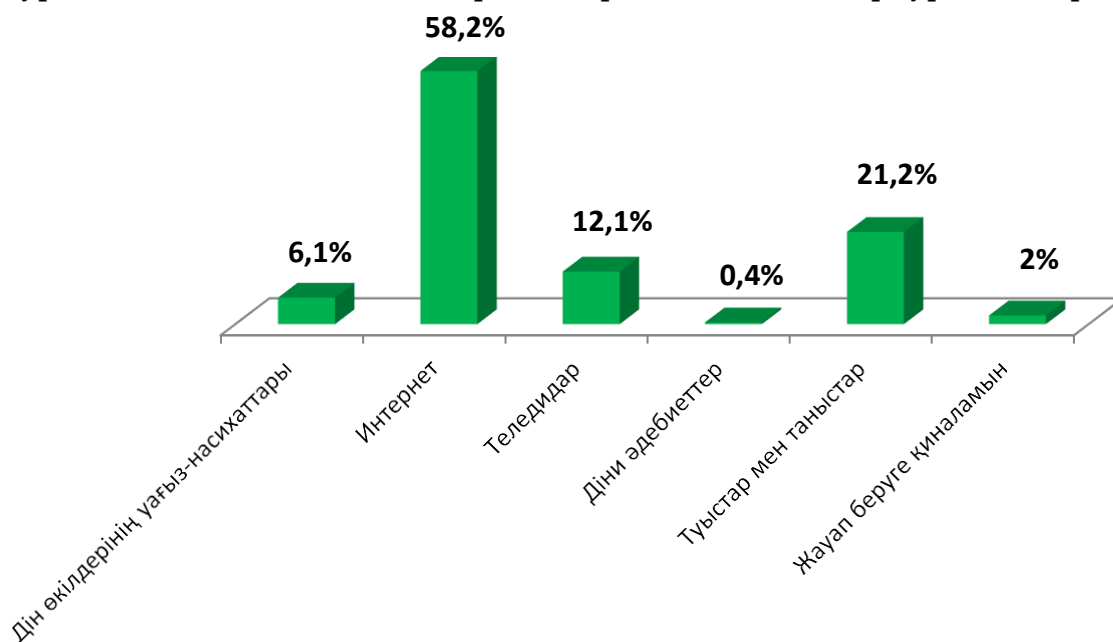
Интернетпен салыстырғанда ұялы байланыс пен интернетке қолжетімділік нашар дамыған ауылдық жерлерде маңызды ақпарат көздерінің бірі болып табылатын теледидар көру арқылы алынатын ақпараттың үлесі 4,8 есе аз. Түркістан облысы (40%), Шығыс Қазақстан облысы (33%) және Павлодар (28,4%) облыстарындағы респонденттер елдегі діни ахуал туралы ақпарат алуға көбірек уақыт бөледі.

Діни ахуал туралы ақпараттың өзектілігі бойынша үшінші дереккөзі сұралушылардың тұлғааралық байланыстары болып табылады. Зерттеудің барысында анықталғандай, респонденттердің бестен бір бөлігі туыстары мен таныстарының ортасында діни мәселелерді талқылайды.

Дін өкілдерінің уағыз-насихаттарын тыңдаушылардың ең көбі Шымкент қаласының респонденттері (10,9%), Шығыс Қазақстан (16,2%), Павлодар (10,5%) және Атырау (10,3%) облыстары.

Ал діни тақырыптарды арнайы діни әдебиеттер арқылы оқитындар Алматы қаласы (0,8%), Солтүстік Қазақстан (1,8%), Маңғыстау (0,9%) облыстары.

4 сурет. «Ең алдымен Сіз қандай дереккөздерден діни мәселелер туралы ақпарат

5 кесте. «Ең алдымен Сіз қандай дереккөздерден діни мәселелер туралы ақпарат аласыз?» % (өңірлер бойынша)

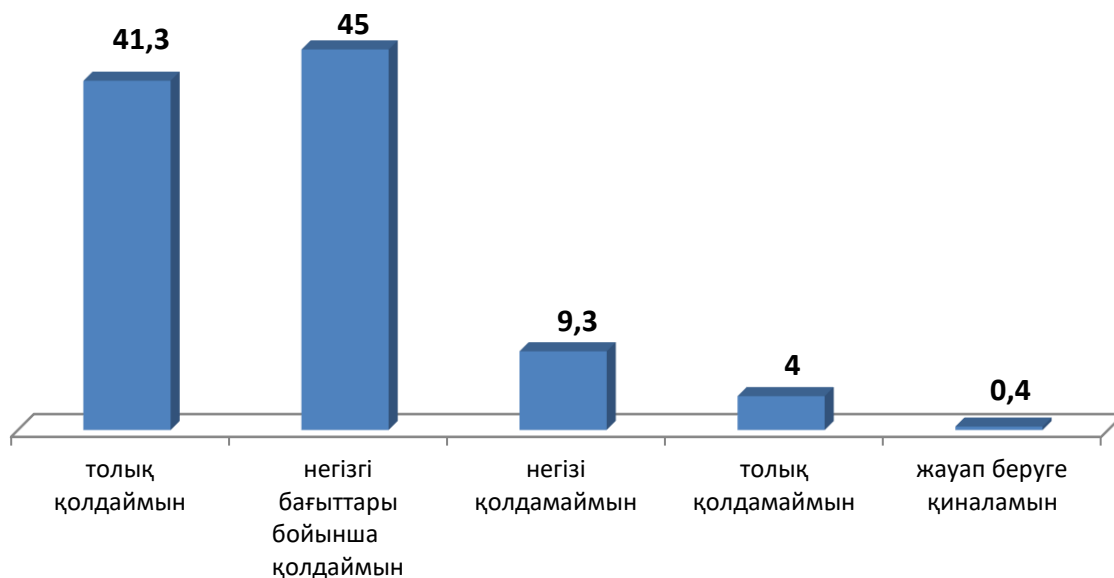
Өңірлер	Дін өкілдерінің уағыз-насихаттары	Интернет	Теледидар	Діни әдебиет	Туыстар мен таныстар	Жауап беруге қиналамын
Нұр-Сұлтан қ.	7,1%	53,6%	12%	-	24,7%	2,6%
Алматы қ.	9,3%	56,8%	21,7%	0,8%	11,4%	-
Шымкент қ.	10,9%	62,9%	12,9%	0,4%	12,9%	-
Ақмола облысы	-	88%	-	-	12%	-
Ақтөбе облысы	-	80,3%	-	-	18%	1,7%
Алматы облысы	-	88%	-	-	11,8%	0,2%
Атырау облысы	10,3%	47,1%	13,8%	-	26,4%	2,3%
Шығыс Қазақстан облысы	16,2%	33,5%	33%	0,3%	17%	-
Жамбыл облысы	1,3%	68,1%	-	-	28,8%	1,9%
Батыс Қазақстан облысы	1,1%	63,6%	18,8%	-	13,1%	3,4%
Қарағанды облысы	3,9%	50%	-	-	46,1%	-
Қостанай облысы	7%	63,5%	-	-	26,6%	2,9%
Қызылорда облысы	8,3%	7,2%	-	-	49,7%	34,8%
Манғыстау облысы	8,5%	49,8%	19,7%	0,9%	20,6%	0,4%
Павлодар облысы	10,5%	43,2%	28,4%	0,6%	17,3%	-
Солтүстік Қазақстан облысы	6,5%	57,1%	14,3%	1,8%	20,3%	-
Түркістан облысы	5,4%	39%	40%	-	15,6%	-

Жалпы алғанда, респонденттердің 62,8% - ның елдегі діни ахуал туралы белгілі бір дәрежеде хабары бар. Азаматтар, ең алдымен, интернет пен теледидарды қарау арқылы ақпарат алуды жөн көреді. Жақын адамдармен қарым-қатынаста қоғамдық өмірдің діни аспектілерін

талқылауға сұраныс байқалады. Осы форматтағы әңгімелерді қоғамдық маңызы бар диалог алаңдарына біртіндеп көшіру арқылы қоғамда азаматтық-құқықтық мәдениетті дамыту әлеуеті пісіп-жетіледі деп болжауға болады.

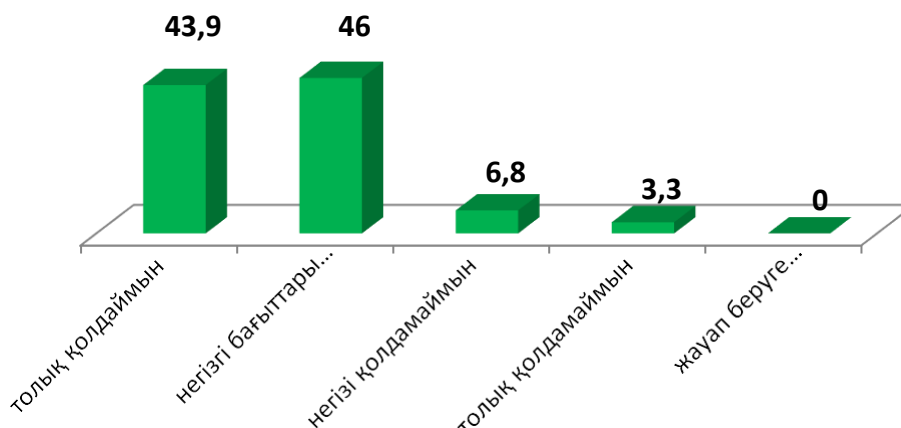
Зерттеу аясында қызмет саласы дінмен байланысты мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін анықтау мақсатында келесі сұрақ қойылды: «Дін саласындағы мемлекеттік саясатты қолдайсыз ба?»

6 сурет. «Дін саласындағы мемлекеттік саясатты қолдайсыз ба?»

Халықтың дін саласындағы мемлекеттік саясатты қолдауы («Толық қолдаймын» және «Негізгі бағыттар бойынша қолдаймын») жоғары деңгейде. Сондай-ақ, респонденттер мемлекет жүргізіп отырған дін саласындағы толеранттылық саясатын қолдайтынын байқауға болады. Қолдау деңгейі 89,9 %-ды құрап отыр.

7 сурет. «Мемлекет жүргізіп отырған толеранттылық және дінаралық келісім саясатын қолдайсыз ба?» (%)

Жалпы алғанда, респонденттердің мемлекеттік саясатты іске асыру мәселелері бойынша мемлекеттік органдарға сенім білдіру үрдісі сақталуда. «Дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру мәселелері бойынша мемлекеттік органдардың қызметіне сенесіз бе?» - сұрағына алынған

жауаптар арқылы дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру мәселелері бойынша мемлекеттік органдардың қызметіне сенім деңгейі анықталды.

Сонымен, «толық сенемін» және «негізі сенемін» рейтингілерінің нәтижелері келесідей:

- Құқық қорғау органдары – 79%;
- Дін істері жөніндегі жергілікті басқармалар – 87%;
- Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі – 75,8%;
- Білім және ғылым министрлігі – 75%.

1 кесте. «Дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру мәселелері бойынша мемлекеттік органдардың қызметіне сенесіз бе?» (%)

	Құқық қорғау органдары	Дін істері жөніндегі жергілікті басқармалар	Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі	Білім және ғылым министрлігі
Толық сенемін	37	42	33	31
Негізі сенемін	42	45	42,8	44
Негізі сенбеймін	6	4,2	13,8	12
Толық сенбеймін	4,8	3,8	2,5	9
Жауап беруге қиналамын	10,2	5	7,9	4

Сонымен бірге, қоғамдық санадағы зайырлылық туралы түсініктерді анықтау мақсатында азаматтардан мемлекеттік құрылыстың зайырлы формасын қалай түсінетіні жайында сұралды.

9 сурет. «Зайырлы мемлекет» ұғымының мазмұнын қалай түсінесіз?

Аталған сұрақтың төңірегінде респонденттердің көпшілігі (43,5%) «зайырлылық» ұғымын,

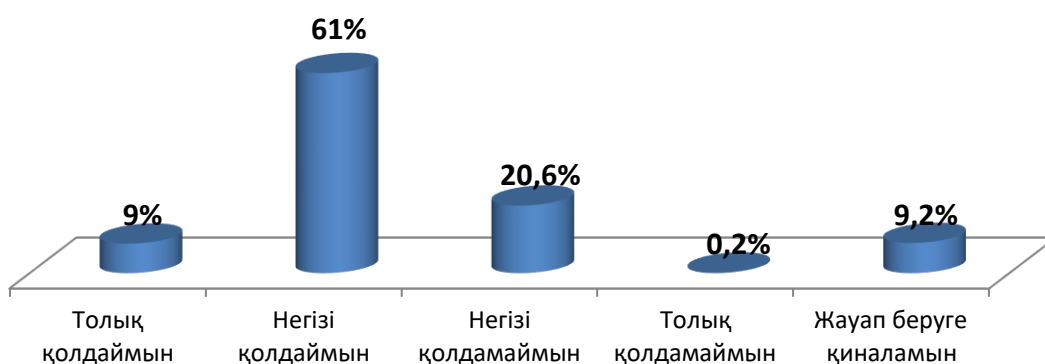

ең алдымен, «Азаматтардың ар-ождан және діни сенім бостандығымен» байланыстырады. Сұралушылардың төрттен бір бөлігі «Мемлекет пен діннің нақты бөліну» қағидатын көрсетгі (29,8%), басқа бөлігі үшін зайырлылық «Діни сенімдегі тең мүмкіндіктер» деп түсініледі (14,2%).

Ұсынылған жауаптың барлық нұсқалары белгілі бір дәрежеде зайырлы мемлекеттің белгілері болып табылады. Алынған мәліметтерден мемлекеттік мекемелерде діни киім киюге жол бермеу халық тарапынан қолдау табылмайтынын байқауға болады. Соңдықтан бұл мәселенің төңірегінде мемлекеттік әлеуметтік институттар мен халық арасында түсініспеушілік туындап отыр.

Қазақстанның зайырлы мемлекет ретіндегі мәртебесін «толық мақұлдайтын» және «негізі мақұлдайтын» респонденттердің үлесі 70% – ды құрайды, бұл мемлекеттік саясатты және қоғамдық құрылыстың зайырлы негіздерін мақұлдаудың жоғары көрсеткіші болып табылады.

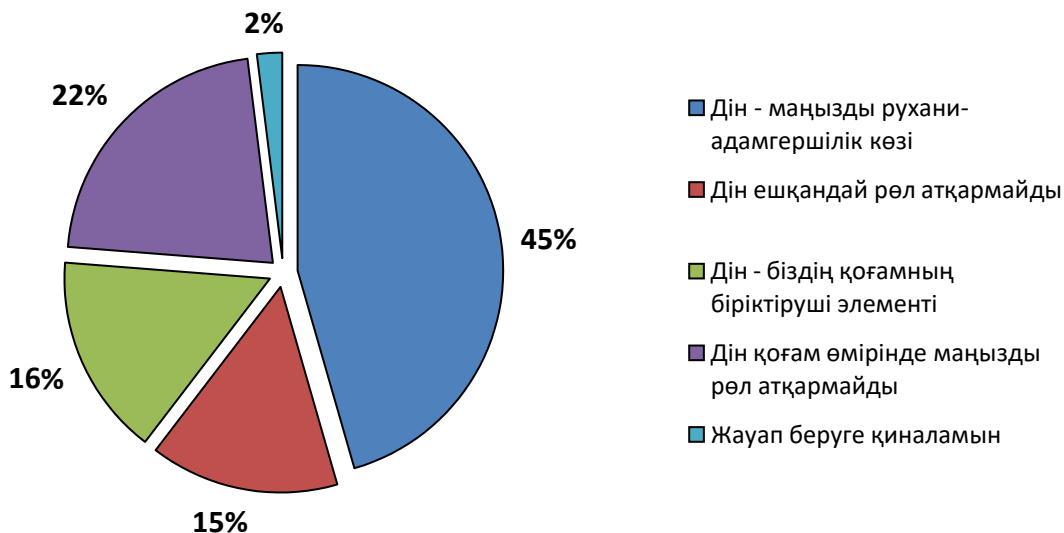
10 сурет. «Қазақстанның зайырлы мемлекет ретіндегі мәртебесін қалай қабылдайсыз?»

Зерттеу барысында алынған келесі деректер діннің елдің қоғамдық өміріндегі рөлін күшейту идеясына оң көзқарасты білдіреді. Респонденттердің көпшілігінің пікірінше, діннің рухани-адамгершілік (45%) және біріктіру функциялары (16%) қазақстандық қоғамның өмірінде негізгі рөл атқарады. Сауалнамаға қатысушылардың төрттен бір бөлігі, керісінше, дін қазақстандықтардың өмірінде маңызды рөл атқармайды деген пікір білдірді.

Әрбір үшінші сұхбат беруші діннің ешқандай рөлі жоқ екенін атап өтті.

11 сурет. «Бүгінгі таңда қазақстандық қоғам өмірінде діннің рөлі қандай?»

«Дәстүрлі емес діни бірлестіктерге қатысты жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясатта нені өзгерту қажет?»-деген сұрақта респонденттер негізінен «Олардың қызметін қатаң бақылауды» (82,8%) және «Олардың қызметіне тыйым салуды» (14,2%) ұсынады.

12 сурет «Дәстүрлі емес діни бірлестіктерге қатысты жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясатта нені өзгерту қажет?»

Өңірлік тұрғыдан алғанда, барлығы дерлік өңірлердегі респонденттердің көпшілігі олардың қызметін қатаң бақылауды ұсынады.

Келесі өңірлердің респонденттері олардың қызметіне тыйым салуды ұсынады: Нұр-сұлтан (24,7%) және Шымкент (45,2%) қалалары, Павлодар (30,2%), Шығыс Қазақстан (22,9%), және Солтүстік Қазақстан (25,9%) облыстары.

Алынған мәліметтерге сәйкес, респонденттердің көпшілігі «Азаматтардың ар-ождан және діни сенім бостандығы», «Мемлекет пен діннің нақты бөліну», «Діни сенімдегі тең мүмкіндіктер» нұсқаларын таңдағандықтан мемлекеттік құрылымның зайырлылық түсінігін интериоризациялау процесі ресми дискурсқа сәйкес дұрыс бағытта қабылданады деген қорытынды жасай аламыз.

Сондай-ақ, Қазақстанның зайырлы мемлекет ретіндегі мәртебесін «толық мақұлдайтын» және «негізінен мақұлдайтын» респонденттердің үлесі 70% - ды құрайды, бұл мемлекеттік саясатты және қоғамдық құрылыстың зайырлы негіздерін мақұлдаудың жоғары көрсеткіші болып табылады. Осылайша, қазақстандық қоғамның зайырлылығына қатысты елдің саяси бағытын қолдайды деп санауға негіз бар.

Қорытынды

Зерттеу барысында ұсынылған гипотезаны сауалнама әдісімен тексеру арқылы қазақстандықтардың түсінігінде елдегі діни ахуал тұрақты әрі қолайлы деген нәтиже алынды. Бұл өз кезегінде, дін саласындағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге өкілетті мемлекеттік

органдардың қызметін халық тарапынан оң бағалауына ықпал етеді деген қорытынды берді.

Дегенмен, қоғамда жат діни ағымдардың идеяларының таралуымен және діни көзқарастағы адамдар санының өсуіне қатысты халықта алаңдаушылық бар. Азаматтар елдегі зайырлылық қағидаттарын сақтау, діннің мемлекеттен бөлектену мәселесін қолдайды. Осы орайда дін саласына, әсіресе дәстүрлі емес діни ағымдардың қызметіне мемлекеттік бақылауды одан әрі күшейту жөніндегі көзқарас басым.

Әдебиеттер тізімі

1. О. Конг, Г. Спенсер, Э. Дрюкгейм, М. Вебер, Р. Белла Дін туралы // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. - 2008. - № 4. -Б. 87-91.
2. Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің алтыншы съезінің ашылуында сөзі. [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <http://religions-congress.org/ru/news/vystupleniya-VI/175> (қолданылған күні: 12.11.2020).
3. Количество религиозных объединений Казахстана после перерегистрации сократилось более чем на тысячу. [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31287721 (қолданылған күні: 12.11.2020).
4. Жандосова Ш. М. Қазіргі әлемдегі діни экстремизм: саясаттанулық талдау / Ш.М. Жандосова. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. - 188 б.

Е.Е. Ибраев, К.Д. Жанпейисова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Религиозная ситуация в Казахстане: анализ общественного мнения

Аннотация. На сегодняшний день религиозная ситуация в Казахстане сложна и постоянно развивается, так как растущее религиозное познание населения, пропагандистская деятельность зарубежных религиозных миссий и особенности национального законодательства, регулирующего религиозную сферу жизни общества, приводят как к различным положительным, так и отрицательным последствиям.

Имеет место ряд проблем, связанных с низким уровнем религиозной грамотности населения, расхождением ценностных ориентаций между верующими и гражданами страны на атеистической позиции, а также неоднородностью способов распространения религиозных идей, используемых различными конфессиями.

Данные вопросы подчеркивают важность проведения мониторинга религиозной ситуации для определения уровня религиозной ориентации населения, состояния отношений между представителями различных конфессий и религиозных течений, уровня толерантности и межконфессионального согласия в Казахстане.

В этой связи была выдвинута гипотеза о том, что сложившаяся религиозная ситуация в стране очень сложна, эффективность деятельности государственных органов, регулирующих ее, высока, эмпирическими методами исследования изучено общественное мнение, в результате чего выявлена положительная оценка деятельности государственных органов в данном аспекте, доказано, что религиозная ситуация в стране стабильна и благоприятна. В статье представлены некоторые результаты изучения религиозной ситуации в Казахстане.

Ключевые слова: религия, государство, респонденты, религиозная ситуация, государственные органы, секуляризм, религиозные объединения, Казахстан.

E.E. Ibrayev, K.D. Zhanpeiisova

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Religious situation in Kazakhstan: analysis of public opinion

Abstract. Today, the religious situation in Kazakhstan is complicated and constantly developing, as the growing religious awareness of the population, the propaganda activities of foreign religious missions and the peculiarities of national legislation regulating the religious sphere of society lead to various positive and negative consequences.

There are several problems associated with the low level of religious literacy of the population, the divergence of value orientations between believers and citizens of the country on an atheistic position, as well as the heterogeneity of ways to spread religious ideas used by different faiths.

These questions emphasize the importance of monitoring the religious situation in order to determine the level of religious orientation of the population, the state of relations between representatives of different faiths and religious movements, the level of tolerance and interfaith harmony in Kazakhstan.

In this regard, it has been hypothesized that the current religious situation in the country is very complex, its regulation and effectiveness of implementing state bodies is high, empirical research methods studied public opinion, resulting in a positive assessment of the activities of implementing state bodies, proved that the religious situation in the country is stable and favorable. The article contains some results of studying the religious situation in Kazakhstan.

Keywords: religion, state, respondents, religious situation, state bodies, secularism, religious associations, Kazakhstan

References

1. O. Kont, G. Spenser, E. Dryukgejm, M. Veber, R. Bella Din turaly [About Religion] Izdenis. Gumanitaryk gylymdar seriyasy [Search. Humanities Series]. 2008. No. 4. P. 87-91, [in Kazakh].
2. Kazakstan Respublikasy Prezidenti Nursultan Abishuly Nazarbaevtyн alemdik zhәне dasturli dinder liderlerinин altyнshy sozinин ashyluynda sozi. [Speech of the president of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev at the opening of the sixth congress of leaders of world and traditional religions], Available at: <http://religions-congress.org/ru/news/vystupleniya-VI/175>, [in Kazakh], (accessed 12.11.2020).
3. Kolichestvo religioznyh ob"edinenij Kazahstana posle pereregistracii sokratilos' bolee chem na tysyachu [Number of religious associations in Kazakhstan reduced by more than a thousand after re-registration]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31287721, [in Russian], (accessed 12.11.2020).
4. Zhandosova Sh. M. Kazirgi alemdеgi dini ekstremizm: sayasattanulyk talдаu [Religious extremism in the modern world: a political analysis], (KR BGM FK Filosofiya, sayasattanu zhane dintanu instituty, Almaty, 2016, 188 p.), [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Ибраев Ержан – саясаттану кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Жанпейісова Қарғаш Далелханқызы - саясаттану кафедрасының доценті, саяси ғылымдардың кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ibrayev Erzhan – Ph.D. student of the Department of Political Science, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zhanpeiissova Kargash Dalelkhankyzy – Associate Professor of Political Science, Candidate of Political Science, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

M.A. Lukyanov*Saint Petersburg State University, Saint Petersburg, Russia
(E-mail: mlofficial@mail.ru)*

Citizens' attitudes towards the digitalisation of public services in contemporary Russia

---

Abstract. A digital government is relevant topic. It is associated with hopes for improving the institutions of public policy and administration. Russia has adopted programs for the development of the digital economy. So that, there is planned the transition to digital government in Russia. The transition to digital government is accompanied by several challenges such as control, centralization, excessive control, etc. An important factor in the success of responding to these challenges is the attitude of citizens to the digitalization of public services. This article presents empirical materials from a sociological study conducted in two regions of the Russian Federation: St. Petersburg and the Leningrad region. The sample size was 300 respondents. The study is the empirical basis for a multi-stage study conducted by the author as part of the research team of St. Petersburg State University in the period from 2017 to 2020. The article presents the empirical material of the study and analysis on its basis of the attitudes of Russian citizens in relation to the implementation of new management models in a transforming social, economic and political environment. Since the article is based primarily on original empirical material, the presented references to other theoretical and practical works are informative.

Keywords: digitalization, digital government, civic participation, public policy, governability, Russia.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-21-36>

Received: 01.06.21 / Approved: 18.06.2021

Introduction

Russia has been making considerable efforts over the last two decades not only to introduce the elements of e-government into everyday practices of citizens' interaction with state power institutions, but also to optimize the social sphere and transfer the economy to an entirely new level of development. Speaking about public services, already in the middle of the first decade of the 2000s, the idea of involving citizens not only as consumers, but as participants in the process of forming a complex of services was emphasized. Smorgunov L. [1] raised this issue among Russian researchers. Dawes S., Gregg V., Agouris P. [2], Asgarkhani M. [3] are starting to use the term digital government, but in the context of e-government. A conceptual transition from portals to platforms is noticeable in the works of Dais A., Nikolaidou M., Alexopoulou N., Anagnostopoulos D. [4] etc. Eriksson K. and Vogt H. [5] especially emphasize in this regard the possibilities of civic participation. In 2012, several countries began reforming the transition from e-government to digital government. Since 2016, this movement has become global [6]. There are published works describing this transition in the context of political and administrative reforms and civic participation Leith P. [7], Cavallo S., Lynch J., Scull P. [8]. Despite the widespread interest in the topic, there is an acute lack of empirical data across countries, which hinders the development of a practical view of citizen interaction with digital

government platforms. The presented research makes a significant contribution to the development of this topic on the example of Russia.

The control parameters of the sample strictly correspond to the following characteristics of the population: gender, age, educational level.

The main research objective was to test a series of working hypotheses related to the study of the state of demand by the population for e-government services and steps to transition to the digital economy, as well as satisfaction with the results of use and attitude to quality. A series of research tasks was associated with an attempt to identify the most stable patterns in the system of these relations and the factors that determine them.

The small sample size during the study determines that some data processing tools allow to identify only the most significant, stable patterns, but do not allow to detect statistically significant features, but depending on the sample size.

This concerns, for example, the use of such an analytical tool as the analysis of standardized residuals associated with a nonparametric criterion - the calculation of the chi-square statistic, which is very sensitive to the sample size.

As a result, at the stage of this study, not all patterns could be found, and therefore conclusions about the absence of a connection in one case or another would be methodically inconsistent. As a result, the report will reflect only those patterns that can be characterized as significant and stable at the stage of exploratory research.

In strict accordance with the parameters of the quota sample, 48% of men and 52% of women were interviewed.

Among the respondents, 18-29-year-old respondents accounted for 18.7%, 30-39-year-olds - 20.7%, 40-49-year-olds - 15.3%, 50-59-year-olds - 17.3%, 60-year-olds and older - 28.0%.

The respondents with the lowest level of education accounted for 1.3% of the respondents, with complete secondary education - 8%, with primary vocational education - 3.3%, with secondary vocational education - 42%, with incomplete higher education - 8%, with higher education - 37.3%.

The share of respondents with the lowest incomes under \$ 150 per family member was 4.7%, with incomes from \$ 150 to \$ 250 - 21.3%, from \$ 250 to \$ 400 - 26%, from \$ 400 to USD 700 - 28%, over USD 700 - 12.0%. Found it difficult to answer the question about income 2%, refused to answer - 6.0%.

Less than 1% of the respondents considered themselves to be the upper stratum, 8.7% referred to the intermediate stratum between the highest and the middle class, 41.3% to the middle stratum, 33.3% to the intermediate stratum between the middle and the highest stratum, 14.0%. It was difficult to answer the question about the status self-assessment of 2.0% of the respondents. Thus, almost 50% of the respondents identified themselves as low-status social groups.

Among the respondents, the most significant group were pensioners - 20%, 12.7% were workers in culture, education, and science, 10% - workers (including in the agricultural sector) and students, about 9% - workers in the service sector. The rest of the categories were less than 7%.

Among the respondents, residents of the megalopolis accounted for 48%, 19.3% - residents of villages and villages, 16.7% - urban-type settlements, 16.0% - residents of cities of regional subordination.

Use of e-government services

Question: «Multifunctional centers have been operating in the country for several years now. Have you personally ever applied to multifunctional centers (further MFC) to solve your problems - to obtain any documents you need? » MFC is a multifunctional center, a category of state institutions in Russia that provide state and municipal services on the principle of «one window» after a single application by the applicant with a corresponding request. At the same time, interaction with bodies providing public services or bodies providing municipal services is carried out by a multifunctional

center without the participation of the applicant.

4/5 of respondents from St. Petersburg and the Leningrad region currently have experience of contacting multifunctional centers.

Less than 6% of respondents were dissatisfied with the results of contacting the MFC, almost 41% of respondents rated it extremely high («completely satisfied»), rather satisfied - 30.0%. 21.7% noted conflicting feelings about the results of contacting the MFC («in some ways yes, in others no»). Thus, almost 71% of respondents in general positively assessed the work of the MFC.

An analysis of the combined tables of the experience of contacting the MFC and assessments of the attitude towards various indicators of the assessment of e-government, considering the standardized balances, showed the following showed that at present, contacting the MFC is not a factor:

- the formation of a certain - positive or negative - attitude towards the development of the digital economy in Russia and the expansion of electronic document flow;
- the level of confidence in electronic document management;
- assessing the personal information security of citizens when using electronic document management, convenience for users of the electronic public services system, the speed of office work in government agencies after the introduction of electronic document management, the quality of informing the population about electronic public services;
- ideas about the level of confidentiality of personal data when using electronic platforms and the preferred method of submitting documents.

However, people who have no experience of contacting the MFC on all these issues tend to find it difficult to answer much more than those who received any services there.

Of all the respondents, 32.7% and 24.1% of the respondents, respectively, stated that they are completely satisfied or, rather, satisfied with the results of this appeal; the share of positive assessments of the work of the MFC from the number of people who applied to this structure is 71%, which can be assessed as a high indicator of the quality of work.

Using the portal of public services

Question: «The Unified Portal of State and Municipal Services (further «Gosuslugi») has been operating in the country for several years. According to official data, already over 40% of the Russian population is registered on this portal. Have you used the services of the Unified Portal of State and Municipal Services? »

In St. Petersburg and the Leningrad Region, the level of access to the portal of public services corresponds to the national average and is 50.7%.

Question: «In your opinion, which services to the population can be obtained through the Unified Portal of State and Municipal Services («Gosuslugi»)»? »

The question was asked as open, without prompts (the list of functions of the public services portal was not shown to the respondents). According to the distribution, the answers of the respondents strictly correspond to the most frequent services of the portal.

Question: «Which of the services are important for you personally? Check all required options».

The following functions of the public services portal turned out to be in high demand (relevant for more than half of the respondents): making an appointment with a doctor - 63.3%, ordering a foreign passport - 54.7%, paying utility bills - 50.7%.

The second most important group (significant for at least one third of the population; considering the sampling error, this group included those functions that scored 32% of positive answers) included the following functions provided by the public services portal: checking taxes and debts - 46, 0%, payment of duties and taxes - 44.0%, ordering a Russian passport - 42.7%, applying to a pension fund - 36.7%, obtaining a TIN (tax individual number) - 36.0%,

registration at the place of residence or stay - 32.7 %, car registration - 32.0%.

The following possibilities of the portal of public services are significant for at least every fifth inhabitant of two constituent entities of the Russian Federation: job search and employment - 29.3%, obtaining a certificate of no criminal record - 27.3%, state technical inspection of vehicles - 26.0%, registration of benefits and payments - 26.0%, information on administrative offenses in the field of road traffic with the ability to order SMS informing about issued fines - 25.3%, registering with the State Traffic Inspectorate - 25.3%, registering a child in a kindergarten and checking the queue - 24.7%, information on the provision of state social assistance, social services - 24.0%, changing data in the documents of a citizen - 22.7%, taking qualification exams and issuing driver's licenses - 20.7%, consultations on labor law - 20.0%.

The third most important group (relevant at least for every tenth respondent) included the following options: registration of the birth of a child - 17.3%, registration of legal entities and entrepreneurs - 16.0%, information on legal debt of an individual - 14.7 %, information of insured persons on the state of their individual personal accounts in the compulsory pension insurance system - 14.0%, filing an application for marriage registration - 14.0%, registration of maternity capital and its disposal - 12.0%, filing claims – 10.0%.

The least demanded were the following services provided by the portal of State services: issuance of hunting tickets of a single federal sample - 10.7%, submission of information on voluntary certification of goods - 4.7%, filing applications for violation of advertising legislation - 4.7%, others - 4.0%.

In addition, an analysis was made of the size of groups potentially willing to use a different number of electronic government services provided by the portal.

It turned out that from 0 to 5 different services up to 40% of the population are ready to use, from 6 to 10 services - 32%, from 11 to 15 services - 13.3% of the population, from 16 to 20 services - 7.3% of respondents, from 21 to 25 different services - 4.7% of the population, 26 services and more - 2.7% of the population.

Analysis of the socio-demographic profile of respondents who rated the importance of a certain number of public services for themselves showed the following socio-demographic profile of potential users:

From 0 to 5 functions of the portal of public services are considered important for themselves to a greater extent than other groups, respondents aged 60 and over, pensioners, residents of a small town or urban-type settlement.

From 6 to 10 functions of the portal of public services are considered significant for themselves to a greater extent than other groups, respondents with incomplete higher education, engineers, and technicians in production, as well as housewives (including women on postnatal care leave for the child).

From 11 to 15 functions of the portal of public services are considered significant for themselves to a greater extent than other groups, respondents aged 40 to 49 years old, with higher education, workers in science, culture, and education, as well as referring themselves to the category of «others» determining the type of activity, residents of the metropolis.

From 16 to 20 functions of the portal of public services are considered important for themselves to a greater extent than other groups, respondents aged 50 to 59, workers and managers.

From 21 to 25 functions of the portal of public services are considered important for themselves to a greater extent than other groups, respondents aged 50 to 59 years old, with secondary vocational education.

From 26 or more functions of the portal of public services are considered important for themselves to a greater extent than other groups, respondents with primary vocational education, as well as university students and students of secondary specialized institutions, as well as the wealthiest residents with an income of more than 500 USD per month for each family member.

The data on the cumulative / accumulated percentage show that one third of the respondents consider no more than 4 services to be significant for themselves, half of the respondents - no more than 6 services, 2/3 of the population - no more than 6 out of more than 30 functions provided by the Gosuslugi portal.

Analysis of the demanded functions, considering the level of use of the portal of State services, indicates three significant points:

- first, the very uneven level of use of various functions by the population in the present;
- secondly, the effectiveness of the target strategy of targeting the portal of public services to various social groups;
- thirdly, on the need to update work with target groups of the population and improve the information policy on e-government.

During the study, it was found that the experience of using electronic services on the Gosuslugi portal is associated with:

- a positive attitude to the expansion of electronic document management (direct connection, statistically significant, Pearson's correlation coefficient is +0.408);
- a positive assessment of the convenience for users of the system of electronic public services and document circulation (the connection is direct, statistically significant, the Pearson correlation coefficient is +0.46);
- the idea that it is much more convenient to submit documents via electronic channels, without communicating with the employee (the connection is direct, statistically significant, the Pearson correlation coefficient is +0.507).

Those who have experience of accessing the Gosuslugi portal are also inclined to trust electronic document flow, positively assess, and recognize the acceleration of office work in government agencies after the introduction of electronic document flow, recognize the guarantee of the confidentiality of personal data when using electronic platforms (this is evidenced by positive statistically significant standardized balances in the corresponding cells of the tables).

To find out the joint occurrence of significant for respondents' opportunities offered by the Gosuslugi portal, a procedure of multidimensional scaling was performed.

The analysis made it possible to identify several groups of the most used e-government services (arranged in order of decreasing number of respondents using them).

Group 1 - solving household and family problems - combines the following functions: making an appointment with a doctor, paying utility bills.

Group 2 - fulfilling obligations to the state - combines the following functions: checking taxes and arrears, paying duties and taxes, ordering a Russian passport, ordering a foreign passport, obtaining a TIN.

Group 3 - registration obligations in relation to persons and automotive equipment - combines the following functions: registration of a car, registration with the State Traffic Inspectorate, taking qualification exams and issuing driver's licenses, state technical inspection of vehicles, information on administrative offenses in the field of road traffic with the ability to order SMS-informing about issued fines, registration at the place of residence or stay, changing data in a citizen's documents, obtaining a certificate of no criminal record, information on legal debt of an individual, registration of legal entities and entrepreneurs.

Group 4 - solving social problems - combines the following functions: enrolling a child in kindergarten and checking the queue, processing benefits and payments, applying to a pension fund, information on the provision of state social assistance, social services, advice on labor law, job search and employment.

Group 5 unites the following functions affecting special social groups (spouses, young parents, entrepreneurs, interest groups): filing claims, filing an application for marriage registration, registration and disposal of maternity capital, registration of the birth of a child, information of

insured persons about the state of their individual personal accounts in the system of compulsory pension insurance, issuance of hunting tickets of a unified federal standard, submission of information on voluntary certification of goods, filing applications for violation of advertising legislation, etc.

It is extremely rare that the registration of the car and the appeal to the pension fund are used together.

The analysis showed that the greater the number of electronic services of the Gosuslugi portal (the lower limit is 16 types of potentially significant services) the respondents consider significant for themselves, the more they tend to consider all electronic public services systems unconditionally convenient for themselves.

The smaller the number of electronic services on the Gosuslugi portal the respondent considers significant for himself, the more he is indifferent to the expansion of electronic document circulation. They are inclined to recognize the increase in the speed of office work in government agencies after the introduction of electronic document management, the respondents who consider 6 to 10 functions, which are provided by the State Services portal, to be significant for themselves.

At the same time, people with high rates of potential demand for the functions offered by the Gosuslugi portal (from 21 to 25 significant services) are more inclined than other groups to worry about the risks of total control over their private life by the state and, in general, negatively. relate to the implementation of the digital economy in Russia.

The analysis showed that the remaining 4 functioning Internet platforms of e-government, which provide services not to the entire population, but to its individual categories, are currently in very little demand. Only the unified system of interdepartmental electronic interaction was outside the limits of the statistical error indicators (4.7% of respondents said that they used its services). Between $\frac{3}{4}$ and $\frac{9}{10}$ of the population have never even heard of them.

Undoubtedly, only a quarter of the respondents (26%) considered the convenience of using e-government Internet platforms to be convenient. Slightly more than half of the respondents considered them convenient only partially (52.7%), about 7% - categorically inconvenient, 14.7% - found it difficult to answer. Considering the level of awareness of the various platforms by the respondents and the experience of using them, it is obvious that it was just about the Gosuslugi portal.

Experience of using electronic signature

22% of the surveyed respondents stated that they already use an electronic signature. Almost half of the surveyed respondents (48%) have heard about an electronic signature but have no experience of using it. About 29% of respondents have no idea about electronic signatures. At the same time, the analysis of the combined tables showed the tendency of people with experience in using electronic signatures to fully trust the practices of electronic document management (Pearson's correlation coefficient is +0.371), to fully support the expansion of electronic document flow, to believe that there is no reason for alarm about the risks of deploying total control from the state. The results of multidimensional scaling show a significant dispersion of groups in the use of various e-government capabilities.

The variations in the use of e-government forms

To clarify the significance of the factor of the multiplicity of forms of appeal to various platforms and tools of using e-government for the formation of attitudes towards it, additional calculations were carried out.

It was found that none of the respondents uses all 5 platforms, as well as the MFC and the electronic signature. The maximum number of platforms and tools used is 4.

15.3% of respondents do not use any tool and / or platform, one - 25.3%, two - 36.7% (this is the MFC and the Gosuslugi portal), three - 19.3%, four - 3.3% people interviewed.

The following features of the socio-demographic profile of groups using a different number of e-government tools and platforms were identified.

Respondents over 60 years of age, unemployed pensioners, self-identified people, people with the lowest and relatively low incomes less than 250 USD per family member per month have no experience of using e-government services.

One e-government tool / platform is more likely to be used by service workers and non-working retirees than other groups.

Two e-government tools / platforms are more likely than other groups to be used by respondents aged 30 to 39, as well as students.

Three e-government tools / platforms are more likely than other groups to be used by respondents aged 40 to 49, those with higher education, and middle-class entrepreneurs with incomes over 700 USD per month per family member.

Four e-government tools / platforms are more likely than other groups to be used by people who consider themselves to be in between the upper and middle strata, with incomes over 700 USD per month per family member.

The use of a variety of different platforms and e-government tools is associated with an assessment of the convenience for users of the system of electronic government services: the greater the number of platforms used, the less they are prone to negative assessments (Pearson's correlation coefficient is - 0.411).

The relationship between the number of platforms and e-government tools used is similarly confirmed:

- an assessment of the convenience for users of the system of electronic government services (Pearson's correlation coefficient is - 0.411);
- attitude to the expansion of electronic document management (Pearson's correlation coefficient is - 0.48);
- trust in electronic document management (Pearson's correlation coefficient is - 0.414);
- an assessment of the speed of office work in government agencies after the introduction of electronic document management (Pearson's correlation coefficient is - 0.433);
- preferred method of submission of documents (Pearson's correlation coefficient is - 0.425); the less experience in using various tools and platforms, the greater the craving for the traditional way of filing documents through employees - specific people; this more and more varied experience, preferable people seem to be an impersonal, electronic way of submitting documents for consideration.

In relation to the digital economy and in assessing the adequacy of informing the population by the state about the forms of electronic services, no statistically significant correlation coefficients were found, however, at the level of statistically significant standardized residuals, it was confirmed that the more e-government tools the respondents use, the more they have a positive attitude. to the digital economy and consider the level of information sufficient. This is especially true for people who use at least 4 platforms / tools.

Multidimensional scaling and correlation analysis showed that the most significant in terms of forming attitudes towards e-government and various indicators of its assessment is the experience of contacting the MFC and using the Gosuslugi portal (47.3% of respondents shared them).

The most significant factor in addressing these 2 structures is the age of citizens; the older people are, the less practice they have of such appeals (Pearson's correlation coefficient is 0.384). Also, people with low status self-esteem, unemployed pensioners, people with incomes of up to 250 USD per month for each family member (estimated by statistically significant standardized residuals)

have less experience.

It is typical for these structures to be addressed by people with an income of more than 400 USD per month.

As in the case of assessments of e-government indicators of people with different experience in using platforms and tools, when assessing a subsample of people with experience of contacting the MFC and the Gosuslugi portal, statistically significant correlation coefficients were identified with the following indicators:

- an assessment of the convenience for users of the electronic public services system (Pearson's correlation coefficient is 0.395);
- attitude to the expansion of electronic document management (Pearson's correlation coefficient is equal to 0.392);
- trust in electronic document management (Pearson's correlation coefficient is 0.374);
- an assessment of the speed of office work in government agencies after the introduction of electronic document management (Pearson's correlation coefficient is 0.395);
- preferred method of submission of documents (Pearson's correlation coefficient is 0.501); the less experience in using various tools and platforms, the greater the craving for the traditional way of filing documents through employees - specific people; this more and more varied experience, the preferable people seem to be an impersonal, electronic way of submitting documents for consideration.

In addition, the analysis showed that the experience of simultaneously using the Gosuslugi portal and contacting the MFC is associated with the belief of people in:

- guarantees of confidentiality of personal data when using electronic platforms;
- personal information security of citizens when using electronic document management;
- optimality of informing the population about electronic government services;
- the need to develop the digital economy in Russia.

The attitude of citizens to electronic forms of documents

Currently, there is a split in the views of citizens regarding the preference for a personal or impersonal way of submitting documents to government agencies. More than half - 54% - believe that the electronic method is better than communicating with an official / clerk, 41.3% believe that the submission of documents, applications, etc. when communicating with an employee is preferable. About 5% were unable to express their position.

Currently, 20% of respondents do not have a formed point of view regarding the expansion of the number of electronic services in the country. Every fifth respondent assesses this process negatively (5.3% categorically do not support, 14.7% rather do not support). 3/5 of the respondents spoke positively about the expansion of the number of electronic documents (23.3% fully support, 36.7% rather support).

Confidence in the currently existing forms of electronic document management is expressed by about 40% of respondents (11.3% trust completely, 27.3% - rather, trust). Slightly more than a third express a contradictory assessment - they trust in some things and not in others (34.7%). More than 20% do not trust the existing forms of electronic document management (rather, they do not trust 14.7%, categorically do not trust - 7.3%). About 5% were unable to formulate their position.

Risks associated with data on government electronic platforms (ranked as the frequency of responses decreases) are assessed by respondents as follows:

- a) unauthorized leaks of personal data due to hacking of sites («data security», «fear of leakage», «the data is in the Internet platform, when the system is hacked, my data will be available to hackers», «the likelihood of hacking, theft of personal information», «high level theft of electronic documents», «data

may be lost», «hacking (possible)», «the possibility of using personal data for criminal purposes», «available to fraudsters, can easily be forged», «someone can secretly / illegally find out which information», «it is easy to hack and get our data», «insufficient data protection, the possibility of data loss», «unreliability, fake», «undeveloped cybersecurity», «the main reason is incomplete protection from outside interference», «piracy, hackers, hacking of emails, insecurity», «leakage of personal data», «I'm afraid that my data will fall into the hands of third parties»);

b) data loss due to technical failures («a virus will destroy everything», «viruses», «computer malfunction», «possible failures in the process of transferring information», «the program freezes, data is entered incorrectly», «electronics failure, human factor», «state of technical support», «equipment is not reliable»);

c) technical difficulties in using the Internet and electronic forms of documents for certain categories of people («the fact that people are sometimes incompetent to use, it's difficult, etc.», «because I don't use it, this is an innovation», «bad acquaintance», «I can't fully master electronic technologies», «I don't understand how it all works», «I do not understand well, I don't know how to use devices, it's inconvenient», «You need to have a lot of passwords, keys, etc.», «Difficulty of use»);

d) generally, distrust of electronic forms, preference for documents in paper form («I trust documents, but some structures do not», «using old forms is more pragmatic», «the population is not too familiar with electronic document management», «I don't like the Internet», «I am afraid the possibility of forging documents», «the absence of a document here and now», «there is no responsible person»);

e) deliberate deception of people («I am afraid that they will be deceived», «all sorts of deceptions are going on, especially for the elderly», «many swindlers have gotten divorced», «I am paranoid»);

f) total control by the state («this is a plan for collecting information», «they will control me even more», «surveillance»).

Half of the respondents are convinced that the speed of consideration of their questions after the introduction of electronic document management has increased (50.7%), a quarter is convinced (26.7%) that nothing has changed, some more than 3% believe that everything, on the contrary, has slowed down. Almost every fifth person does not have a formed position on this issue (19.3%).

Understanding the information security of citizens

Half of the respondents (50.7%) are convinced that when using electronic platforms, the confidentiality of personal information is not violated (there is no risk of violation) when using electronic platforms. The 28.7% believe that confidentiality rules are not followed. The 20.7% cannot answer this question.

The 30% of respondents are convinced that electronic document management gives citizens guarantees of their information security, 51.3% deny it, 18.7% found it difficult to answer.

The level of anxiety of citizens about the risks of being under total control of the state, when their right to privacy is violated, is very high - 4/5 of the respondents (80.7%, including 42% are convinced that this risk is unconditional, 38.7% believe grounds for alarm are well founded). The 3.3% of respondents are unconditionally convinced that there is no reason for concern, 11.3% of respondents believe that most likely there is no reason for alarm. The 4.7% of respondents found it difficult to answer this question.

No more than a quarter of the population is aware of the need to adjust the information policy in relation to electronic services, providing citizens with more complete information (23.3% think so), almost 2/3 of the respondents (64.7%) deny this need. The 12% could not decide on their position.

When answering the question about their attitude to digitalization of the economy, 45.3% of respondents assessed it positively, 40.7% expressed a double attitude, 3.3% - negative. About 9% of respondents found it difficult to answer.

Preferrable internet gadgets

Every tenth respondent stated that he does not use the Internet at all.

More than 2/3 use a smartphone to access the World Wide Web (69.3%), almost half (47.3%) use a laptop, every third (33.3%) use a stationary computer, every fourth (25.3%) use the tablet.

Additionally, the number of networks, channels, messengers shared by the respondents was calculated.

Only 4% of respondents do not use any of the named, they limit themselves to using one - 20%, two - 13.3%, three - 17.3%, four - 16.7%, use five networks - 13.3%, six - 8.0%, seven - 5.3%, eight - 2.0%.

When regrouping the data, 4 groups were singled out according to the indicator of the diversity of the channels and networks used. Half of the respondents use 1 to 3 different network sources and messengers - 50.7% (not high), from 4 to 6 - 38.0% of respondents (average), from 7 to 8 - 7.3% (high). The maximum variety of channels is observed mainly among young respondents under the age of 30, managers, university students. These people are rather positive about the expansion of electronic document management.

A moderate variety of channels is used primarily by people aged 30 to 60, complete secondary education, entrepreneurs, military personnel, as well as the poorest people with incomes up to 150 USD per month per family member, residents of small towns and urban-type villages. These people, rather, have a positive attitude towards the expansion of electronic document circulation, they believe that after the introduction of electronic document circulation, the speed of resolving issues has increased.

The extremely limited variety of channels is used to a greater extent by people over 60, those with primary vocational education, workers, unemployed pensioners, and those with incomes from 200 to 250 USD per month for each family member. These people tend not to support the expansion of electronic document management; they find it difficult to assess the change in the speed of consideration of cases after the introduction of electronic document management and believe that it is more convenient to hand over documents to a specific person, as it was before, than using electronic impersonal forms.

In general, not to use networks, channels and instant messengers are more inclined than other groups, the oldest respondents, unemployed retirees who consider themselves to be in the lower stratum, the poorest people with an income of up to 150 USD per month per family member. These people, to a greater extent than other groups, are indifferent to the expansion of electronic document management.

A smartphone as the most convenient means of accessing the Internet was rated by every third respondent (33.3%), a desktop computer and laptop - every fourth (26.7% and 24%, respectively), a tablet - only 6%.

Use of social networks and Internet communication channels

The most demanded respondents are Vkontakte (62.05) and WhatsApp (58.7%). About a third of respondents use YouTube (36.0%), Odnoklassniki (30.7%), Instagram (30.7%) and Skype (29.3%). Every fourth uses Viber (24.7%), every fifth (20.7%) - Telegram, every tenth (10.0%) - Facebook, every twelfth (8.0%) - Twitter. Less than 5% of respondents use «Moy Mir».

The multivariate scaling results identified 5 combinations of the most used networks, channels, and messengers.

Group 1 includes: Vkontakte and WhatsApp.

The second group includes channels in which the visual component is of particular importance: Instagram and YouTube.

Group 3 included: Odnoklassniki, Skype, Viber.

In the 4th group there is only 1 messenger - Telegram, it is in a special position for users.

Group 5 united the less frequently used networks, channels, and messengers: Facebook and Twitter, as well as Moy Mir, Flickr, LinkedIn, Tumblr, other.

These groupings should be considered when disseminating information about e-government and the digital economy to raise awareness of target groups.

The analysis shows that at least a third of respondents' trust WhatsApp, about a quarter - Vkontakte, as well as other sites and channels, almost every fourth - Telegram, about 14% - Skype and Odnoklassniki, every ninth - Instagram, every tenth - Viber, every twelfth - YouTube. Facebook, Moy Mir, and Twitter - very few respondents.

Analysis of multidimensional scaling showed which channels, networks and messengers respondents tend to trust at the same time.

Trust group 1 includes: Vkontakte and WhatsApp.

Trust group 2 includes: Skype, Viber, YouTube.

Group 3 included: Odnoklassniki, Instagram.

In trust group 4 - only 2 have entered: Telegram

Trust group 5 includes: Moy Mir, Facebook, Flickr, LinkedIn, Tumblr, Twitter.

Trust group 6 also has only one answer - other networks, channels, and messengers.

The situation with single objects in groups 4 and 6 is explained, on the one hand, by the special position in the views of Telegram respondents, after active attempts were made in the spring of 2018 to block access to this resource of Russian users, on the other hand, by the strong fragmentation of the preferred by the population. Internet resources in accordance with their personal interests.

This situation should be considered when planning an information campaign to increase its credibility.

Telegram is currently the most effective in terms of the level of trust. The 50% or more of the Facebook, WhatsApp and Skype audiences trust them.

From 40% to 44% of the audience trust the Vkontakte, Moy Mir, Odnoklassniki, Instagram and Viber. The level of audience trust on YouTube and Twitter is very low - respectively, no more than 22% and 16% of the audience of these channels.

The most effective in terms of promoting information are currently other, small sites.

Only 9.3% of respondents - every eleventh respondent - have experience of using infomats of information and communication terminals to communicate with the portal of public services.

Attitude towards institutions of power

5.3% of the respondents fully trust the local administration and the municipal council; they rather trust - 19.3%; they trust in something, and in some things they do not - 32.0%; rather, they do not trust - 17.3%, completely do not trust 17.3%. The 8.7% find it difficult to answer.

Fully trust the regional legislative assembly 4.7% of respondents, rather trust - 18.7%, trust in something, in something not - 32.7%, rather do not trust - 16.0%, do not completely trust 18.0%. The 10.0% find it difficult to answer.

The 8.7% of respondents fully trust the governor, rather trust - 14.7%, trust in something, in something not - 23.3%, rather do not trust - 17.3%, do not completely trust 22.7%. The 13.3% find it difficult to answer. The 6.7% of respondents fully trust the State Duma, more likely they trust - 12.0%, in some ways they trust, in some things they do not - 19.3%, rather do not trust - 24.0%, do not completely trust 32, 0%. 6.0% find it difficult to answer. 6.7% of respondents fully trust the Federation Council, rather trust - 14.0%, trust in something, not in something - 21.3%, rather do not trust - 20.7%, do not completely trust 28, 7%. 8.7% find it difficult to answer.

8.0% of respondents fully trust the government of the Russian Federation, more likely trust - 13.3%, trust in something, not in something - 23.3%, rather do not trust - 22.0%, do not completely trust 28,

7%. 4.7% find it difficult to answer.

16.0% of the respondents completely trust the President of Russia V.V. Putin. 21.3% of the respondents are more likely to trust, in some ways they trust, in some they do not - 25.3%, rather do not trust - 7.3%, completely do not trust 24.7%. The 5.3% find it difficult to answer.

Institutional trust balance is the difference between positive and negative assessments of institutions. The most stable situation is in relation to the President (+ 5%), the worst - in relation to the State Duma (-37.3%). The stable negative attitude towards the government of the Russian Federation (-29.4%) and the Federation Council (-28.7%). Attitude towards the local administration (-10%), the regional parliament (-10.6%) and the governor (-16.6%) is moderately negative.

The index of trust in government institutions (the ratio of the difference between positive and negative assessments to the total number of respondents who expressed certain positive or negative assessments) is currently very low among respondents living in the Leningrad Region and St. Petersburg. Only the President has a positive index (+0.08). The index of confidence of the prime minister is -0.54, the State Duma is -0.5, the government and the Federation Council is -0.41, the governor is -0.26, the regional parliament is -0.18, the local administration is -0.16.

Multidimensional scaling after recoding the data on trust in institutions of power into binomial variables showed the degree of differences in attitudes towards them.

The findings show that the same groups tend to trust the chambers of the federal parliament as well as the government. There is some overlap between groups of people who trust regional parliaments and local administrations. At the same time, the groups of trust in the president and the heads of the regional executive power differ as much as possible. Also, the analysis showed statistically significant correlation coefficients between the variables of the level of trust in government institutions.

The correlation analysis showed the maximum coherence of self-assessments of respondents' trust in authorities of various levels (high statistically significant Pearson correlation coefficients), except for trust in the prime minister and local governments. The analysis of trust in the institutions of power showed the following.

The 46.7% of respondents do not trust any institution of power. Trust only 1 institution of power - 15.3%, trust 2 institutions of power - 11.3%, trust 3 institutions of power - 7.3%, four - 4.0%, five - 1.3%, six - 2.7% %, seven - 2%, eight - 9.3% of respondents.

After additional grouping of the data, groups of respondents were identified with different levels of trust in government institutions. The group of those who do not trust included 46.7% (do not trust any institution of government), the group with a low indicator of trust in government (to one degree or another trust 1–3 government institutions) includes 34% of respondents, with an average (trust 4 or 5 government institutions) - 5.3%, in the group with high trust - 14.0% of respondents (trust 6, 7 or 8 government institutions).

Those with an income per household member in the range of 150 to 250 USD are more likely than other groups to demonstrate high to moderate trust in government; respondents with rather low status self-esteem (between the lower and middle strata) - do not trust the authorities.

Those with high trust in the authorities are not inclined to use the Vkontakte website; they are more inclined than other groups to assess the system of electronic public services as convenient for the population, but at the same time tend not to support the expansion of electronic document flow and find it difficult to answer questions about the personal information security of citizens when using electronic document flow. At the same time, this category of people shows less inclination to worry about violation of the right to privacy, total control by the state in the process of using electronic document management. These people tend to consider the level of government awareness of the population about e-government, platforms, and tools as sufficient.

Those with average trust in government tend to trust YouTube's use of information as well.

People with low trust in government tend to find it more difficult than other groups to talk about their experience of using a public service portal. Respondents with a complete lack of trust in government bodies deny more than other groups that there are guarantees of confidentiality of personal data when using electronic platforms.

During the research project, there were no identified other statistically confirmed relationships between the trust of the authorities and the attitude to the policy of e-government development.

Conclusion

The study established a high level of information education, skills, and culture of using modern information online technologies among the population of St. Petersburg and the Leningrad Region.

The Internet resources related to the implementation of the tasks of the digital government are available to the population of these two constituent entities of the Russian Federation, but only the portal of State services is used; the other 4 portals are used by an insignificant number of respondents. Of the other tools and institutions of e-government, only the MFC is actively used. The low rates of electronic signature use.

Infomats are used very little as a way of accessing the website of the Gosuslugi portal. The respondents give preference to smartphones. The level of use of stationary computers and laptops in terms of convenience is about the same. Tablets are clearly inferior to other gadgets for Internet access. Assessment of citizens' perceptions about the comfort of using the current electronic platforms of digital government is determined by indicators of the number of platforms and tools used; there is a functional dependence: the more they use, the more comfortable they consider it, and vice versa.

Identifying the level of subjective perceptions of citizens about personal information security and confidentiality of transferring their data to public service sites is also associated with the sustainability of the use of e-government tools and the number of tasks that respondents consider relevant for themselves.

Differentiation of attitudes towards e-government and various indicators of its assessment are determined mainly by age, educational, status characteristics of social groups. Younger, educated respondents with relatively high-status self-esteem and an average income level prefer to use public services in an impersonal form - without contacting employees in offices. Gaps between different generations were fixed in relation to intermediaries-employees when submitting documents.

Subjective assessments of the personal information security of the population when using Internet portals are quite low. The level of actual trust in electronic document flow is low; the risks assessed are related to the possibilities of hacking websites by intruders, leakage of personal data into open access on the Internet, direct fraud against people whose data is stored on the websites of state electronic services, technical failures, and difficulties in working with programs when submitting documents, concern about total control with sides of the state and violation of the privacy of citizens. Given the evidentiary impossibility for people to fall under the pressure of these risks, the potential for trust in electronic document flow is high.

A linear way of assessing the institutions of power in the mass consciousness of people is revealed. In this intelligence study, no statistically confirmed significant links were found between trust in various institutions of government and representatives of the political elite with the assessment of various indicators of the functioning of e-government.

While declaring a positive attitude of citizens to the digital economy, e-government and various manifestations of its activities, the level of real understanding of these phenomena and a positive attitude towards them is clearly low.

Assessment of informing the population about the activities of e-government is associated with the fact of using its platforms and tools: users tend to consider information sufficient, those who do not use tend to disagree with this.

At present, the level of awareness of the functioning of the digital government among most of the population is limited to certain functions, such as the Gosuslugi portal and the MFC and some others, which is due to the lack of an advanced request for obtaining information of the corresponding type about the activities of the state.

The low level of knowledge and demand for e-government services (electronic forms of digital government) is partly determined by the ineffectiveness of the information policy of the state itself.

Assessment of the importance of electronic platforms and digital government tools for various groups of the population is associated mainly with such socio-demographic indicators as: age, status positions, income level.

The greatest differences in the development of sustainable practices for using various electronic platforms of digital government are observed among social groups that differ in age, level of information literacy and the nature of professional activity.

References

1. Smorgunov L.V. From e-government to e-government: A paradigm shift // Political Science: Sat. scientific. tr. No. 4: Electronic state and democracy at the beginning of the XXI century. - Moscow. - 2007. - P. 20-49.
2. Dawes S., Gregg V., Agouris P. Digital Government Research. Investigations at the Crossroads of Social and Information Science // Social Science Computer Review. - 2004. - Vol. 22. - No. 1. - P. 5-10.
3. Asgarkhani M. Digital Government and Its Effectiveness in Public Management Reform. Public Management Review. - 2005. - Vol. 7. - No. 3. - P. 465-487.
4. Dais A., Nikolaidou M., Alexopoulou N., Anagnostopoulos D. Introducing a Public Agency Networking Platform towards Supporting Connected Governance // Electronic Government. - 2008. - P. 1-12.
5. Eriksson K., Vogt H. On self-service democracy: Configurations of individualizing governance and self-directed citizenship // European Journal of Social Theory. - 2013. - Vol.16. – No. 2. – P. 153-173.
6. OECD Comparative Study. Digital Government Strategies for Transforming Public Services in the Welfare Areas [Web resource]. – 2016. – URL: <https://www.oecd.org/gov/digital-government/Digital-Government-Strategies-Welfare-Service.pdf>.10/05/21 (accessed 15.05.21).
7. Leigh Ph. Europe's Information Society Project and Digital Inclusion: Universal Service Obligations or Social Solidarity // International Journal of Law and Information Technology. - 2012. - Vol. 20. - No. 2. – P. 102-123.
8. Cavallo S., Lynch J., Scull P. The Digital Divide in Citizen-Initiated Government Contacts; A GIS Approach // Journal of Urban Technology. - 2014. - Vol. 21. - No. 4. – P. 77-93.

М.А. Лукьянов

Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей

Қазіргі Ресейдегі азаматтардың мемлекеттік қызметтерді цифрландыруға қатысты ұстанымы

Аңдатпа. Цифрлық үкімет тақырыбы өзекті болып тұр. Мемлекеттік саясат пен басқару институттарын жетілдіруге деген үміт сонымен байланысты. Ресейде цифрлық экономиканы дамыту бойынша бағдарламалар қабылданды, олардың аясында цифрлық Үкіметке көшу жоспарлануда. Цифрлық Үкіметке көшу бірқатар сын-қатерлермен қатар жүреді: бақылау,

орталықтандыру, шамадан тыс басқару және т.б. Бұл сын-қатерлерге жауап қайтарудың маңызды факторы азаматтардың мемлекеттік қызметтерді цифрландыруға қатынасы болып табылады. Бұл мақалада Ресей Федерациясының екі аймағында: Санкт-Петербургте және Ленинград облысында жүргізілген социологиялық зерттеудің эмпирикалық материалдары берілген. Іріктемелі жиынтық көлемі 300 респондентті құрады. Зерттеу 2017-2020 жылдар аралығында Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің зерттеу тобының құрамында автор жүргізген көп сатылы зерттеудің эмпирикалық негізі болып табылады. Мақалада өзгермелі әлеуметтік, экономикалық және саяси орта жағдайында басқарудың жаңа модельдерін жүзеге асыруға қатысты Ресей азаматтарының көзқарастарына негізделген эмпирикалық зерттеу материалы мен талдау келтірілген. Мақала ең алдымен бастапқы эмпирикалық материалға негізделгендіктен, басқа теориялық және практикалық жұмыстарға сілтемелер Ақпараттық болып табылады.

Түйін сөздер: цифрландыру, цифрлық үкімет, азаматтық қатысу, қоғамдық саясат, Басқару, Ресей.

М.А. Лукьянов

Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, Россия

Отношение граждан к цифровизации государственных услуг в современной России

Аннотация. Тема цифрового правительства звучит актуально. С ней связаны надежды по совершенствованию институтов публичной политики и управления. В России приняты программы по развитию цифровой экономики, в контексте которых и планируется переход к цифровому правительству. Переход к цифровому правительству сопровождается рядом вызовов: контроль, централизация, чрезмерная управляемость и прочее. Важным фактором успешного ответа на эти вызовы является отношение граждан к цифровизации государственных услуг. В данной статье представлены эмпирические материалы социологического исследования, проведенного в двух регионах Российской Федерации: Санкт-Петербурге и Ленинградской области. Объем выборочной совокупности составил 300 респондентов. Исследование является эмпирической базой многоэтапного исследования, проведенного автором в составе исследовательской команды Санкт-Петербургского государственного университета в период с 2017 по 2020 гг. В статье представлены эмпирический материал исследования и анализ на его основе установок граждан России в отношении реализации новых моделей управления в условиях трансформирующейся социальной, экономической и политической среды. Поскольку статья базируется прежде всего на оригинальном эмпирическом материале, представленные ссылки на другие теоретические и практические работы носят информативный характер.

Ключевые слова: цифровизация, цифровое правительство, гражданское участие, публичная политика, управляемость, Россия.

References

1. Smorgunov L.V. From e-government to e-government: A paradigm shift, Political Science: Sat. scientific. tr. No. 4: Electronic state and democracy at the beginning of the XXI century. Moscow. 2007. P. 20-49.
2. Dawes S., Gregg V., Agouris P. Digital Government Research. Investigations at the Crossroads of Social and Information Science, Social Science Computer Review. 2004. Vol. 22. No. 1. P. 5-10.

3. Asgarkhani M. Digital Government and Its Effectiveness in Public Management Reform. *Public Management Review*. 2005. Vol. 7. No. 3. P. 465-487.
4. Dais A., Nikolaidou M., Alexopoulou N., Anagnostopoulos D. Introducing a Public Agency Networking Platform towards Supporting Connected Governance, *Electronic Government*. 2008. P. 1-12.
5. Eriksson K., Vogt H. On self-service democracy: Configurations of individualizing governance and self-directed citizenship, *European Journal of Social Theory*. 2013. Vol.16. No. 2. P. 153-173.
6. OECD Comparative Study. Digital Government Strategies for Transforming Public Services in the Welfare Areas, Available at: <https://www.oecd.org/gov/digital-government/Digital-Government-Strategies-Welfare-Service.pdf>.10/05/21 (accessed 15.05.21).
7. Leigh Ph. Europe's Information Society Project and Digital Inclusion: Universal Service Obligations or Social Solidarity, *International Journal of Law, and Information Technology*. 2012. Vol. 20. No. 2. P. 102-123.
8. Cavallo S., Lynch J., Scull P. The Digital Divide in Citizen-Initiated Government Contacts; A GIS Approach, *Journal of Urban Technology*. 2014. Vol. 21. No. 4. P. 77-93.

Information about authors:

Lukyanov Maxim Alekseevich – postgraduate student in Political Management Department, St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russia.

Лукьянов Максим Алексеевич - саяси басқару кафедрасының аспиранты, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей.

Қ.Ө. Майгельдинов*, Е.Л. Нечаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: mszkaz@yandex.ru

Пандемиядан кейінгі кезеңдегі Қытайдың «Белдеу және жол» бастамасының перспективалары (орталық азия елдері мысалында)

Аңдатпа. Мақалада коронавирустың «Белдеу және жол» бастамасына әсер ету факторлары және Орталық Азияның қатысушы елдері үшін экономикалық салдары келтірілген. Зерттеу әдістері ретінде жүйелік, салыстырмалы және сценарийлік әдістер таңдалды. Коронавирустың індет және экономикалық дағдарыс Орталық Азия елдерінің қарым-қатынасына әсер етуде. Оларда мүлдем жаңа өзгерістер пайда болмаса да, қазіргі тенденциялар күрт жеделдейді. Мұндай жағдайда Орталық Азия елдерінің экономикасы мен технологиялық дамуы Қытайға көбірек тәуелді болады. Бұл ынтымақтастықтың басқа салаларына да әсер етеді. Мақалада экономикалық дәліздерді одан әрі дамытудағы проблемалық мәселелер, сондай-ақ пандемияның оң және теріс салдары, инфрақұрылымдық жобалардың қарқыны мен ауқымын қайта қарау себептері көрсетілген. Аталған бастаманы одан әрі дамытудың саяси, экономикалық аспектілердегі перспективалық бағыттары қаралды. Коронавирус және оның салдары Орталық Азия елдері мен Қытайды тезірек жақындастыруы мүмкін. Зерттеу барысында коронавирустық дағдарыс Қытай экономикасына және оның БЖБ-ға байланысты бөлігіне қалай әсер етеді; COVID-19 пандемиясы Орталық Азияға, оның экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайына әсерін; соңғы уақытта аймақтағы Қытай саясаты қалай өзгергенін сараптау міндеттері қойылды. Бірақ кейбір жағымсыз салдарға қарамастан, қысқа мерзімді перспективада Орталық Азия елдерінің Қытаймен одан да жақындасудан басқа амалы жоқ.

Түйін сөздер: Қытай, Орталық Азия, Белдеу және жол бастамасы, COVID-19 пандемиясы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2021-136-3-37-43>

Түсті: 04.12.20 / Жарияланымға рұқсат етілді: 15.02.21

Кіріспе

Коронавирус экономикалық өсудің төмендеу үрдісіне байланысты «Белдеу және жол» бастамасына (БЖБ) қатысушы елдердің экономикасына елеулі әсер етті, түрлі елдер экономикаларының осалдығын көрсетті. Коронавирустың өршуі әлемнің көптеген елдерінде экономикалық құлдыраудың басты себебі болды.

Пандемия сонымен қатар Қытайға және оның Орталық Азиядағы БЖБ-ны алға жылжыту жөніндегі күш-жігеріне әсер етті. Қытайдың Орталық Азияға деген қызығушылығы күрделі себептерге байланысты. Коронавирус пандемиясы, осының әсерінен жаһандық қаржы жүйесінің жалғасып жатқан дағдарысы және батыс пен Шығыстың, АҚШ пен НАТО-ның Ресей мен Қытайға қарсы геосаяси қарама-қайшылығының өсуі аясында аймақта ресми Бейжің үшін жаңа стратегиялық міндеттер пайда болды, атап айтқанда:

- Орталық Азиядан Қытайға мұнай және газ құбырларының кепілді қауіпсіздігін құру

қажеттілігі;

- Қытайдан Орталық Азия арқылы Еуропаға, Жерорта теңізіне және Таяу және Орта Шығыс елдеріне автомобиль және теміржол көлік дәліздерін БЖБ үшін қауіпсіз режимді қамтамасыз ету;

-ақпараттық «Жібек жолы» шеңберінде трансшекаралық талшықты-оптикалық байланыс желілерін төсеу қажеттілігі және олардың кейіннен қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету;

- Орталық Азияның көмірсутегі және өзге де ресурстарына кепілді қол жеткізу қажеттілігі.

Бүгінгі таңда коронавирустық инфекциялардың салыстырмалы түрде аз саны тіркелген Қытай, пандемияның жойқын әсерінен қалпына келген әлемдегі алғашқы ірі экономика болып табылады. Алайда вирус Орталық Азияда өршіп келеді, онда экономикаға шикізат бағасының едәуір төмендеуі, мигранттардың ақша аударымдарының азаюы және Дүниежүзілік Банктің мәліметтері бойынша аймақтағы жалпы ішкі өнімнің жыл соңына дейін 5,4 пайызға төмендеуіне мүмкін деген болжамы – жаһандық экономикалық құлдыраудың аймаққа қатты әсер еткендігін көрсетті [1].

Бұл жағдайда Пекин Орталық Азия үшін негізгі көмек көзі болып табылады. Жалпы айтқанда, БЖБ Орталық Азияға ерекше назар аудара отырып, бүкіл әлем бойынша базалық инфрақұрылым құруға ниетті. Осы ауқымды бастаманың басшылығымен жүздеген миллиард доллар жұмылдырылып, жұмсалуда. БЖБ жобаларының елеулі пайызы айқын трансшекаралық сипатқа ие – негізінен, көлік дәліздері мен темір жолдар, сонымен қатар электр энергиясын өндіру және тарату жөніндегі жобалар. БЖБ өзінің табиғаты бойынша трансшекаралық құбылыс болып табылады. Осылайша, ол коронавирус тудырған экономикалық дағдарысқа осал.

Көптеген елдер турбуленттілік кезеңін бастан кешірсе де, қазірдің өзінде БЖБ дамуының кейбір негізгі бағыттарын белгілеуге болады. Ол үшін алдымен бастаманың аралық қорытындыларын бағалап, оның Қытай мен Орталық Азия саясатындағы орнын айқындауымыз керек. Қазіргі уақытта БЖБ Қытайдың Батысқа қақпасы ретінде қабылданады. Уақыт көрсетіп отырғандай, бұл қытайлық жоба іс жүзінде Қытай экономикасын дамытуға бағытталған, бұл жаңа кезеңде экономикалық дамудың сыртқы ресурстарын, күштері мен ынталандыруларын оңтайлы пайдалануды болжайды.

Орталық Азия мемлекеттері мен Қытай арасындағы екі жақты сауда көлемі шығыс көршісінің өсіп келе жатқан ықпалын айғақтауы мүмкін. Орталық Азияның Қытаймен және басқа да ірі саяси ойыншылармен (Ресей мен ЕО) сауда-саттығының арақатынасы қытайдың аймақтағы салыстырмалы әсерін де көрсетуі мүмкін. Мәселен, Орталық Азияның сыртқы саудасы жөніндегі деректер Қытаймен байланысты нығайтатын БЖБ аралық қорытындыларына қатысты кейбір пайымдауларға әкеледі. Орталық Азия тауарларының Қытайға экспорты 2013 жылғы \$ 14,64 млрд-тан 2019 жылы \$ 18,83 млрд-қа дейін өсті. Басқа ірі сауда серіктестерімен салыстырғанда Қытайдың экспорттағы үлесі 17% - дан 23% - ға дейін өсті [2]. БЖБ-ны іске асырудың бүкіл кезеңінде Орталық Азияның Қытайға экспорттық мүмкіндіктері жақсарды, сонымен бірге Орталық Азия экспортының жалпы көлеміндегі Қытайдың үлесі артты. Яғни, Қытай нарығы Орталық Азия экономикалары үшін барған сайын маңызды бола түсуде.

Сонымен бірге Қытайдан импорт 2013 жылғы 15,42 миллиард доллардан 2019 жылы 14,35 миллиард долларға дейін күрт төмендеді. Қытайдың аймақ импортындағы үлесі 28% - дан 21% - ға дейін төмендеді [3]. Мұны ЕАЭО шеңберінде баждар мен шектеу тарифтерінің енгізілуімен, сондай-ақ өңір экономикасын біртіндеп қайта индустрияландырумен түсіндіруге болады.

Қытай бизнесінің өндіріс секторында өсіп келе жатқан қатысуын ескере отырып, жалпы көрініс Қытайдың тауар экспортынан аймақтың өзінде өндіріс салаларын құруға ауысуын растайды. Бұған БЖБ-ны іске асыру барысында Қазақстан мен Өзбекстанның энергетикалық

емес секторына салынған қытайлық инвестициялар да дәлел.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері ретінде жүйелік, салыстырмалы және сценарийлік әдістер таңдалды.

Covid-19 пандемиясының болашақ әсерін түсіну үшін біз келесі сұрақтарға жауап беруіміз керек:

- біріншіден, коронавирустық дағдарыс Қытай экономикасына және оның БЖБ-ға байланысты бөлігіне қандай әсер етті?
- екіншіден, COVID-19 пандемиясы Орталық Азияға, оның экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайына қандай әсер етеді?
- үшіншіден, соңғы уақытта аймақтағы Қытай саясаты қалай өзгерді?

Талқылау

Қытай экономикасы қалпына келтірудің ұзақ кезеңіне кіреді, сондықтан бұл елден айтарлықтай ресурстарды қажет етеді. Осыған орай, бірінші кезекте, шет елдердегі инвестициялар үшін бос қуаттардың қысқаруы айқын болады. Мемлекеттің де, бизнестің де қаржы ресурстары экономикалық рецессияның салдарын еңсеруге, яғни инфляция мен жұмыссыздыққа қарсы күреске, өндірістің өсуіне және экономиканы ішкі нарыққа бағдарланған дамудың жаңа моделіне қайта құруға бағытталатын болады.

Қытай үкіметі БЖБ-ға мүше мемлекеттер үшін қазіргі деңгейдегі инвестицияларды қолдайды деп айтуға әбден болады. Мәселен Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі (мәлімделген капиталы 100 миллиард доллар) мен Жібек Жолы Қоры (40 миллиард доллар және 100 миллиард юань) бөлген қаражаттар басқа бағыттарға шығарылмайды, өйткені Қытайдың басқа да қаржылық резервтері бар, бұған қоса, ҚХР-дың көшбасшылық амбициялары үлкен рөл атқарады. Қытайдың мүмкіндіктері мен мақсаттары үшін пандемиядан кейінгі салдарлардан басқа, БЖБ болашағы дағдарыстың Орталық Азияға әсеріне де байланысты болады. Атап айтқанда, жергілікті шағын және орта бизнестің (ШОБ) тоқырауы өсудің маңызды факторына айналуға.

ШОБ қазірдің өзінде карантиндегі елдерде қатаң шектеулерге тап болды. Мысалы, Қазақстандағы 1,3 миллион шағын және орта бизнес субъектілерінің 300 мыңға жуығы өз қызметін тоқтатты. Кейінгі болуы мүмкін локдаундардан кейін және дағдарыс кезінде олардың көпшілігі жабылуға мәжбүр болуы мүмкін. Осы тұста қытайлық компаниялар мұнда үлкен инвестицияларға арналған алаңға ие бола алар еді. Бұл үрдіс алғашқыда өндірістік қуаттарды кеңейту үшін іске асырылған Қазақстандағы 56 жобада (машина жасау секторының жобаларында) іске асырылды. Алайда мұнда ресейлік компаниялардың немесе Ресей арқылы батыс компанияларының пайда болуы мүмкіндігін ескеру қажет. Ресейде мемлекеттік қолдауды пайдаланатын ірі компаниялар бұрын жергілікті орта бизнестің барлық кеңістігін ала алады. Ресей бизнесі және Ресей арқылы жұмыс істейтін батыс компаниялары сауда, қызмет көрсету және шағын өндіріс саласындағы қытайлық компанияларға қарағанда әрдайым жоғары орынға ие.

Дегенмен, қытай бизнесінің, әсіресе ЕАЭО кеңістігінің шығыс көршісімен ынтымақтастыққа жалпы қайта бағдарлануын ескере отырып, нарықты бөлуге барлық мүмкіндігі бар. Нәтижесінде Қытайдың өндірістік секторда болуы жүйелі түрде маңызды болуы мүмкін. Бұл Қытай акцентімен бизнес жүргізуге жағдай жасайды. Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл қытай нарығында қалған батыс компаниялары (Қытай нарығы олар үшін әлі де тартымды болады) Орталық Азияға Ресей арқылы ғана емес, Қытай арқылы да кіре алады дегенді білдіруі мүмкін.

Болашақта БЖБ-ның тағы бір маңызды факторы мұнай экспортынан түсетін табыстың төмендеуі болып табылады. Энергияның төмен бағасы әлемдік экономиканың жаңа шындығына айналуға (мысалы, Brent маркалы мұнайдың болжамды орташа жылдық бағасы 2020 жылы барреліне 35 долларды, 2019 жылы 64 долларға қарағанда 2021 жылы 45 долларды құрайды) [4]. Нәтижесінде, Орталық Азия республикалары баламалы тұтынушыға мұқтаж болады және қарқынды дамып келе жатқан мемлекет субсидиялайтын Қытай экономикасы ең тиімді нұсқа болуы әбден мүмкін.

Энергия бағасының төмендеуі Қытаймен өзара әрекеттесуге жаһандық әсер етуі мүмкін. Табыстың жоғалуын жеңуге тырысып, Орталық Азия елдері кіріс алу үшін баламалардың қажеттілігін белгілейді. Мұнай мен газ экспортының бәсекеге қабілетті жалғыз баламасы – металлургия және тау-кен өндірісі. Олардың бағасының төмендеуі басқа тауарлар сияқты коронавирус дағдарысы кезінде күрт төмендеген жоқ, ал Қытай өнеркәсібі металды өз қажеттіліктері үшін тұтынуды одан әрі жалғастыруда. Бұл БЖБ аясындағы басым бағыттардың бірі. Мысалы, 56 басым жобаның 8-і металлургия және тау-кен өнеркәсібімен байланысты.

БЖБ перспективалары көптеген сценарийлерді қамтиды. Бірақ жақында болған оқиғаларды ескере отырып, қытайлық жоба коронавирустық пандемиядан туындаған өзгерістерге қарсы тұрады деп айтуға болады. Сонымен қатар, дағдарыс нәтижеге бағытталған инвестициялар мен энергетикалық сектордың басымдылығын күшейтті. Сонымен, COVID-19-да БЖБ екі кезеңнен өтеді деп болжамдауға болады.

Нәтижелер

Жоба бірінші кезеңде тасымалдауда енгізілген карантиндік үзілістерге, сондай-ақ Қытай ресурстарын оның экономикасының жаңа болмыстарына қалпына келтіруге және бейімдеуге алаңдатуға байланысты тоқтатыла тұрады. Қытай тиімсіз жобалардан бас тартуға бейім болады. Аймақтағы әлеуметтік және саяси тұрақсыздық жағдайында Қытай аймақтағы қатысуын сақтау және Шыңжаң шекарасында бейбітшілікті сақтау үшін қаржылық қолдау көрсетуге міндетті болады.

Екінші кезеңде Қытай БЖБ-ны белсенді түрде ілгерілетуге оралады. Сонымен бірге стратегия аздап өзгеруі мүмкін. Ішкі нарыққа бағдарланған экономиканы дамыту енді ресурстарға деген қызығушылықты арттыратын болады, геосаяси себептер шекара маңындағы елдермен ынтымақтастықты кеңейтуге түрткі болады. Егер Орталық Азия елдері қажетті жағдай жасаса, онда қытай компаниялары ұйымдастырған жергілікті өндіріс те дамитын болады. Пандемия кезінде қытайдың технологиялық мүмкіндіктері аймаққа ұсынылатын Қытай өнімдерін шоғырландырады.

Жалпы пандемиядан кейінгі кезеңдегі БЖБ -ға қатысты ҚХР саясаты мынадай болмақ:

- ішкі нарықтың бастама шеңберіндегі ынтымақтастыққа теріс әсері тек уақытша және ішінара сипатта болады;
- ұзақ мерзімді перспективада пандемия сынақтарына төтеп бере отырып, бастама шеңберіндегі ынтымақтастық одан да тұрақты, жігерлі және перспективалы болады;

Қорытынды

Қорыта келе, пандемияның Еуразия геэкономикасына, атап айтқанда ОА елдеріне әсерін әлі де көруге болады. Сондықтан БЖБ-ның ауқымы мен тереңдігі қазіргі әлеуметтік-экономикалық күйзелістің ауырлығына ғана емес, жаңа халықаралық контекстке тап болған Орталық Азия үкіметтерінің, өңірлік экономикалық ұйымдардың және трансұлттық компаниялардың басқа (мемлекеттік және мемлекеттік емес) субъектілеріне стратегиялық жауап беру шаралары мен түзетулеріне де байланысты болады деп болжауға болады.

**Мақала AP08956330 ЖТН «Орталық Азия және «Белдеу және жол» бастамасы
пандемиядан кейін: мүмкіндіктері мен қауіптері» жобасын орындау аясында дайындалды.**

Әдебиеттер тізімі

1. Europe and Central Asia Economic Update, Spring 2020: Fighting COVID-19 [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33476> (дата обращения: 05.12.2020).
2. Trade Map – Bilateral trade between Kazakhstan and China [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c156%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c (дата обращения: 05.12.2020).
3. Trade Map – Bilateral trade between Turkmenistan and China [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c795%7c%7c156%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c (дата обращения: 05.12.2020).
4. Габуев А., Умаров Т. Экстренное сближение. Как пандемия усилит зависимость России от Китая – Московский Центр Карнеги – Фонд Карнеги за Международный Мир [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://carnegie.ru/commentary/81633> (дата обращения: 05.12.2020).

К.У. Майгельдинов, Е.Л. Нечаева

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Перспективы китайской инициативы «Пояс и путь» в постэпидемический период

Аннотация. В статье приведены факторы влияния коронавируса на инициативу «Пояс и путь» и экономические последствия для стран-участниц из Центральной Азии. В качестве методов исследования были выбраны системный, сравнительный метод и метод сценариев. Эпидемия коронавируса и надвигающийся экономический кризис повлияют на отношения центральноазиатских стран. В них не наступит абсолютно новой реальности, но уже существующие тенденции резко ускорятся. В такой ситуации экономика и технологическое развитие стран ЦА станет все больше зависеть от Китая, что отразится и на остальных сферах сотрудничества. В статье указаны проблемные вопросы в дальнейшем развитии экономических коридоров, а также положительные и отрицательные последствия пандемии, причины пересмотра темпов и масштабов инфраструктурных проектов. Рассмотрены перспективные направления дальнейшего развития данной инициативы в политическом, экономическом аспектах. Коронавирус и его последствия, вероятно, заставят страны Центральной Азии и Китай сближаться куда более стремительно. Задачи исследования состоят в изучении того, как кризис коронавируса влияет на экономику Китая и ее часть, связанную с инициативой, влияния пандемии COVID-19 на Центральную Азию, ее экономическую, социальную и политическую ситуации, а также того, как в последнее время изменилась политика Китая в регионе. Несмотря на некоторые отрицательные последствия, в краткосрочной перспективе у стран Центральной Азии нет другого выбора, кроме еще большего сближения с Китаем.

Ключевые слова: Китай, Центральная Азия, Инициатива «Пояс и путь», пандемия COVID-19.

K.U. Maigeldinov, Ye.L. Nechaeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Perspectives of China's Belt and Road Initiative in the post-epidemic period

Abstract. The article presents the factors of influence of coronavirus on the «Belt and road» initiative and economic consequences for the participating countries from Central Asia. Systematic, comparative method and scenario method were selected as research methods. The coronavirus epidemic and the impending economic crisis will affect relations between Central Asian countries. They will not have a completely new reality, but existing trends will accelerate dramatically. In this situation, the economy and technological development of the Central Asian countries will become increasingly dependent on China, which will also affect other areas of cooperation. The article points out problematic issues in the further development of economic corridors, as well as the positive and negative consequences of the pandemic, the reasons for revising the pace and scale of infrastructure projects. Perspective directions of further development of this initiative in political and economic aspects are considered. The coronavirus and its consequences are likely to force the Central Asian countries and China to move closer together much more rapidly. The research objectives are to investigate how the crisis of the coronavirus affects the economy of China and its part, related to the initiative; the impact of the COVID-19 pandemic on Central Asia, its economic, social and political situation; as well as how in recent times the policy of China in the region has changed. But despite some negative consequences, in the short term, Central Asian countries have no choice but to become even closer to China.

Keywords: China, Central Asia, Belt and Road Initiative, COVID-19 pandemic.

References

1. Europe and Central Asia Economic Update, Spring 2020: Fighting COVID-19, Available at: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33476> (accessed 05.12.2020).
2. Trade Map – Bilateral trade between Kazakhstan and China, Available at: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c156%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c (accessed 05.12.2020).
3. Trade Map – Bilateral trade between Turkmenistan and China, Available at: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c795%7c%7c156%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1 (accessed 05.12.2020).
4. Gabuev A., Umarov T. Jekstrennoe sblizhenie. Kak pandemija usilit zavisimost' Rossii ot Kitaja – Moskovskij Centr Karnegi – Fond Karnegi za Mezhdunarodnyj Mir [Emergency Convergence. How a pandemic would increase Russia's dependence on China - Carnegie Moscow Center - Carnegie Endowment for International Peace], Available at: <https://carnegie.ru/commentary/81633>, [in Russian], (accessed 05.12.2020).

Авторлар туралы мәлімет:

Майгельдинов Қазбек Өмірзақұлы - «Саясаттану» мамандығы бойынша Ph.D. докторанты, саясаттану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Нечаева Елена Леонидовна - саяси ғылымдар кандидаты, саясаттану кафедрасының профессорі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Maigeldinov Kazbek Umirzakovich – Ph.D. student in Political Science, Political Science Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Nechayeva Yelena Leonidovna – Candidate of political sciences, professor, the Political Science Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

A.N. Ospanova*, Z.M. Sabitov, Z.E. Nurbayev

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author: ospanovaa@mail.ru

The history of the formation of the system of «diploma mill» in Kazakhstan

---

Abstract. The article is devoted to the history of the emergence of «diploma mill» in domestic education. The authors do not doubt the relevance of the study, since the last few years the state has been fighting against unscrupulous private educational institutions that have put the issuance of dubious diplomas on a large stream. The authors demonstrate the history of the emergence of the term diploma mill. It is impossible not to agree with the opinion of the President of the country, K. K. Tokayev, who believes that such educational institutions undermine the reputation of the education system in the country and the state itself. The president also said that even after graduating from more serious universities, young people cannot get a job in their specialty – this is a direct indicator of the quality of education.

The authors note that in Kazakhstan in the 1990s there was a sharp transition from state ownership to private ownership, more commonly known as privatization. This phenomenon has particularly affected the sphere of education, when, along with the traditional ones, non – state educational institutions began to arise and develop rapidly – kindergartens, gymnasiums, colleges, lyceums, but above all-universities. Accordingly, the competition between these two segments of the educational services market has increased.

In the pursuit of income, private universities have forgotten about the quality of education, which has caused their closure over the past few years. Despite the periodic cleaning of the educational field, not conscientious private universities still exist, but their activities are a matter of time.

It is necessary to understand that the main key to the success and improvement of the quality of Kazakhstan's higher education, regardless of the form of ownership, was and remains competition. With the only condition that competition should be healthy, devoid of protectionism on the part of state bodies. And who will ultimately stay afloat in the domestic market of educational services will be decided by such qualities as creativity, innovation, and dedication.

Keywords: «diploma mill», higher education, reforms in education, quality of education, private universities, competitive environment, university graduates, diplomas, accreditation institutes, university rating.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2021-136-3-44-53>

Received: 20.07.21 / Approved: 18.08.21

Introduction

For a detailed and detailed study of the task, let us turn to the history of the emergence of the term diploma mill. Diploma mill or degree mill is a company or organization that does not have the appropriate accreditation (state or from an authorized agency), declaring itself a higher educational institution, awarding, and issuing invalid academic degrees and diplomas of education for a certain fee [1].

The most notable feature of diploma factories is that they do not have accreditation from the state or a recognized national accreditation agency, although they claim to have passed full accreditation of educational programs. Such educational institutions, on their websites, post fake information about passing accreditation from national and foreign agencies.

Another usual method of diploma factories is a statement that they are recognized by international organizations such as UNESCO. Although UNESCO and organizations close to it do not

have the authority to accredit educational institutions and therefore issue warnings about this.

Very often, diploma factories take a name close to a well-known higher educational institution as their name. For example, the University of Shaftesbury, the University of Durham (the name completely coincides with the real Durham University), the University of Redding (the name almost coincides with the real University of Reading and the University of Suffield (the name almost coincides with the real University of Sheffield) appeared in the UK.

Compared to real educational institutions, the requirements for students in diploma factories are significantly reduced, if at all, and the issuance of a diploma takes place practically without training.

In diploma factories, communication with the teacher is minimized, or there is no communication at all. In other cases, teachers are involved only for marking grades.

The teachers themselves can be graduates of the same diploma factory or get a degree there. Or even if they were educated at an accredited educational institution, they teach subjects not in the field in which they specialize.

Since there is no special need for teachers in diploma factories, there is accordingly no necessary infrastructure (libraries, laboratories, etc.), there is no staff, there is no research activity and there are no scientific publications [2].

The purpose of the study. To analyze the evolution of the emergence of "diploma mill" in Kazakhstan.

The history of the issue

A. J. Angulo (Professor of Education and History at Winthrop University, South Carolina) in his monograph: "Diploma Mills: How For-Profit Colleges Stiffened Students, Taxpayers, and the American Dream", analyzes the role of for-profit colleges and universities (for-profit colleges and universities / FPCU) in the United States.

In the chapter "Commerce", the author describes the origins of the formation of the commercial sector in education. Commercial colleges appeared in the middle of the XIX century along with non-profit public and private (non-profit private) 1 American universities in the context of a sharp increase in interest in entrepreneurship and the emergence of a wide demand for teaching new skills. In 1895, " more than 96 thousand students entered the FPCU...

In the same year, non-profit colleges and universities accepted 97 students to business programs" Commercial colleges initially positioned themselves as conductors of practical and professional education that is not available within the walls of traditional educational institutions. However, already in the XIX century, many of them began to be criticized for awarding false degrees, minimizing the educational process, unfair advertising, etc.

Angulo points out that the leading factor in the "spontaneous" period of development of commercial colleges was the lack of any standards in the field of higher education. The situation began to change in the second half of the XIX-early XX centuries, when the professionalization of scientists, doctors, teachers, businessmen caused a demand for common standards both in the professional activity itself and in preparation for it. As professional organizations and regulatory bodies were formed, institutes for accreditation of educational programs and universities appeared.

"Diploma mill" are a dysfunctional phenomenon in relation to the public system, the result of the weakening of state regulation of higher education while maintaining a stable flow of guaranteed state injections. At the same time, Angulo implicitly follows an institutionalist interpretation of the activities of organizations, which limits the space of possible solutions for any actor to a minimum number of options. In this regard, even the best intentions of commercial universities will be in vain, if there is a thirst for profit in combination with the existing institutional order [3].

Methods

When writing a scientific article, the authors used the following methods: methods of theoretical research, where mental activity prevailed, i.e., with the understanding of empirical material and its processing. At the theoretical level, the internal structure, and laws of the development of these phenomena, their interaction and conditionality were revealed.

The historical (historical-logical) research method was also used, which was used in the construction of theoretical knowledge about the history of the "diploma mill". The historical method is based on the study of the real history of an object in its concrete diversity, zigzags and accidents, special and individual manifestations. The logical method reflects reality in its natural development, reveals the objective logic of the object's development based on the study of the higher stages of its development. The logical coincides with the historical: it is historical, purified from accidents and taken in its essential laws.

Discussion

The history of the formation of the system of "diploma factories" in Kazakhstan is not so long. After gaining independence, and the penetration of market relations into the spheres of life, the privatization of real estate, the appearance of the first businessmen, it became obvious that the higher education sector is waiting for the same fate. Not only private schools, colleges and universities began to open in Kazakhstan. For a certain period, they opened, existed, expanded, opened branches of their universities in the countries of the near and far abroad.

The fight against the so-called "diploma factories" in Kazakhstan began in 2000. The sharp growth of paid departments of state universities, along with the growth of private education, has created a competitive environment for commercial education, the situation in which is getting worse. The struggle for an applicant is a struggle for income. The market of university educational services reaches 112 billion tenge, of which almost half-51.3 billion tenge is mastered by private universities.

In private universities, the indicators are about 23 billion tenge, 24.6 and 3.7 billion, respectively, and in general 51.3 billion tenge. These amounts are differentiated depending on the form of training, regional characteristics. But the ratio of income sources determines the price of the issue in the educational services market, characterizes the intensity of passions.

Unfortunately, several educational institutions, regardless of their forms of ownership, have joined in an unannounced pursuit of income, which results in competition for popular professions - legal, economic.

Currently, the total share of the two groups of specialties "economics" and " law " is more than one third, or 37.5 percent of all students. Such a large-scale training, on the one hand, indicates an increase in the mass character of these professions, on the other - their popularity, which contributes to an oversupply in the labor market on the part of young lawyers and economists.

It is quite natural that such a situation caused a negative reaction of the Head of State, who was forced to interfere in this problem repeatedly and harshly, which led to the optimization of universities. As a result, several private universities were enlarged through mergers and mergers, and some students were transferred to state universities.

The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan has repeatedly noted that the number of universities conducting training in these specialties is inadequate to the number of teachers available to them. The difficulties relate to the full-time part-time work adopted in accordance with the Labor and Civil Codes, with the law on education, which allows working under a contract in several universities at the same time.

The problem is not that teachers can work in a particular university. There is no need to affect their legal rights. However, their inclusion in the staff of the university is often a formal, limited act that allows unreasonably increasing the admission of students to a particular specialty.

Recent inspections, as well as serious work on compiling a rating of universities, have revealed an unsightly picture when there are teachers in certain specialties, especially legal ones, according to the standards that do not correspond to the number of students. As a result, the teaching staff of lawyers was divided into numerous universities, which led to unfair competition and the closure of virtually all specialized law schools. The pursuit of the number of students causes serious damage to the quality, is accompanied by an overload of classrooms, a shortage of textbooks, the unavailability of computers, rare meetings with professors only at special events.

The path that the Kazakh education system has been following in recent years was taken by the West at the beginning of the twentieth century. There were diploma factories in the USA when you could become a doctor in six months. In Kazakhstan, in the 1990s, "diploma khans" flourished. In the district center of Shieli, Kyzylorda region, in 1998, specialists in international law were trained in the teacher's apartment after school. The fight against fake diplomas that harmed the country's economy began, and universities were re-certified, which became a profitable business for the oligarchs from education.

Back in 2019, President Kassym-Jomart Tokayev instructed to close unscrupulous universities engaged in printing diplomas, noting that the corresponding work is difficult because of the resistance of influential people involved in profitable business.

50 universities are enough for the country (at the beginning of the 2020/2021 academic year, 129 universities were operating in the Republic of Kazakhstan: 33 state, 92 private and 4 with a foreign form of ownership).

According to the authors, at the legislative level, it is necessary to prescribe a requirement for universities to increase the rate of settling of the teaching staff to 80 percent from the current 50. Give a transition period of 5-7 years. This will increase the value of scientists who can give knowledge, their salaries will increase, and those universities where teachers give lectures on Wikipedia will die out. At the same time, the expert believes that the heads of enterprises who are ready to spend time for the training and selection of future personnel should be included among the settled ones:

- Practitioners who have high performance indicators should have such a right. For example, successful lawyers, well-known expert analysts, as well as other professionals in their field who have received recognition in their industry. Moreover, in our reality, employers still retrain yesterday's university graduates.

Another problem that needs to be dealt with is the devaluation of the assessment of students' knowledge.

- A person with a red diploma can turn out to be a complete zero in our work. In the American GPA assessment system (the average score of a certificate or diploma), the knowledge of a graduate obtained in a competitive struggle is shown – in some universities there is a practice of a limit on high scores. The second function of the GPA is to give signs to the labor market about the competence of the graduate: the diploma indicates the results of industrial practices and completed courses.

The key problem of Kazakhstan's education is the formal credit system of education. Recall that this training is based on students' own choice of disciplines, where credit is a unit of measurement of the amount of academic work. It is no secret that students study within the strict framework of the trajectory set by the university, which is difficult, troublesome and expensive to change. The choice of disciplines is extremely limited, there is no de facto system of individual training. It remained a group one.

For example, in the United States, you choose the content of the educational program yourself, you can change it arbitrarily. Moreover, for the first 2 years you have a real opportunity to study the disciplines that interest you, so that after that you can decide on further specialization. Your classmates in this system are "one-time", and not permanent, as with us. With this approach, corruption risks are reduced – the student is responsible only for himself, collective "divorces" of sessions are excluded, and the teacher cannot manipulate students. By the way, in the West, 2 strict indicators are imposed on teachers themselves – scientific performance and an anonymous assessment of students.

The government should take the strictest measures against universities, including private ones, which have turned into offices, let's be honest, for printing and issuing diplomas, " Tokayev said. He

added that such educational institutions undermine the reputation of the education system in the country and the state itself. Tokayev also said that even after graduating from more serious universities, young people cannot get a job in their specialty – this is a direct indicator of the quality of education.

Many students go to work in parallel with their studies. "This means that the need for distance learning is increasing," Tokayev believes. He believes that if Nazarbayev's idea of creating one powerful higher education institution and two colleges in each region of Kazakhstan is implemented, young people will not have to migrate in search of better conditions and leave far from home [4].

Today, it is obvious that higher education, which is one of the most important driving forces of the changes taking place in the economy and at the same time reflects all the consequences of these changes, opens new prospects, and faces new problems and tasks.

What we have today:

Higher education is becoming more and more widespread.

There is a dynamic diversification of higher education by institutional forms, levels, and content.

The expansion of the scale of higher education sharply raises the problem of the quality of education and the problem of financing the growing scale of higher education.

The trend of internationalization of higher education is gaining strength.

• The range of educational services is being expanded.

Students' access to educational services and educational databases has been facilitated.

The academic mobility of both students and faculty is growing.

The process of international unification of specialties and qualifications is being activated.

The geography of training centers is expanding.

• Age restrictions for obtaining higher education are removed.

• There is an active perception of the idea of "Studying for life" by society.

There is a certain rapprochement of cultures.

At the same time, we should also note the negative aspects that are serious challenges for the global higher education system today:

Inequality of access to higher education persists in different regions of the world and social strata of society.

The outflow of highly qualified specialists and academic staff from developing countries to developed countries is increasing.

The number of pseudo-higher educational institutions, market "diploma mill" is growing.

There is a preservation in the curricula of outdated academic disciplines in terms of content.

With the growing mass character of higher education, threats to its quality are growing.

Almost everywhere, the role of the state in the formation and implementation of educational policy is weakening.

In several countries, nationalist pressure on the entire sphere of education, including higher education, is becoming noticeable.

The analysis of the state of the world system of higher education allows us to identify several notable trends in this system:

Strengthening the role of higher education as the main means and driving force for the development of the intellectual and economic potential of society, both in developed and developing countries.

The formation of higher education as an active participant in the process of globalization.

The emergence of new institutional structures of higher education:

* network universities •

* corporate universities,

* multinational educational structures,

* educational structures of media corporations.

The frank transformation of knowledge into a commodity.

The emergence of various types of commercial partnerships in the field of higher education (for example, franchising).

Reduction of direct state funding of higher education in many countries.

Intensive development of new forms of higher education, such as electronic, distance, etc.

The increasing scale and changing nature of international mobility in the higher education system.

• Disordered growth of various documents and certificates of professional qualifications and education [5, p. 14].

I am very pleased with the innovations in the system of domestic education, so «According to Article 39 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Education», since 2021, higher education institutions, with the exception of the Academy of Justice, military, special educational institutions, educational organizations implementing educational programs of higher and (or) postgraduate education in the field of healthcare, have a license to engage in educational activities and have been accredited by accreditation bodies included in the register of recognized accreditation bodies, issue documents on education of their own sample. The form and requirements for filling out documents on education of their own sample are determined by universities, considering the basic requirements for the content of documents on education of their own sample, «the press service of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan reported [6].

The department clarified that the main requirements for the content of documents on education of its own sample have now been approved. «At the same time, amendments were made to the decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1162 of December 31, 2015, which provides to produce state-issued diplomas by the Banknote Factory for the Academy of Justice, military, special and medical educational institutions. In this regard, universities independently determine the supplier of printed products and produce diplomas of education of their own sample with the use of protective signs and a QR code, «the ministry said.

The Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan has been fighting against unscrupulous universities since the first days, under his leadership, the ministry is digitalizing diplomas to prevent workers with fake documents from entering the country's labor market [7].

Conclusion

Based on the above, the authors concluded that the state needs to continue the fight against "diploma factories".

It is obvious that in these conditions, the ratings of universities play a special role. In many countries, their development and compilation by independent rating agencies has become a long-standing tradition. Objectively conducted by highly qualified specialists, professionals in their field, the examination allows us to determine the list of leading universities according to several indicators that consider the opinion of employers and the public. This approach is more objective than the self-promotion of individual educational institutions that give out wishful thinking. In Kazakhstan, such an experience has been used and implemented over the past few years, and the national Atameken rating can be attributed here.

Kazakhstan has actively joined the process of creating a competitive education system. Several relevant program documents were adopted, the Head of State conceptually outlined a course for creating a highly effective system of personnel training, accelerated integration into the world educational space.

Conclusions

The current active discussion on the problems of functioning and development of higher education in the world forming the "new economy" allows us to draw three fundamentally important conclusions:

First — the problem of the functioning and development of higher education is recognized by the world community as one of the key development problems.

The second is that there is currently not sufficiently convincingly justified and accepted by the world community system concept for the development of higher education that meets the conditions and requirements of the "new economy".

The third is the development and implementation of such a concept, a mega-task facing the world intellectual community.

All the above about the higher education system imposes new requirements for the formation of professional educational programs and requires a new approach to training specialists, especially in applied universities. Highlighting the problem of training specialists in applied universities, we proceed from the fact that it is specialists trained in applied universities that make up the main backbone of the professional community of the real economic environment, it is on them that the success of the «new economy» primarily depends. The analysis of the state of applied higher education in many countries allows us to highlight one rather general point, in our opinion, a negative one. The line between the training of specialists in applied universities and universities of the classical university profile is blurred.

References

1. Bear J. Guide to Earning Degrees by Distance Learning / J. Bear. – California: Ten Speed Press, 2001. – 400 p.
2. Akerlof G. The Market for Lemons: Qualitative Uncertainty and the Market Mechanism // Quarterly Journal of Economics. - 1970. - Vol. 84. - No. 3. - P. 488-500.
3. Angulo A.J. Diploma Mills: How For-Profit Colleges Stuffed Students, Taxpayers, and the American Dream / A.J. Angulo. - Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016. – 224 p.
4. Токаев поручил разобраться с вузами, которые "печатают" дипломы в Казахстане. [Электрон. ресурс]. - 2021. - URL: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1831188-tokaev-porucil-razobratsa-s-vuzami-kotorye-pecataut-diplomy-v-kazahstane/> (дата обращения: 01.07.2021).
5. Барабанер Х. Новое индустриальное общество и высшее образование // Новая индустриализация как драйвер экономического роста в Казахстане в условиях глобализации: Сб. материалов межд. науч. конф. молодых ученых. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. - 2016. - С.13-19.
6. «Диплом вуза РК за неделю»: необычную услугу предлагают казахстанцам в интернете. [Электрон. ресурс]. - 2021. - URL: <https://www.nur.kz/society/1917941-diplom-vuza-rk-za-nedelyu-neobychnuyu-uslugu-predlagayut-kazahstantsam-v-internete/> (дата обращения: 01.07.2021).
7. Алшанов Р. Частное образование в Казахстане: становление и современные вызовы. [Электрон. ресурс]. - 2021. - URL: <https://www.zakon.kz/96611-chastnoe-obrazovanie-v-kazahstane.html> (дата обращения: 01.07.2021).

А.Н.Оспанова, Ж.М.Сабитов, Ж.Е.Нурбаев

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазақстандағы «диплом фабрикалары» жүйесінің қалыптасу тарихы

Аңдатпа. Мақала отандық білім берудегі «диплом фабрикаларының» пайда болу тарихына арналған. Зерттеудің өзектілігі авторлардың күмәнін туғызбайды, соңғы бірнеше жылдардан бері мемлекет күмәнді дипломдардың берілуін үлкен ағымға қойған жауапсыз жеке оқу орындарымен күресуде. Авторлар «диплом фабрикасы» (ағылш. diploma mill) терминінің пайда болу тарихын ашып көрсетеді. Мұндай оқу орындарының мемлекеттегі білім беру жүйесінің беделіне және мемлекеттің өзіне нұқсан келтіреді деп есептейтін президент Қ.Қ.Тоқаевтың пікірімен келіспеуге болмайды. Президент сондай -ақ, жоғары оқу орындарын бітіргеннен кейін де жастар өз мамандығы бойынша жұмысқа тұра алмайтынын айтты - бұл білім сапасының тікелей көрсеткіші.

Авторлар Қазақстанда 1990 жылдары мемлекеттік меншіктен жеке меншікке көшу белең алғанын, басқаша айтқанда жекешелендірудің күрт өскенін атап өтеді. Бұл құбылыс білім беру

саласына қатты әсер етті, бұл кезде дәстүрлі мекемелермен қатар мемлекеттік емес білім беру мекемелері – балабақшалар, гимназиялар, колледждер, лицейлер, ең алдымен жоғары оқу орындары пайда болып, тез дами бастады. Осыған сәйкес білім беру қызметтері нарығының осы екі сегменті арасындағы бәсекелестік өсті.

Табыс көзін қуған жеке жоғары оқу орындарының білім сапасына мән бермеуі, олардың соңғы бірнеше жыл ішінде жабылуына себеп болды. Білім беру саласының мерзімді тазартылуына қарамастан, әлі де жауапсыз жоғарғы оқу орындары бар, алайда олардың белсенділігі уақыт еншісінде ғана.

Қазақстандық жоғарғы мектептің табысы мен сапасының жоғарылауының басты кепілі әрдайым бәсекелестік болғандығын және бола беретіндігін түсіну қажет. Бәсекелестік мемлекеттік органдар тарапынан протекционизмсіз, кінәратсыз болуы керек деген жалғыз шартпен ғана. Нәтижесінде, білім беру қызметтерінің ішкі нарығында кім қалатынын шығармашылық, жаңашылдық пен өз ісіне берілгендік сияқты қасиеттер анықтайды.

Түйін сөздер: «дипломдар фабрикалары», жоғары білім, білім беру реформалары, білім сапасы, жеке жоғары оқу орындары, бәсекелестік орта, жоғары оқу орындарының түлектері, дипломдар, аккредитация институттары, жоғары оқу орындарының рейтингі.

А.Н. Оспанова, Ж.М. Сабитов, Ж.Е. Нурбаев

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

История формирования системы «фабрик дипломов» в Казахстане

Аннотация. Статья посвящена истории возникновения «фабрик дипломов» в отечественном образовании. Авторы не сомневаются в актуальности исследования, так как последние несколько лет в государстве ведется борьба с недобросовестными частными учебными заведениями, которые поставили выдачу сомнительных дипломов на большой поток. Авторы демонстрируют историю возникновения термина фабрика дипломов (англ. diploma mill). Нельзя не согласиться с мнением президента страны К.К.Токаевым, который считает, что такие учебные заведения подрывают репутацию системы образования в стране и самого государства. Также президент заявил, что даже после окончания более серьезных вузов молодежь не может устроиться на работу по специальности – это прямой показатель качества образования.

Авторы отмечают, что в Казахстане в 1990-х годах произошел резкий переход от государственной собственности к частной, больше известный как приватизация. Данный феномен особенно сильно затронул сферу образования, когда наряду с традиционными, собственно, и стали возникать и быстро развиваться негосударственные образовательные учреждения – детские сады, гимназии, колледжи, лицеи, но прежде всего – вузы. Сообразно тому возросла конкуренция между этими двумя сегментами рынка образовательных услуг.

В погоне за доходами частные вузы забыли про качество образования, это и стало причиной закрытия их в последние годы. Несмотря на периодические зачистки образовательного поля, недобросовестные частные вузы все еще существуют, но их деятельность – это вопрос времени.

Необходимо понять, что главным залогом успешности и повышения качества казахстанской высшей школы, независимо от формы собственности, была и остается конкуренция. С тем лишь условием, что конкуренция должна быть здоровой, лишенной протекционизма со стороны государственных органов. И кто в итоге останется на плаву, на отечественном рынке образовательных услуг, будут решать такие качества, как креативность,

новаторство и самоотдача.

Ключевые слова: «фабрики дипломов», высшее образование, реформы в образовании, качество образования, частные вузы, конкурентная среда, выпускники вузов, дипломы, институты аккредитации, рейтинг вузов.

References

1. Bear J. Guide to Earning Degrees by Distance Learning (Ten Speed Press, California, 2001, 400 p.).
2. Akerlof G. The Market for Lemons: Qualitative Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics*. 1970. Vol. 84. No. 3. P. 488-500.
3. Angulo A. J. Diploma Mills: How For-Profit Colleges Stuffed Students, Taxpayers, and the American Dream, (Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2016, 224 p.).
4. Tokaev poruchil razbrat'sja s vuzami, kotorye "pechatajut" diplomy v Kazahstane Chitajte bol'she [Tokayev instructed to deal with universities that "print" diplomas in Kazakhstan], Available at: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1831188-tokaev-porucil-razobradsa-s-vuzami-kotorye-pechataut-diplomy-v-kazahstane/>, [in Russian]. (accessed 01.07.2021).
5. Barabaner H. Novoe industrial'noe obshchestvo i vysshee obrazovanie [Barabaner H. The new industrial society and higher education], *Novaja industrializacija kak drajver jekonomicheskogo rosta v Kazahstane v uslovijah globalizacii: Sb. materialov mezhd. nauch. konf. molodyh uchenyh [New Industrialisation as a Driver of Economic Growth in Kazakhstan under Conditions of Globalisation: Proceedings of an International Scientific Conference of Young Scientists]*. – Astana: Evrazijskij nacional'nyj universitet im. L.N. Gumileva, 2016. P.13-19, [in Russian].
6. «Diplom vuza RK za nedelju»: neobychnuju uslugu predlagajut kazahstancam v internete ["Diploma of higher education in one week": an unusual service is offered to Kazakhstani citizens on the internet], Available at: <https://www.nur.kz/society/1917941-diplom-vuza-rk-za-nedelyu-neobychnuju-uslugu-predlagayut-kazahstantsam-v-internete/>, [in Russian]. (accessed 01.07.2021).
7. Alshanov R. Chastnoe obrazovanie v Kazahstane: stanovlenie i sovremennye vyzovy [Private Education in Kazakhstan: Establishment and Contemporary Challenges], Available at: <https://www.zakon.kz/96611-chastnoe-obrazovanie-v-kazahstane.html> [in Russian]. (accessed 01.07.2021).

Information about authors:

Ospanova Aigerim Nuralievna – Ph.D., Associate Professor of the Department of Regional Studies of the Faculty of International Relations. L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nursultan, Kazakhstan.

Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Ph.D., Associate Professor of the Department of Regional Studies. L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nursultan, Kazakhstan.

Nurbaev Zhaslan Yeseyevich - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Regional Studies. L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nursultan, Kazakhstan.

Оспанова Айгерим Нуралиевна – Халықаралық қатынастар факультеті, Аймақтану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Сабитов Жаксылык Муратович – Ph.D., Аймақтану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Нурбаев Жаслан Есеевич – тарих ғылымдарының кандидаты, Аймақтану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

¹М.А. Судейменов*, ²Г. М. Каппасова

¹Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, Қазақстан

²Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: gulsara_k@bk.ru

Қазақстандағы «әскери коммунизм» кезеңіндегі кеңестік саяси режим

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада «әскери коммунизм» кезеңінде Қазақстандағы кеңестік билік институттарының пайда болуы мен қызметі қарастырылады.

«Әскери коммунизм» жылдарында кеңестік мемлекеттік аппараттың құрылысы жалғасты. Зерттеушілер жұмысшылар мен шаруалардың мемлекеттік органдарға кеңінен тартылуын бұл процестің маңызды ерекшелігі деп атады. Мемлекеттік қызметшілердің ұлттық құрамының өзгеруі орын алды - революциядан кейін олардың қатары бұрынғы ресей империясының көптеген халықтарының өкілдері кіре бастағаны байқалады. Сонымен қатар, көптеген шенеуніктер Уақытша үкімет немесе тіпті патша режимі кезінде қызметін бастаған кеңестік мемлекеттік мекемелерде жұмысын жалғастырды. Азаматтық соғыстың ушығуы кеңестік Конституцияда қарастырылмаған төтенше билік органдарының пайда болуына себеп болды. Жергілікті жерде төтенше жағдайлар органдарының функцияларын революциялық комитеттер атқарды. Азаматтық соғыс пен «әскери коммунизм» кезінде РКП (б) кеңестік саяси жүйенің өзегіне айналды. Осылайша, соғыс уақытындағы төтенше жағдайлардың әсерінен елде қатаң әскери-командалық жүйе қалыптаса бастады. Мақалада 1918-1920 жылдардағы азаматтық соғыс кезінде большевиктер жүргізген «әскери коммунизм» саясатын Қазақстанда іске асырудың ерекшелігі ашылады, жүргізілген талдау нәтижесінде «әскери коммунизм» саясаты өңірлік аспектіде жалпы кеңестік үрдістер арнасында жүзеге асырылғанын анықтауға қол жеткізілді. Ол Кеңес өкіметінің өндірісті милитаризациялауға және Қызыл армияның жауынгерлік қабілеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, әлеуметтік қатынастар саласындағы іс-шараларының жиынтығын ұсынды. Қазақстанда «әскери коммунизм» саясатын іске асыру ерекшеліктері өңірдің экономикалық артта қалуымен және ұрыс қимылдарының сипатымен айқындалды. Бұл ерекшеліктердің қатарына мыналарды жатқызуға болады: жалпы Кеңес Одағы бойынша Қазақстанның өңірлерін «әскери коммунизм» шараларын іске асыру процесіне қосу, оларды байырғы халыққа тарату, әскери-коммунистік құрылысты іске асырудың неғұрлым қатаң нысандары мен әдістері. Қазақстанда «әскери коммунизм» саясатының салдары өндірістің құлдырауы, әсіресе экономиканың аграрлық секторында, халықтың демографиялық шығындарына, көшпелі халықтардың елден тыс жерлерге жаппай көші-қонына, жаппай шаруалардың большевиктерге қарсы сөз сөйлеуіне және жергілікті халықтың басмашылық түріндегі қарсылығына әкеп соқтырған 1920-1922 жж. ашаршылық болды.

Мұрағат материалдары мен жарияланған еңбектер негізінде авторлар Кеңестердің, революциялық комитеттердің қызметіне талдау жасайды. Қорытындылай келе, кеңестік билік институттарының пайда болуы мен мақсатын анықтайтын тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: саясат, саяси режим, Кеңестер, «әскери коммунизм», Павлодар уезі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2021-136-3-54-62>

Түсті: 04.08.21 / Жарияланымға рұқсат етілді: 23.08.21

Кіріспе

«Әскери коммунизм» жергілікті кеңестік органдарға әсер етті, көбінесе теріс әсер етті. Мәселен, большевиктер Кеңестерге ықпалын жоғалтудан қорқып, қайта сайлауды кейінге қалдырды немесе тіпті тоңдырды. Осы кездегі жергілікті билік органдарына тән тағы бір кемшілігі - биліктің Кеңестердің өздерінен олардың Атқару комитеттеріне тез ауысуы - яғни атқарушы биліктің күшеюі.

Сонымен қатар, азаматтық соғыстың шиеленісуі конституциялық емес төтенше органдардың пайда болуына себеп болды.

Жергілікті жерлерде төтенше жағдайлар органдарының функцияларын революциялық комитеттер атқарды. Революциялық комитеттердің диктатурасын орнату демократиялық нормаларды елеулі шектеуді білдірді: әдетте, олар сайланбай, тағайындалды, бұл революция комитеттерін іс жүзінде не халықтың, не жергілікті кеңес органдарының бақылауынан шығарды.

Азамат соғысы және «әскери коммунизм» кезінде РКП (б) кеңестік саяси жүйенің негізі болды. Большевиктер барлық орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың жетекші өзегін құрады.

Сонымен, соғыс уақытының төтенше жағдайларының әсерінен елде қатаң әскери-командалық жүйе қалыптаса бастады, оған тән ерекшеліктер - шектен тыс орталықтандыру, қоғамдық өмірдің барлық салаларын ұлттандыру процестері, қызметкерлер саны өте көп бюрократиялық иерархия, қоғам өміріндегі демократиялық қағидалардың шектелуі және жоғарыда айтылғандардың салдарынан мемлекеттік құрылыста бұқара рөлінің төмендеуі, олардың биліктен алшақтылығы.

Зерттеу әдістері

зерттеу саяси-тарихтік, ғылыми объективтілік және жүйелік құрылымдық-функционалдық талдау принциптеріне негізделген. Осыған байланысты біз келесі әдістерді қолдандық:

- 1) кеңестік, партиялық және басқа да жергілікті органдардың басқарушылық қызметін қайта құру үшін тарихи реконструкция әдісі;
- 2) жергілікті құбылыстар мен билік саласындағы процестерге қатысты жергілікті (аймақтық) ерекшеліктерді зерттеуге арналған оқшаулау әдісі;
- 3) әр түрлі типтегі жергілікті билік органдарын анықтауға және сипаттауға мүмкіндік берген типологиялық әдісі.

Талқылау

1917 жылы ақпанда Ресейдегі буржуазиялық демократиялық революция монархияны жойып, Уақытша үкіметтің билігін орнатты. Қазақстанда олар ұлттық өмірдің дамуына жағдай жасай отырып, отарлау саясатының салдарын жою үмітін жүзеге асыруға мүмкіндік алды.

1917 жылдың наурыз-сәуір айларында Кеңестер аймақтағы екінші нақты билік болды. Жалпы осы кезеңде 25-тен астам жұмысшы, шаруа және солдат депутаттарының Кеңестері құрылды [1].

Осындай процестер негізінен қазіргі Павлодар облысының шекарасымен сәйкес келетін Дала генерал-губернаторлығының Семей облысы, Павлодар уезінің аумағында болды.

1917 жылы наурызда алғашқы уездік кеңес өз жұмысын өткізді. Кездесулер барысында қарсылас тараптар ешқандай келісімге келген жоқ. Сондықтан облыста Кеңестердің «үштігі» пайда болды - жұмысшылар мен солдаттар депутаттары, шаруалар

депутаттары және казак депутаттары [2]. Бұл биліктің әрқайсысы өз қызметінде бүкілресейлік ауқымдағы беделді саяси күштерді басшылыққа алып, олардың ықпалында болды. 1917 жылы желтоқсанда майдангерлер уездің әкімшілік орталығы - Павлодар қаласына оралды. Артында әскери және белгілі бір қоғамдық-саяси тәжірибе болған олар аймақ өмірінде бірден маңызды рөл атқара бастады. Осы павлодарлықтардың нақты азаматтық позициясы көп жағдайда 1918 жылдың 18 қаңтарынан бастап жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңестерінің қолына биліктің ауысуына әсер етті [3].

1918 жылдың маусым айының басында жергілікті буржуазияның, Павлодар станицасының казактары біріккен күшімен Павлодар қаласы мен уездегі Кеңес өкіметі таратылды. Павлодар уезі әлі де Омбы әкімшілік бақылауында болды. Ресейдің азиялық бөлігінің осы ірі әлеуметтік-экономикалық орталығында сол жылы қарашада билікке адмирал А.В. Колчак келді. Антисоветтік күштер оны «жоғарғы билеуші» деп таныды. Өз күші мен құралын мүмкіндігінше қызылдарға қарсы күресте шоғырландыру үшін ол қарсыластарына қатаң бағыт таңдады. 25 мың адам колчактықтардың қолынан қаза тапты [4].

Репрессиялар күткен нәтиже берген жоқ. 1919 жылдың аяғында колчакшылар Қызыл Армиядан жеңілді.

Сол жылдың қараша айында қызылдардың бесінші армиясының бөлімдері Павлодар уезінің аумағына кірді, ал 29 қарашада Павлодар олардың бақылауында болды.

Бірден дерлік кеңестік билік органдары құрыла бастады, оған командирлер, қызыл бөлімшелердің саяси қызметкерлері және Жоғарғы Ертіс кеме қатынасы кәсіпорны тартылды. Сонымен, 1919 жылы 30 қарашада Павлодар уездік революциялық комитеті пайда болады. Бұл Кеңес өкіметінің азамат соғысы жылдарында құрылған уақытша органы. Қазақ өлкесін басқару үшін РКФСР ХКК-нің «Қырғыз өлкесін басқару жөніндегі уақытша әскери-революциялық комитет туралы» қаулысы бойынша 1919 жылы 10 шілдеде құрылды және 15 ай бойы жұмыс істеді (1920 жылдың қазан айында жұмысын тоқтатты). Жергілікті ревкомдар экономиканы қалпына келтіру, мемлекеттік құрылысты нығайту жұмастыран жүргізді. Қолайлы жағдайлар туғаннан кейін өкімет билігі бірте-бірте ревкомдардан жергілікті Кеңестердің аткомдарына берілді [5].

Жаңа құрылған органның құрылымын келесі бөлімдер құрады: қаржы, тұрғын үй реквизициясы, халық шаруашылығы, жер, денсаулық сақтау, мемлекеттік және мектептен тыс білім беру, мәдени-ағарту, әлеуметтік қамсыздандыру, еңбек, азық-түлік комиссиясы, әскери комиссариат, трибунал, тергеу комиссиясы, қалалық және уездік халық милиция [6].

Бір революциялық комитеттің ішкі құрылымымен алдын-ала танысу оның төтенше және тоталитарлық сипатын анықтауға мүмкіндік береді. Тұрғын үй-реквизиция бөлімі меншік иелерін жылжымайтын мүлікке құқығынан айыру және оны мұқтаждардың мүдделері үшін қайта бөлу мәселесін шешуге шақырылды. Бұл қағида, әділетті және дұрыс, бір қарағанда, «пролетариат диктатурасы» мемлекетінің негізін іс жүзінде растады. Уақыт өте келе ол «сәтті» түрде тоталитарлық-авторитарлық режимге айналды, ал Сталиннің кезінде және оның тікелей қатысуымен өзінің классикалық күйіне жетті.

Осы аспектіде - билік қатынастарының қалыптасуы - XX ғасыр, бір жағынан, институттардың, құндылықтардың, нормалардың және саяси демократия мен құқықтық мемлекет қатынастарының түпкілікті орнығу кезеңіне айналды. Сонымен бірге демократия мен нарық, әлеуметтік-экономикалық жүйе мен демократиялық басқару жүйесі арасындағы ең жақын байланыс анықталды.

Алайда, екінші жағынан, бұл батыстық модель XX ғасырда басқарудың озбырлық түрлерімен қатар өмір сүрді. 1920-1950 жылдары КСРО-да болған сталиндік тәртіпті оларға да жатқызуға болады.

Жаңа күштің қоғамнан оқшаулануы, «билік үшін (немесе оның атынан) билік» идеясының алғашқы іске асырылуы оның заңсыз туылуының алдын-ала анықталды.

Бұл мәлімдеме оның ұлттық аймақтардағы функционерлерінің құрамымен расталады. Этникалық жағынан Павлодар уезі, біріншіден, көптеген халықтардың бірлесіп өмір сүруінің жарқын мысалы болды, екіншіден, көпшілікті жергілікті халық - қазақтар құрады.

Уездің және басқа атқарушы биліктің құрылуы кезінде бұл жағдай ескерілмеді. Жергілікті өзін-өзі басқару мекемелерінің жеке құрамы қазақ емес ұлттың қызметкерлерінен құрастырылды. Басшы лауазымдарда Омбыдан келген 26-шы атқыштар дивизиясының командирлері, саяси қызметкерлері болды [7].

Бұл адамдар, әрине, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, сонымен бірге, қазақ халқының сұраныстары мен қажеттіліктерін білмеген. Тілдік қатынас мәселесі бөлек тұрды. Қазақтар арасында орыс тілін білу дамымаған. Билік өкілдерінің арасында, әдетте, келушілер арасында іс жүзінде қазақ тілін білетіндер болмады. Жалпы, Лениннен бастап, кеңес басшылары елдегі әлеуметтік шындықтың шұғыл міндеттеріне тиісті назар аудармады. Бұрынғы Ресей империясының аумағында болып жатқан оқиғалар «дүниежүзілік революция» идеясын жүзеге асырудың басталуы ретінде қарастырылды. Оның контекстінде халықтар да, мемлекеттер де өткеннің қалдығы ретінде қарастырылды. Демек, этносаралық қатынастарға қатысты демократиялық емес көзқарастар, осы салада оң тәжірибе алуға ұмтылыстың болмауы, бұл жаңа үкіметтен жаңа басталған функционерлердің нақты қадамдарын едәуір анықтады.

Көп ұзамай, Павлодар уездік атқару комитеті - революциялық комитеттің ізбасары - мәлімдеуге мәжбүр болды: барлық дерлік билік институттары «тек қана орыс сипатына ие және олардың байырғы халықтың төменгі бұқарасына шынайы жақындығынан алшақтатылды». [8].

Атқарушы биліктің бұл институционалдық құрылымы, номенклатуралық инфрақұрылымы және функционалды сипаты кезеңдік этникалық қақтығыстарға алып келді.

Бұл қақтығыстардың табиғаты, біздің ойымызша, екі жағдаймен түсіндіріледі. Біріншіден, бұл басты, жеткіліксіз, қарапайым назар, екіншіден, жаңа үкіметке деген үмітсіздік, олар адамдар өз позицияларының өзгеруіне байланысты болды.

Сонымен, халықтың негізгі бөлігінің (республиканың барлық облыстарында қазақтар көпшілікті құрады) биліктен табиғи түрде алшақтау жеке зерттеуді қажет ететін өте нақты құбылысты тудырды. Тек Ресей мемлекетінің күші 1917 жылға дейін қазақ жеріне кеңеюімен және қарастырылып отырған кезеңде билік өздігінен болды, ал негізгі тұрғындары - қазақтар - өздері болды.

Сонымен бірге, XX ғасыр бойында қазақтар отырықшылығы мен кәсіби жағынан да «аграрлық ұлт» санатында болып қала бергенін ескеру қажет. Мәселен, 1989 жылдың санағы бойынша Қазақстанның 61,6% қазақтары ауылдық жерде өмір сүрді [9]. Олардың шағын топтары қалалық елді мекендерде, әдетте, ықшам түрде, шетінде, осындай ерекше геттоларда өмір сүрген. Қала қазақтардың мүдделері ауылдық қазақтармен салыстырғанда билік органдарында ешқалайда көрсетілген жоқ.

Бұл мәселе 1920 жылы 9 ақпанда Павлодар уездік революциялық комитетінің мәжілісінде талқыланады [10]. Семей губерниялық революциялық комитеті жанындағы түркі халықтары бөлімінің төрағасы Әлихан Ермеков уезде осындай орган құру туралы ұсыныс жасап, оның жетекшісі ретінде Ахметолла Барлыбаевты ұсынды [11]. Бірнеше күннен кейін РКП (б) аудандық бюросында Жұмат Шанин басқарған түркі халықтарының бөлімі (содан кейін қырғыздар, содан кейін қырғыз-татар бөлімі) пайда болды [12].

Партиялық органдар, әдетте, кеңестік мекемелерге қарағанда кешірек құрылды. Алайда, бұл коммунистік партияның үстем жағдайын кем дегенде әлсіреткен жоқ. Сонымен қатар, солшыл эсерлер көтерілісінің басылуымен (1918 ж., шілде) кеңестік Ресейде **бірпартиялық жүйе қалыптасты. Кеңес үкіметі де солай болды.**

Басқарушы партия құрылымдарының жоғарыдан төменге қарай құрылуы, олардың жоғарғы бақылау мәртебесі және олардың мемлекеттік органдармен тығыз байланыста болуы бүкіл Кеңес республикасындағы сияқты Қазақстандағы тоталитарлық-авторитарлық пирамиданың құрылуына тағы бір қадам жасады.

1921 жылы наурызда РКП (б)-ның X съезі азық-түлік салғыртын жойып, азық-түлік салығын заттай түрде енгізді, іс жүзінде «әскери коммунизм» саясаты деп аталатын төтенше шаралар жүйесін қысқарту туралы шешім қабылдады. «Жаңа экономикалық саясатқа» (ЖЭС) көшу басталды. Жергілікті жерлерде, инерция бойынша, азаматтық соғыстың аяқталуы жағдайында «әскери коммунизм» қондырғылары ең белсенді түрде жүзеге асырыла берді. Бұл жағдайға наразы тұрғындар, мемлекеттік саясатқа өздерінің теріс көзқарастарын көрсете бастады. Жағдай Кеңес үкіметінің бақылауынан шыға бастады.

1920 жылдың жазына қарай Павлодар уезінде әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарыстың белгілері болды: күрделі санитарлық-эпидемиологиялық жағдай (кең таралған холера және оба); егіннің құлдырауы мен джуттың салдарынан аштық; қарулы көтерілістерге себеп болған шаруалар (халықтың негізгі тобы) арасында антисоветтік көңіл-күй кен тарайды. Келтірілген себептер 1920-1921 жылдары шаруалардың кеңес үкіметіне қарсы стихиялы қарулы көтерілістерінің тууына әкелді. Басталған шаруалардың наразылықтары «Азық-түлік салғырты жойылсын!», «Большевиктерсіз Кеңестер үшін!», «Ерікті саудаға жол берілсін!» - деген ұрандармен бірге жүрді. Өскемен, Павлодар, Семей, Петропавл, Қостанай, Көкшетау, Ақмола, Атырау, Орал, Шымкент уездерінде ашық түрдегі көтеріліс кеңінен орын алды» [13]. Сондықтан 1921 жылы маусымда революциялық комитет қайта құрылды [14].

Осы шығындарға қарамастан, сол 1921 жылдың күзінде Павлодар уезінде ЖЭС-ті жүзеге асырудың алғашқы шаралары басталды. Экономикадағы шығындарды есепке алуға баса назар аудару және оның жұмысына деген қызығушылық айтарлықтай оң нәтиже берді - дағдарыстық құбылыстар жалпы сау жағдайға және экономикалық қызметті жандандыруға бет бұрды.

Жағдайдың өзгеруіне байланысты билік мекемелері әкімшілік-командалық өкілеттіктерінен айырылғанына, ең болмағанда ішінара келісімге келген сияқты. Осы шығындардың орнын толтыру үшін номенклатуралық ротация жүргізілді. Чеканың (Бүкілресейлік төтенше комиссия/ВЧК - алғашқы кеңестік арнайы қызмет) басшысы Ф. Держинский ВСНХ (Бүкілресейлік халық шаруашылығы кеңесі) басшылығына келді. Бұл мысалды келесі мазмұндағы хабарлама ретінде қарастыруға болады: кеңестік жүйе іс жүзінде «қуатты күш» мәртебесін сақтауға ниетті екенін көрсетті.

ЖЭС кеңестік саяси машинаның табиғатын өзгерткен жоқ. Уақыт келіп, сталиндік тоталитарлық-авторитарлық режимнің қалыптасуына жол ашқан «ұлы бетбұрыс жылы» келеді.

Нәтижелер

- «әскери коммунизм» жылдарындағы кеңестік мемлекеттік органдардың құрылымы мен қызметін қарастырды;

- «әскери коммунизм» кезеңіндегі Қазақстандағы Кеңес өкіметінің жергілікті органдары қызметінің тиімділігі мен жағдайын бағаланды;

- «әскери коммунизм» жылдарында Қазақстанда жұмыс істеген уездік, волостық және ауылдық деңгейлердегі жергілікті басқару органдарының жүйесі талқыланды;

- кеңестік мемлекеттік органдардың ұйымдастырушылық құрылымы мен қызметіндегі өзгерістер жиынтығы қарастырылды.

- 1918-1921 жылдардағы Қазақстандағы жергілікті басқару органдары эволюциясының негізгі тенденциялары мен ерекшеліктерін зерттелді.

Қорытынды

Осылайша, 1918-1921 жылдары азаматтық қарсыласу, «әскери коммунизм» және ЖЭС-тің басталуы кезінде Қазақстанда жаңа Кеңес үкіметінің органдары пайда болды және жұмыс істеді. Олардың іс-әрекетін, тіпті қысқа уақыт ішінде мұқият зерделеу, келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді: а) антидемократиялық мәні; ә) қатаң әлеуметтік бағдар; б) байырғы халықтың одан алыстауы; в) жанжалды жағдайлар жасауға имманентті қасиет; г) проблемалық жағдайды шешудің оңтайлы емес жолдары мен тәсілдерін таңдау; д) партия мен мемлекетті біріктіру процесі басталды: кез-келген лауазымды большевик қана иелене алады. Сайып келгенде, Конституцияда көзделмеген партиялық номенклатураның кеңейтілген және епсіз сыныбы пайда болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Аяған Б. Ежелгі заманнан бүгінге дейінгі Қазақстан тарихы: 5 томдық. Т.3. / Б. Аяған. – Алматы: Атамұра, 2000. – 664 б.
2. Павлодар облысы Мемлекеттік архивінің Павлодар филиалы. Қ.7. Тізімдемесі 1. Іс 20. Б.58; Іс 9. Б.18.
3. История Павлодарской области в датах [Электрон.ресурс] -URL: <https://www.sites.google.com/site/istoriapavlodara/istoria-pavlodarskoj-oblasti-v-datah>. (дата обращения 14.04.2021).
4. Кан Г.В. История Казахстана / Г.В. Кан. – Алматы: Кітап, 2011. – 314 б.
5. Аяған Б. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 5-том / Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. – 35 б.
6. Павлодар облысының Мемлекеттік архиві. Қ.12. Тізімдемесі 1. Іс 3. Б.9-11.
7. Павлодар облысының Мемлекеттік архиві. Қ.1466. Тізімдемесі 1. Іс 12. Б.23, 31-32.
8. Павлодар облысының Мемлекеттік архиві. Қ.12. Тізімдемесі 1. Іс 90. Б.126.
9. Бургарт Л.А. Сельское немецкое население Казахстана в XX веке: основные этнодемографические характеристики (по материалам всеобщих переписей населения) // Ключевые проблемы истории и культуры российских немцев. Материалы X международной научной конференции, Москва, 18-21 ноября, 2003. – Москва. - 2004. – Б. 473-499.
10. Павлодар облысының Мемлекеттік архиві. Қ.1466. Тізімдемесі 1. Іс 1-2. Б.70.
11. Нурбаев К.Ж. История города Павлодара (1920-1940 гг.): Учебное пособие / К.Ж. Нурбаев. – Павлодар: Наука, 2003. - 15 б.
12. Павлодар облысының Мемлекеттік архиві ПФ. Қ.7. Тізімдемесі 1. Іс 6. Б.7; Іс 173. Б.44; Іс 272. Б.105-108.
13. Қаражан Қ.С. Қазақстан тарихы: Лекциялар курсы. / Қ.С. Қаражан. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 132 б.
14. Павлодар облысының Мемлекеттік архиві ПФ. Қ.7. Тізімдемесі 1. Іс 101. Б.84.

М.А. Сулейменов¹, Г.М. Каппасова²

¹Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан

²Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

Советский политический режим в Казахстане в период «военного коммунизма»

Аннотация. В представленной статье рассматриваются возникновение и деятельность советских властных институтов в Казахстане в период «военного коммунизма». В годы «военного коммунизма» строительство советского государственного аппарата

продолжалось. Важной особенностью этого процесса исследователи называют широкое вовлечение рабочих и крестьян в государственные органы. Произошла смена национального состава государственных служащих - после революции в них стали входить представители многих народов бывшей Российской империи. Кроме того, многие чиновники продолжали работать в советских госструктурах, начавших свою карьеру во времена Временного правительства или даже царского режима. Эскалация гражданской войны привела к появлению чрезвычайных властей, не предусмотренных Конституцией СССР. На местах функции аварийных служб выполняли революционные комитеты. В годы Гражданской войны и «военного коммунизма» РКП (б) стала стержнем советской политической системы. Таким образом, под влиянием чрезвычайных ситуаций военного времени в стране стала формироваться жесткая военно-командная система. В статье раскрывается специфика реализации в Казахстане политики «военного коммунизма», проводившейся большевиками в период гражданской войны 1918–1920 гг. В результате проведенного анализа удалось определить, что политика «военного коммунизма» в региональном аспекте осуществлялась в русле общесоветских тенденций. Она представляла совокупность мероприятий советской власти в сфере промышленности, сельского хозяйства, социальных отношений, направленных на милитаризацию производства и обеспечение боеспособности Красной армии. Особенности реализации политики «военного коммунизма» в Казахстане определялись экономической отсталостью региона и характером боевых действий. К числу данных особенностей нужно отнести: более позднее, чем в целом по советскому союзу, включение регионов Казахстана в процесс реализации мер «военного коммунизма», их распространение на коренное население, более жесткие формы и методы реализации военно-коммунистического строительства. Следствием политики «военного коммунизма» в Казахстане стало падение производства, особенно в аграрном секторе экономики, голод 1920–1922 гг., повлекший демографические потери населения, массовую миграцию кочевых народов за пределы страны, повсеместные крестьянские антибольшевистские выступления и сопротивление коренного населения в форме басмачества.

Опираясь на архивные материалы и опубликованные работы, авторы анализируют деятельность Советов, ревкомов. В заключение сделаны выводы, определяющие природу происхождения и назначения советских институтов власти.

Ключевые слова: политика, политический режим, Советы, «военный коммунизм», Павлодарский уезд.

References

1. Ayaghan B. Ezhelgi zamannan byginge deyingi Kazakstan tarihy: 5 tomdyk. T.3. [History of Kazakhstan from ancient times to the present day: 5 volumes. Vol.3.], (Atamura, Almaty, 2000, 664 p.), [in Kazakh].
2. Pavlodar oblysy Memlekettik arhivinin Pavlodar filialy. K.7. Tizimdemesi 1 [Pavlodar branch of the State archive of the Pavlodar area. Q.7. Inventory 1] Is 20. P.58; Is 9. P.18, [in Kazakh].
3. Istoriya Pavlodarskoj oblasti v datah [History of Pavlodar region in dates], Available at: <https://www.sites.google.com/site/istoriapavlodara/istoria-pavlodarskoj-oblasti-v-datah>, [in Russian], (accessed 14.04.2021).
4. Kan G.V. Istoriya Kazahstana [History of Kazakhstan], (Kitap, Almaty, 2011, 314 p.), [in Russian].
5. Ayaghan B. Kazakstan: Yltyk enciklopediya. 5-tom [Kazakhstan: National Encyclopedia. Volume 5], («Kazak enciklopediyasynyn» Bas redakciyası, Almaty, 2003, 35 p.), [in Kazakh].
6. Pavlodar oblysynyn Memlekettik arhivi . K.12. Tizimdemesi 1. [Pavlodar branch of the State archive of the Pavlodar area. Q.12. Inventory 1] Is 3. B.9-11, [in Kazakh].
7. Pavlodar oblysynyn Memlekettik arhivi. K.1466. Tizimdemesi 1. [Pavlodar branch of the State archive of the Pavlodar area. Q.1466 Inventory 1] Is 12. B.23, 31-32, [in Kazakh].

8. Pavlodar oblysynyn Memlekettik arhivi . K.12. Tizimdemesi 1. [Pavlodar branch of the State archive of the Pavlodar area. Q.12 Inventory 1] Is 90. B.126, [in Kazakh].
9. Burgart L.A. Sel'skoe nemeckoe naselenie Kazahstana v XX veke: osnovnye etnodemograficheskie karakteristiki (po materialam vseobshchih perepisej naseleniya) [Rural German population of Kazakhstan in the XX century: basic ethno-demographic characteristics (based on materials of general census)], Klyuchevye problemy istorii i kul'tury rossijskih nemcev. Materialy H mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Moskva, 18-21 noyabrya, 2003 [The key problems are the history and culture of the Russian Germans. Proceedings of the X International Scientific Conference, Moscow, November 18-21, 2003]. Moscow, 2004. P. 473-499, [in Russian].
10. Pavlodar oblysynyn Memlekettik arhivi. K.1466. Tizimdemesi 1. [Pavlodar branch of the State archive of the Pavlodar area. Q.1466 Inventory 1]. Tizimdemesi 1. Is 1-2. P.70, [in Kazakh].
11. Nurbaev K.ZH. Istoriya goroda Pavlodara (1920-1940 gg.): Uchebnoe posobie [History of Pavlodar (1920-1940): Textbook]. (Nauka, Pavlodar, 2003, 15 p.), [in Russian].
12. Pavlodar oblysynyn Memlekettik arhivi. K.7. Tizimdemesi 1. [Pavlodar branch of the State archive of the Pavlodar area. Q.7 Inventory 1]. Is 6. B.7; Is 173. B.44; Is 272. P.105-108, [in Russian].
13. Karazhan K.S. Kazakstan tarihy: Lekciyalar kursy [History of Kazakhstan: Course of lectures], (Kazak universiteti, Almaty, 2019, 132 p.), [in Kazakh].
14. Pavlodar oblysynyn Memlekettik arhivi. K.7. Tizimdemesi 1. [Pavlodar branch of the State archive of the Pavlodar area. Q.7 Inventory 1]. Is 101. P.84, [in Kazakh].

M.A. Suleimenov¹, G.M. Kappasova²

¹*Innovative Eurasian university, Pavlodar, Kazakhstan*

²*Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan*

Soviet political regime in Kazakhstan during the period of «military communism»

Abstract. The article deals with the emergence and activity of Soviet power institutions in Kazakhstan during the period of «war communism». During the years of «war communism», the construction of the Soviet state apparatus continued. An important feature of this process, researchers call the wide involvement of workers and peasants in state bodies. There was a change in the national composition of civil servants - after the revolution, they began to include representatives of many peoples of the former Russian Empire. In addition, many officials continued to work in Soviet state structures that began their careers during the Provisional Government or even the tsarist regime. The escalation of the civil war led to the emergence of emergency authorities not provided for by the Constitution of the USSR. On the ground, the functions of emergency services were performed by revolutionary committees. During the years of the Civil War and «war communism», the RCP (b) became the core of the Soviet political system. Thus, under the influence of wartime emergencies, a rigid military command system began to form in the country. The article reveals the specifics of the implementation of the policy of «war communism» in Kazakhstan, carried out by the Bolsheviks during the civil war of 1918-1920. As a result of the analysis, it was possible to determine that the policy of «war communism» in the regional aspect was carried out in line with general Soviet trends. It represented a set of measures of the Soviet government in the field of industry, agriculture, and social relations aimed at militarizing production and ensuring the combat capability of the Red Army. The specifics of the implementation of the policy of «war communism» in Kazakhstan were determined by the economic backwardness of the region and the nature of hostilities. These features should include: later than in the whole Soviet Union, the inclusion of the regions of Kazakhstan in the process of implementing measures of «war communism», their extension to the indigenous population, more rigid forms and methods of implementing military-communist construction. The result of the

policy of «war communism» in Kazakhstan was a drop in production, especially in the agricultural sector of the economy, the famine of 1920-1922, which led to demographic losses of the population, mass migration of nomadic peoples outside the country, widespread peasant anti-Bolshevik protests and resistance of the indigenous population in the form of Basmachism.

Based on archival materials and published works, the authors analyze the activities of Soviets and revkoms. In conclusion, conclusions are drawn that determine the nature of the origin and purpose of the Soviet institutions of power.

Keywords: politics, political regime, Soviets, «war communism», Pavlodar district.

Авторлар туралы мәліметтер

Сүлейменов Мурат Алибаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, Қазақстан.

Каппасова Гүльсара Маданиевна – Ph.D., Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан.

Suleimenov Murat Alibaevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan

Kappassova Gulsara Madaniyevna – Ph.D., Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Turkish policy in Kazakhstan`s Instagram content: political analysis

Abstract. The article examines the perception of Turkey by Instagram users in the news resources of Kazakhstan.

The use of machine learning methods allows to study a large volume of data to solve the problem. The connection between the formation of the image in the mass media and the perception of international relations among citizens is noted. The role of Instagram in covering political news among Kaznet users is revealed. The analysis of comments was performed with the help of information processing tools. The author states that there is no unified strategy for shaping the image of Turkey among users: Turkey as a discursive image is formed both from the point of view of abstract concepts (economics, health care, politics) and a specific personality, represented by R. Erdogan. Attention is paid to the connotations associated with the ideas of Pan-Turkism and the image of Turkey. It is concluded that users pay more attention to internal problem, comparing information provided by the news with situation in Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, Turkey, Erdogan, Instagram, Sentiment-Analysis, Data Science.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2021-136-3-63-71>

Received: 09.08.21 / Approved: 23.08.21

Introduction

The COVID-19 Pandemic became a moment, political scientists decently name in the term of "political instability". Previously considered to be frozen, the conflict between Armenia and Azerbaijan in the fall of 2020 flared up with renewed vigor, and its significance is being still assessed by the experts in the field of international law and military policy. In addition to the change in the status of the territories, this conflict is notable for the increased role of Turkey, and directly of President Erdogan, who posed himself as a main Azerbaijan`s ally. Turkey took an active part, assuming the role of a peacemaker [1], and R. Erdogan repeatedly expressed support for "friendly and fraternal Azerbaijan"[2].

Such activity "behind enemy lines" primarily in the media sphere was reflected in the focus of modern analysts, causing extrapolation by a constellation of factors to the CIS countries. Therefore, in this aspect we decided to choose Kazakhstan, as a country which tight bonds with Turkey has become stronger.

Russian International Affairs Council`s expert A. Vorobyov notes that in Kazakhstan, pro-Turkish sentiments are on the rise, and the conflict in Karabakh only intensified them, in addition to the already high reputation of the Turkish president: "The President of Turkey R. Erdogan is perceived by part of the Kazakh population as a strong and fair leader"[3]. Western researchers believe that in modern conditions, Turkey and Kazakhstan are intensifying bilateral cooperation under the auspices of the Turkic peoples` unification.

For example, D. Bifulchi emphasizes that such a rapprochement is welcomed in the Turkic

states but causes concern both in Russia (undermining the EAEU project) and in China (creating tension in the XUAR) [4]. Moreover, the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev also welcomes the promotion of the idea of pan-Turkism. Speaking at the informal summit of the Cooperation Council of Turkic-speaking states, he put forward the following idea: "Our goal is to turn the Turkic world into one of the most significant economic, cultural and humanitarian regions of the 21st century" [5].

Despite the fact, that the topic of pan-Turkism became popular after the conflict in Karabakh, many analysts and scholars pay attention to the role of Turkey as a leader in the integration of Turkic states, but there is practically no *scientific research* on the perception of the Turkey's role and the idea of pan-Turkism.

The purpose of the article is to analyze the content containing the perception of Turkey by users of the Instagram network in the news resources of Kazakhstan.

Methods

In the article, a theoretical analysis of scientific literature, statistical data processing and machine learning methods were used.

The relevance of the study lies in the necessity of Kaznet's users opinions analyzing and their further interpretation. The study touches upon international relations and political aspects, as understanding the perception of Turkey and its politics allows to reveal the existing users' attitudes in the socio-political dimension.

The use modern technologies like Data Processing (and artificial intelligence) are innovative in the study of public opinion in Kazakhstan in particular and the media in the CIS regions in general.

To solve this goal, the following tasks are put forward. Firstly, it is necessary to identify the connection between the media and public opinion. Secondly, the information selection and explanation must be performed. After collection and systematization of data, it can be interpreted and concluded.

Discussion

In the 21st century, the process of conflicts mediatisation is an integral part of postmodern society, where content on social networks determines the image of the state and leaders to a greater extent than objective facts like the rating of military power or economic potential. As J. Baudrillard noted: "Nowadays the virtual is decisively gaining the upper hand over the actual; our destiny is to be content with such extreme virtuality, which, in contrast to Aristotelian, only frightens us with the prospect of a transition to action. We are no longer in the logic of the transition of the possible into the real, but in the hyperrealistic logic of intimidating ourselves with the very possibility of the real" [6]. E. Gilboa writes in more detail about the connection between media, conflicts, and politics in third countries, thinking that not the conflict itself is important for the media, but rather its representation and approach. An international conflict can both cause bewilderment among ordinary citizens (the expediency of a conflict / the use of certain measures / logic of action), and sympathy for any side, or even for humanity, promoting the ideas of pacifism [7].

A. Wendt supports such point of view, as the one of the main researchers of social constructivism in the field of international relations. According to Wendt, the states themselves and their actions are formed only in the process of interaction not only with each other, but also with elements like groups, identities etc. In similar context, actors perceive each other as "rivals" or "allies", "friends" or "enemies", basing on the general structure of knowledge, formed discursively [8; p. 73]. Thus, for an ordinary citizen, international relations are not objective constellations of

facts, but knowledge about the current situation, which formed in the process of interaction with the media. The images used in the discursive reproduction of key symbols, therefore, can be significant both for understanding the perception of foreign policy (for example, "pragmatic politics", or "the authority among others"), and internal, since they are a yardstick for understanding the role of "us" in comparison with the "other". T. Van Dijk wrote about this phenomenon in more detail: "People, of course, are under the power of the news ... But their understanding of the news and how they change their opinions and assessments depends on their previous assessments and ideologies (shared with other members of the group) and from their own experience). And these very personal interpretations of news, the mental model of events are the basis for the specific personal actions of the individual" [9].

In this case, the Internet is a public platform for citizens, where they can discuss topics of concern and express their own opinion. Thus, discussion of news is one of the ways to involve people in socio-political issues [10; p. 419]. The analysis of comments on social networks rocketed in the 2010s, on the background of the internet's access spread and information gathering tools. In general, a relatively open policy on moderation and free commenting have created a whole layer of data available to researchers. At the same time, the issue of the discussion's quality is pushed into the background by researchers. According to P. Weber, there is a "dialogue of the deaf" in the comments: demonstrating the publication of their own opinion without active involvement in the discussion process. Thus, users prefer to publish their own reaction to the event, rather than discuss its sources or consequence [11; p. 942]. Demonstrating their own opinion, users do not expect feedback, which creates favorable conditions for research, allowing obtaining the necessary data without participating in any interview or survey. Scientists also pay attention to political discussions, where comments serve as an indicator of public discontent, postulating certain symbols and signs, and demonstrating a way of describing the world. Discussion of politics on social networks, at the same time, always balances on the edge. Users openly demonstrate their rejection of individuals or other people's views, openly reacting to news or statements [12]. The subject of a message or news, thus, can serve as an indicator of dissatisfaction or acceptance, allowing getting information about the worldview of citizens and their attitude to the political event in general. For example, Tumitan and Baker predicted election results in Brazil prior to the polls based on an emotional analysis of the comments [13]. Using Python, this research collected the data and processed it, dividing the comments into groups, and creating a portrait of elected. Using the most frequent words, they were able to describe each politician in the terms, published by users. Such research proves the necessity of using Data Science method in political science.

Thus, the study of the comment's sentiments in the Kazakhstan's segment of Instagram reveals not only the peculiarities of Turkey's perception, but also the policy pursued by the authorities. The use of modern technologies makes it possible to automate the analysis process by processing large volumes of data and objectively assessing the emotionality of comments and their content. Basing on the understanding of international relations from the point of view of A. Wendt, the existence of Turkey as an image (not impersonal institutions) is precisely due to its representation in the media. Therefore, the study of the ordinary Kazakhstan's citizens thoughts about Turkey during the conflict between the two above-mentioned countries allows not only to determine the effectiveness of the Turkish «Soft power» but reveal the existing sentiments of a wide range: pan-Turkic, neo-Ottoman, Pro-Turkic and Turanist.

The existence or absence of such sentiments can serve as an indicator of the success of Turkey's information policy. Basing on understanding of the role of "itself" in the international sphere, Turkey can act as a model for further comparison and search for similarities and differences, which are used to determine the role of "us" in both domestic and foreign policy.

In this study, 1595 comments were collected from the social network "Instagram". This

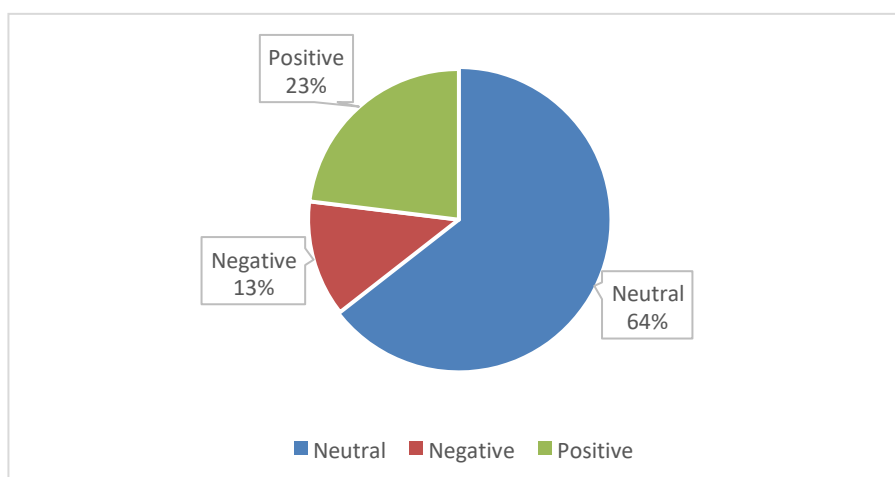
social network was chosen for several reasons, among which the most significant are high coverage of Kazakhstanis, narrow focus of discussion (post in the feed determines the topic), lack of censorship. Sh. Kylybaeva and A. Nurshanov, in their research, note the high involvement of users in the consumption of the Instagram`s content (36.9% of Almaty youth spend 1 hour on the social network and 38.5% of them spend 3-4 hours), while 80% of respondents agreed with the statement "I get information about politics through Instagram". Study shows that about 50% of respondents watch 1-3 political posts and 17% - more than 5 [14]. Thus, Instagram is a source of public opinion formation, where content and its perception play a decisive role in shaping the ways of describing the worldview.

1,595 comments were collected from well-known news pages such as Kaznews, Kazprecc, Kazpress.kz, Kazakh_inform. Python script grabbed posts that mentioned Turkey or its president, Erdogan (For example, "Erdogan urged to equate Islamophobia with anti-Semitism", "Kazakhstan and Turkey will strengthen military cooperation ", "Special forces from Turkey and volunteers from Russia are ready to go to Nagorno-Karabakh").

Using scripts, the whole comments under the posts were loaded into an Excel file (dataframe). Further, using the Python programming language, the dataframe was processed by the Dostoevsky library. The library, based on its own database, determines the emotionality of comments depending on the words and their tone. Then it assigns one of three categories to the comment: "Negative" (the emotionality of words has an offensive or negative connotation), "Neutral" (words and the meaning of the commentary do not have a clearly defined polarity, or they express a statement of facts), "Positive" (the commentary and its content have an approving or exclamatory nature). The accuracy of the library is 86%, considering training on a pre-prepared dataframe (without it the accuracy is 71% [15]). The research of comments using sentiment assessment is one of the important elements in understanding public opinion, according to L. Sapiras and R. Weber [16]. Such results demonstrate not only an emotional response to the mention of Turkey in the context of the conflict, but also the perception of Turkey in general (as well as its policy and the actions of the establishment), and the logic of comparing Kazakhstan with Turkey.

The script processed 1595 comments (Table 1 demonstrates the ratio), 42 of them were marked by the program as "undefined" (comments were at a borderline value or contained reference to other users).

Table 1. Comments emotionality

194 comments from the dataframe were marked as "negative". The main argumentation of the commentators is based on skepticism towards Erdogan and his "imperial ambitions", which are aimed only at populists and domestic consumers. The idea of creating united army is perceived negatively by some users. They wondered about the advisability of a war for "Turkish plans", while others compared the President of Turkey with Hitler, or talked about the ruler's populism: "Erdogan's ratings are decreasing day by day, this president is ready to say anything for the sake of power". An analysis of the users' argumentation shows that the most popular words in the dataframe are "War" ("The war did not lead to anything good, Erdogan's hands are covered in blood" - the user writes) - in the context of the conflict between Armenia and Azerbaijan, and the word "Our" (in comparison with Turkey and Kazakhstan). For example, "Look at the statistics... how many Turks died in Kazakhstan? Zero! And how many of our people die in Turkey: either they got hit by a car, or they are just killed and robbed...". Users do not trust the cooperation between Kazakhstan and Turkey in the military sphere, believing that relations between two countries should be built not on an ideological basis, but on a pragmatic one, where the economy should take the leading place: "At whose expense? Again, we will be deceived ..." - the user writes.

358 comments were marked as "positive". The users welcome the rapprochement of two countries and the idea of supporting the Muslim population around the world, as well as the role of Turkey in the settlement of the conflict between Azerbaijan and Armenia. Some commentators call Erdogan "Tough guy", "Leader of Muslims", "Strong Man". Users of the social network also note the assertiveness of the president, who is not afraid to express his own opinion and openly goes into conflict with Europe and the world system: "A big politician is not afraid to tell the truth", "A president who is not afraid to express his opinion ... in the case of Borat, he performed this (what "this" is unknown), putting up our flag together with Turkey's. Why our president is still silent?". In addition, commentators welcome the idea of Pan-Turkism, noting it either with emoticons of approval (thumb up), or commenting in the style of "Turan, alga (forward)" or "That's right, we are Turks, we have common history, traditions and language". However, it should differentiate positive image of Erdogan as a ruler from Turkey's government actions that are not represented by Erdogan himself. Nonetheless, a significant proportion of the comments is related to Erdogan's statements and his comparison with politicians in Kazakhstan.

However, most of the comments were marked as neutral. 1001 comments contained questions about the advisability of introducing a unified army (of the Turkic states), arguments about corruption in two countries, or facts without any emotional connotation. For example, one user writes, "Turkey was the first to recognize our independence," while another user wants "peace and tranquility," the third one suggests "to buy bayraktar drones". The neutral character of comments is often determined by interrogative sentences or expressions of skepticism about the situation as a whole: "Army? The money will be stolen and that's all, although something may work out...".

Results

In general, the express analysis of comments shows relative skepticism towards Turkey among a larger segment of users: 62.8% of comments were marked as "neutral", and at the same time were associated with discussions about the political background or the economic aspect of the news. 12.2% of the total number of comments were negative and 22.5% were positive. Such an analysis demonstrates not only the neutral perception of ordinary Instagram-users towards Turkey and its activities, but also the sentiments towards Pan-Turkism and the integration with the country: many commentators asked the question "at whose expense?" rapprochement will take place and under what conditions. However, the idea of creating "Great Turan" attracts Kazakhstanis, since many commentators note that it is Erdogan who would be able to create

"Turan", unite Turks and Muslims. Users also consider Turkey as a geopolitical alternative to Russia. The opposite opinion is shared by skeptics who note the excessive "assertiveness" of the president and his ambitions. Regardless of the comments' content, such ratio shows that Kazakhstanis in social networks are more concerned about internal problems (which is even indicated by the number of comments under the news related to the problems of medicine, law, and order) than by external ones (the average number of comments under the "internal" news is more than 200-300, while about 100 users are noted in posts about Turkey).

Conclusion

The collected data provide an innovative picture, where Turkey is not perceived as a monolithic formation, but rather as a dual one. On the one hand, it is represented by an impersonal military sphere, on the other hand, it is personified by R. Erdogan.

It should be noted that the connotations associated with Erdogan does not directly represent the state itself, but are more related to its personality and behavior (Comments with the logic "Turkey under Erdogan's rule ..." are absent), while abstract concepts such as "economics" "medicine", "education" are directly associated with Turkey as a state.

This division creates a dual comparison strategy for users: Erdogan serves as "the other" to compare with "us" in the sphere of personality and politics, while Turkey is more compared in an abstract sense, in the categories of "success", "security", i.e., aspects where the activity of the president is mediated both by the state apparatus and the people of Turkey as a whole.

In this case, Turkey's role in the conflict between Azerbaijan and Armenia fades into the background: users do not perceive war as a justified means, and pay more attention to socio-economic indicators, demonstrating the involvement in politics in the terms of "sufficiency", rather than military categories. However, the idea of pan-Turkism and unification with Turkey attracts users and judging by the significant number of positive assessments of President Erdogan's actions, the personal factor plays an important role to a greater extent than Turkey's foreign policy.

References

1. Эрдоган: Турция внесет необходимый вклад для поддержания мира в Нагорном Карабахе [Электрон. ресурс] - 2021. -URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/10451409> (дата обращения: 05.08.2021).
2. Эрдоган надеется на полное освобождение Карабаха от «оккупации» [Электрон. ресурс] - 2020. -URL: <https://www.kommersant.ru/gallery/4518639#id1956083> (дата обращения: 05.08.2021).
3. Казахстан и Турция: опциональная дружба [Электрон. ресурс] -2020. -URL: <https://russiancouncil.ru/amp/analytics-and-comments/analytics/kazakhstan-i-turtsiya-optSIONalnaya-druzhba/> (дата обращения 05.08.2021).
4. Turkey and pan-Turkism in Central Asia: challenges for Russia and China [Электрон. ресурс] -2020. -URL: <http://www.asrie.org/2021/05/turkey-and-pan-turkism-in-central-asia-challenges-for-russia-and-china/> (дата обращения: 05.08.2021).
5. Токаев: Наша цель – превратить тюркский мир в один из важнейших экономических, культурных регионов XXI века [Электрон. ресурс] -2020. -URL: <https://informburo.kz/novosti/tokaev-nasha-cel-prevratit-tyurkskij-mir-v-odin-iz-vazhnejshih-ekonomicheskikh-kulturnyh-regionov-xxi-veka>(дата обращения: 05.08.2021).
6. Войны в Заливе не было [Электрон. ресурс] -2012. -URL: <http://moscowartmagazine.com/issue/49/article/1000> (дата обращения: 05.08.2021).

7. Media and international conflict [Электрон. ресурс] -2006. -URL: https://www.researchgate.net/publication/292661930_Media_and_international_conflict(дата обращения: 05.08.2021).
8. Alexander Wendt. Constructing International Politics, International Security. 1995. Vol. 20. Is. 1. P. 73.
9. Ван Дейк Т. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т. Ван Дейк. - Москва: Либриком, 2013. - 34 с.
10. Heise Nele, Wiebke Loosen, Julius Reimer, Jan-Hinrik Schmidt. Including the Audience. Comparing the Attitudes and Expectations of Journalists and Users towards Participation in German TV News Journalism, Journalism Studies. 2014. Vol. 15. Is. 4. P. 411–430
11. Weber P. Discussions in the Comments Section: Factors Influencing Participation and Interactivity in Online Newspapers' Reader Comments, New Media & Society. 2014. Vol. 16. Is. 6. P. 941-957.
12. Diakopoulos, Nicholas, Mor Naaman. Towards Quality Discourse in Online News Comments. In CSCW '11. Proceedings of the ACM 2011 Conference on Computer Supported Cooperative Work, edited by Pamela Hinds, John C. Tang, Jian Wang, Jakob Bardram, and Nicolas Ducheneaut, 2011. New York: ACM. P.133-142.
13. Diego Tuminan, Karin Becker. Sentiment-Based Features for Predicting Election Polls: A Case Study on the Brazilian Scenario, IEEE/WIC/ACM International Joint Conferences on Web Intelligence (WI) and Intelligent Agent Technologies (IAT), 2014. P. 126-133.
14. The impact of social media on Kazakhstani youth's political behavior [Электрон. ресурс] - 2019. - URL: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_eng/cac-03/05.shtml(дата обращения: 05.08.2021).
15. Dostoevsky [Электрон. ресурс] -2021. -URL: <https://github.com/bureaucratic-labs/dostoevsky>(дата обращения: 05.08.2021).
16. Leonardo Sápiras, Rodrigo Weber. 2019. Opinion Mining in Facebook Regional Discussion Groups: A Case Study to Identify Health, Education and Security Posts in Discussion Groups. In Proceedings of the XV Brazilian Symposium on Information Systems (SBSI'19). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, Article 12. P. 1–8.

Н.М. Тернов

РФ Президенті жанындағы Ресей халық шаруашылығы және Мемлекеттік қызмет академиясы, Сібір басқару институты, Новосибирск, Ресей

Қазақстанның Инстаграм контентіндегі Түркия саясаты: саяси талдау

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның жаңалықтар ресурстарында Instagram қолданушыларының Түркияны қабылдауы қарастырылады.

Машиналы оқыту әдістерін қолдану мәселені шешу үшін деректердің үлкен көлемін зерттеуге мүмкіндік береді. БАҚ-та бейненің қалыптасуы мен азаматтар арасындағы халықаралық қатынастарды қабылдау арасында байланыс бар. Қазнет пайдаланушылары арасында саяси жаңалықтарды жариялауда Instagram рөлі анықталды. Ақпаратты өңдеу құралдарының көмегімен түсініктемелерге талдау жасалды. Автор пайдаланушылар арасында Түркияның имиджін қалыптастырудың бірыңғай стратегиясының жоқтығын айтады: Түркия дискурсивті кескін ретінде абстрактілі ұғымдар (экономика, денсаулық сақтау, саясат) тұрғысынан да, Р.Ердоған тұлғасындағы нақты тұлға ретінде де қалыптасады. Пантюркизм идеяларымен және Түркияның бейнесімен байланысты коннотацияларға назар

аударылады. Пайдаланушылар жаңалықтармен ұсынылатын ақпаратты Қазақстандағы жағдаймен салыстыра отырып, ішкі проблемаға көбірек көңіл бөледі деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Түркия, Эрдоған, Instagram, Sentiment-Analysis, Data Science.

Н.М. Тернов

*Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ,
Сибирский институт управления, Новосибирск, Россия*

Политика Турции в казахстанском Инстаграм контенте: политический анализ

Аннотация. В статье рассматривается восприятие Турции пользователями Instagram в новостных ресурсах Казахстана.

Использование методов машинного обучения позволяет изучить большой объем данных для решения поставленной задачи. Отмечается связь между формированием образа в СМИ и восприятием международных отношений среди граждан. Выявлена роль Instagram в освещении политических новостей среди пользователей Казнета. Проведен анализ комментариев с помощью инструментов обработки информации. Автор констатирует отсутствие единой стратегии формирования образа Турции среди пользователей: Турция как дискурсивный образ формируется как с точки зрения абстрактных понятий (экономика, здравоохранение, политика), так и конкретной личности в лице Р. Эрдогана. Уделяется внимание коннотациям, связанным с идеями пантюркизма и образом Турции. Делается вывод, что пользователи уделяют больше внимания внутренней проблеме, сравнивая информацию, предоставляемую новостями, с ситуацией в Казахстане.

Ключевые слова: Казахстан, Турция, Эрдоган, Instagram, Sentiment-Analysis, Data Science.

References

1. Erdogan: Turcija vneset neobhodimyj vklad dlja podderzhanija mira v Nagornom Karabahe [Erdogan: Turkey will make the necessary contribution to maintaining peace in Nagorno-Karabakh], Available at: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/10451409>, [in Russian], (accessed 05.08.2021).
2. Erdogan nadeetsja na polnoe osvobozhdenie Karabaha ot «okkupacii» [Erdogan hopes for complete liberation of Karabakh from 'occupation'], Available at: <https://www.kommersant.ru/gallery/4518639#id1956083>, [in Russian], (accessed 05.08.2021).
3. Kazakhstan i Turcija: opcional'naja druzhba [Kazakhstan and Turkey: An optional friendship], Available at: <https://russiancouncil.ru/amp/analytics-and-comments/analytics/kazakhstan-i-turtsiya-optcionalnaya-druzhba/> [in Russian], (accessed 05.08.2021).
4. Turkey and pan-Turkism in Central Asia: challenges for Russia and China, Available at: <http://www.asrie.org/2021/05/turkey-and-pan-turkism-in-central-asia-challenges-for-russia-and-china/> (accessed 05.08.2021).
5. Tokayev: Nasha cel' – prevratit' tjurkskij mir v odin iz vazhnejshih jekonomicheskikh, kul'turnyh regionov XXI veka [Tokayev: Our goal is to transform the Turkic world into one of the most important economic, cultural regions of the twenty-first century], Available at: <https://informburo.kz/novosti/tokayev-nasha-cel-prevratit-tyurkskij-mir-v-odin-iz-vazhnejshih-ekonomicheskikh-kulturnyh-regionov-xxi-veka> [in Russian], (accessed 05.08.2021).

6. Vojny v Zalive ne bylo [There was no war in the Gulf], Available at: <http://moscowartmagazine.com/issue/49/article/1000> [in Russian], (accessed 05.08.2021).
7. Media and international conflict, Available at: https://www.researchgate.net/publication/292661930_Media_and_international_conflict (accessed 05.08.2021).
8. Alexander Wendt. Constructing International Politics, International Security. 1995. Vol. 20. Is. 1. P. 73.
9. Van Dejk T. Diskurs i vlast'. Rerezentacija dominirovanija v jazyke i kommunikacii [Discourse and power. Representation of dominance in language and communication], (Librikom, Moscow, 2013, 34 p.), [in Russian].
10. Heise Nele Wiebke Loosen, Julius Reimer, Jan-Hinrik Schmidt. Including the Audience. Comparing the Attitudes and Expectations of Journalists and Users towards Participation in German TV News Journalism, Journalism Studies. 2014. Vol. 15. Is. 4. P. 411-430.
11. Weber P. Discussions in the Comments Section: Factors Influencing Participation and Interactivity in Online Newspapers' Reader Comments, New Media & Society. 2014. Vol. 16. Is. 6. P. 941-957.
12. Diakopoulos, Nicholas, Mor Naaman. Towards Quality Discourse in Online News Comments. In CSCW '11. Proceedings of the ACM 2011 Conference on Computer Supported Cooperative Work, edited by Pamela Hinds, John C. Tang, Jian Wang, Jakob Bardram, and Nicolas Ducheneaut, 2011. New York: ACM. P.133-142.
13. Diego Tumitan, Karin Becker. Sentiment-Based Features for Predicting Election Polls: A Case Study on the Brazilian Scenario, IEEE/WIC/ACM International Joint Conferences on Web Intelligence (WI) and Intelligent Agent Technologies (IAT), 2014. P. 126-133.
14. The impact of social media on Kazakhstani youth's political behavior, Available at: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_eng/cac-03/05.shtml(accessed 05.08.2021).
15. Dostoevsky, Available at: <https://github.com/bureaucratic-labs/dostoevsky>(accessed 05.08.2021).
16. Leonardo Sápiras, Rodrigo Weber. 2019. Opinion Mining in Facebook Regional Discussion Groups: A Case Study to Identify Health, Education and Security Posts in Discussion Groups. In Proceedings of the XV Brazilian Symposium on Information Systems (SBSI'19). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, Article 12. P. 1-8.

Information about authors:

Ternov Nikolai Maksimovich - Assistant of the Department of International Relations and Humanitarian Cooperation of the Siberian Institute of Management - a branch of the Russian Academy of National Economy and State Administration under the President of the Russian Federation, Novosibirsk, Russia.

Тернов Николай Максимович - Ресей Федерациясы Президентінің жанындағы Ресей халық шаруашылығы және Мемлекеттік қызмет академиясының филиалы-Сібір басқару институтының халықаралық қатынастар және гуманитарлық ынтымақтастық кафедрасының ассистенті, Новосибирск, Ресей.

А. Вахшитех

*Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
(E-mail: ahmadvakhshiteh@gmail.com)*

Иранның «Энзели» экономикалық аймағын «Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізі шеңберінде дамыту

Аңдатпа. Үндістан, Иран және Ресей тарапынан басталған «Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізі қазіргі уақытта Парсы шығанағы арқылы Солтүстік Еуропа мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдерін байланыстыратын ең перспективалы бағыттардың біріне айналууда. Алайда халықаралық көлік дәліздерінің бәсекелестігін күшейту және Иранға, сондай-ақ Ресейге қатысты санкциялық режим «Солтүстік-Оңтүстік» ХҚД рентабельділігі мен өзін-өзі қамтамасыз етуін қамтамасыз етудің қосымша тетіктерін құру қажеттілігі туралы мәселені қойып отыр. Осыған байланысты экономикалық өзара іс-қимылды жандандыру үшін маршрут бойында арнайы экономикалық аймақтар құрудың өзектілігі артып келеді. Иран бұл жобада стратегиялық орын алады. Иранға көп нәрсе тәуелді және Иран үкіметі шекаралас аймақтарда, атап айтқанда Каспий аймағында арнайы экономикалық аймақтар құру мәселесіне көп көңіл бөледі.

Мақалада Иранның ең табысты және жылдам дамып келе жатқан экономикалық аймақтарының бірі және «Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізін дамыту жолындағы маңызды буын ретінде «Энзели» еркін экономикалық аймағына талдау жасалады.

Түйін сөздер: Иран Ислам Республикасы, «Энзели» еркін экономикалық аймағы, «Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-72-81>

Түсті: 27.07.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 02.08.2021

Кіріспе

Халықаралық көлік дәліздерін (ХҚД) дамытуда екі негізгі тәсіл ерекшеленеді – функционалдық және процестік. Функционалдық тұрғыдан келгенде халықаралық көлік дәліздері деп көліктің бірнеше түрімен қызмет көрсетілетін әлеуметтік-экономикалық белсенділік орталықтары арасында жолаушылар мен жүктерді жаппай тасымалдаудың белгілі бір бағыты (маршруты) түсініледі. Бұл бағыттың (маршруттық) дамыған инфрақұрылымы бар, оның көмегімен интермодальдық технология толық көлемде іске асырылады. Осылайша, функционалды көзқарас тұрғысынан ХҚД элементтер мен олардың арасындағы арнайы байланыстар жиынтығы ретінде қарастырылады. ХҚД элементтерінің арасында автомагистральдар, темір жол, энерготрафика жүйелері және телекоммуникациялық арналар ерекшеленеді.

Процесс тәсілі кез-келген іс - әрекет пайдаланылатын кіріс ресурстары шығысқа айналатын процесс ретінде қарастырылады (қызмет немесе процесс нәтижесі). Процесс кірістер мен шығыстарды түрлендіретін өзара байланысты ресурстар мен өзара әрекеттесетін қызмет түрлерінің жиынтығы ретінде анықталады.

ХДМ жұмыс істеуін қамтамасыз ететін барлық процестер олардың осыған қосқан үлесіне қарай мынадай түрлерге бөлінеді:

- 1) көліктік-логистикалық қызметтер көрсетуді жүзеге асыратын негізгі процестер;
- 2) негізгі процестерді жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды жасайтын көмекші процестер;
- 3) ұйымдастырушылық функцияларды орындайтын және негізгі және қосалқы процестердің тиімділігін арттыруға бағытталған басқару процестері [1].

«Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізі (International North-South Transport Corridor – INSTC) – бұл Парсы шығанағы арқылы Солтүстік Еуропа мен Үндістанды (Оңтүстік-Шығыс Азия) байланыстыратын 7200 шақырымдық теңіз, автомобиль және теміржол бағыты үшін жалпы анықтама. Бұл осы бағыттағы ең қысқа мультимодальды көлік бағыты. Дәліздің есептік өткізу қабілеті-жылына 20-дан 30 миллион тоннаға дейін жүк. Қазіргі уақытта жүк Суэц каналының бағыты бойынша өтетін 40-60 күнмен салыстырғанда транзит уақытын 25-30 күнге дейін қысқартуға болады.

Зерттеу әдістері

«Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізін талдау мақсатында географиялық детерминизм, қатысушы елдердің геостратегиялық орналасуын талдау, сондай-ақ хронологиялық оқиғаларды талдау әдістері қолданылды.

Талқылау және нәтижелер

«Солтүстік-Оңтүстік» ХКТ Үндістан, Иран және Ресейдің бірлескен бастамасы болып табылады және мүше мемлекеттер арасындағы көлік ынтымақтастығын дамыту мақсатында 2000 жылғы 12 қыркүйекте Санкт-Петербуркте қол қойылған үкіметаралық келісім негізінде құрылады [2]. Кейіннен ХКТ құрамы оған он бір жаңа мүшені енгізу есебінен кеңейтілді, атап айтқанда: Әзірбайжан Республикасы, Армения Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Тәжікстан Республикасы, Түркия Республикасы, Украина Республикасы, Беларусь Республикасы, Оман, Сирия, Болгария (байқаушы). Сонымен қатар, Финляндия, Эстония, Латвия және Пәкістан сияқты әлемнің көптеген елдері жобаға қосылуға қызығушылық білдірді; Түркіменстан сияқты басқалар ресми мүше болмауы мүмкін, бірақ олармен байланысты болуы мүмкін; Мьянма, Таиланд, Камбоджа, Лаос және Вьетнам сияқты тағы басқалар Үндістанмен Үндістан-Мьянма-Таиланд автомобиль жолының жобасы және Шығыс-Батыс транспорт дәлізі арқылы Үндістанмен байланысты болуы керек, бұл ХҚД-нің Оңтүстік-Шығыс Азияға болашақта кеңеюіне мүмкіндік береді.

Көптеген қатысушы елдер үшін бұл жоба стратегиялық маңызды және ұзақ мерзімді сипатқа ие болады. Негізгі мақсаттар көлік жүйесінің тиімділігін арттыру, қатысушы елдер көлігінің барлық түрлері (автомобиль, теміржол, өзен, теңіз және әуе) арқылы әлемдік нарыққа қол жеткізуді қамтамасыз ету, жүк және жолаушы тасымалдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, көлік саясатын үйлестіру, көлік саласындағы барлық провайдерлер үшін тең, кемсітпейтін жағдайларды қамтамасыз ету болып табылады.

Негізгі міндеттердің ішінде келісім атап өтілді: жүк пен адамдарды тасымалдауға кететін уақытты азайту, көлік шығындарының құнын азайту, құжаттама мен процедураларды жеңілдету және біріздендіру (кеден ережелерін қоса) [2]. Еуразиядағы халықаралық жобалардың қатаң бәсекелестігі жағдайында осы халықаралық көлік жолының

экономикалық өміршеңдігі маңызды мәселе болып табылады – бұл қытайлық «Бір белдеу – бір жол» бастамасы және америкалық Жаңа Жібек жолы бастамасы және Laris Lazuli/«Лазурит» мультимодальдық көлік-транзиттік дәліз жобасы (Ауғанстан-Түрікменстан-Өзербайжан-Грузия-Түркия).

Бұл сұрақтың жауабы «Солтүстік-Оңтүстік» ККМ-нің кешенді толтырылуы, ККМ-ге екі негізгі көзқарастың үйлесуі: функционалдық және процестік. Бұл тек көлік дәлізі ғана емес, көлік дәлізінің жұмыс істеуі үшін жасалатын көп функциялы экономикалық аймақ болуы тиіс. Бәсекеге қабілеттілік пен рентабельділікті арттыру, әлеуетті барынша пайдалану нұсқаларының бірі-бұл ККМ маршруты жолы бойынша ерекше экономикалық аймақтар құру. Мысал ретінде Иранда құрылып жатқан «Энзели» еркін экономикалық аймағын (бұдан әрі-АЭА) қарастырайық.

Таяу Шығыс, Оңтүстік Кавказ және Орталық Азия өңірлерінің қиылысында, Еуропа мен Азия арасындағы стратегиялық маңызды сауда маршруттарының қиылысында орналасқан Иран тиімді геосаяси жағдайға ие. Иранның экономикалық және қаржылық саясатына әсер етудің айқындаушы факторы ұзақ уақыт болды және қазір тағы да АҚШ пен оның одақтастарының ел экономикасының отын-энергетика және қаржы секторларына қатысты біржақты санкциялары болып табылады, бұл Иран басшылығын елдің валюталық-қаржылық жағдайына ерекше назар аударуға ғана емес, сондай-ақ өндірістік құрылымдарды, қаржы ұйымдарын және тұтастай алғанда экономиканы санкциялық шектеулердің әсеріне бейімдеудің жаңа жолдарын іздеуге мәжбүр етеді.

Еркін және ерекше экономикалық аймақтарды құру-ИИР басшылығының экономикалық саясатының, оның ішінде санкциялық режимді еңсерудің маңызды бағыттарының бірі. Қазіргі уақытта Иран жеті еркін («Кешм», «Киш», «Чабахар», «Энзели», «Арас», «Арванд» және «Маку») және 16 арнайы экономикалық аймақ (АЭА) жұмыс істейді.

Ирандағы еркін экономикалық аймақтардың жұмыс істеу шарттарын толығырақ қарастырайық. АЭА аумағындағы коммерциялық компаниялардың қызметі тиісті заңдармен және заңнамалық актілермен реттеледі:

- «Иранның еркін экономикалық аймақтарын құру және басқару туралы» заң;
- Иран АЭА инвестициялау ережелері;
  - Иран АЭА-на импорт пен экспорт ережесі;
  - АЭА аумағында валюта айналысының ережесі;
- АЭА аумағында кәсіпорындарды, мүліктік және зияткерлік құқықтарды тіркеу туралы заң;
- АЭА аумағында жұмыс күшін жалдау, сақтандыру және әлеуметтік қамсыздандыру қағидалары;
- АЭА аумағындағы жер мен табиғи ресурстарды пайдалану қағидалары.

АЭА аумағында валюталық операциялар бойынша ешқандай шектеулер жоқ, ал онда тіркелген кәсіпорындар барлық салықтарды төлеуден 15 жылға босатылады.

Еркін экономикалық аймақтар шетелдік капитал үшін өте тартымды. АЭА аумағында дербес заңды тұлға құқығына және Иранның негізгі аумағында филиалдар құру мүмкіндігіне ие толығымен шетелдік капиталы бар компанияларды тіркеуге болады [3].

Иранның еркін экономикалық аймақтары арасында «Энзели» АЭА ерекше орын алады. Бұл аталған АЭА Иранның Каспий өңірі елдерімен негізгі сауда орталығына айналуға тиіс екендігіне байланысты. «Энзели» АЭА аумағына Ресейден тауарлар импортының елеулі көлемі өтетін Энзели портының аумағы қосылған. Бірнеше ресейлік және бірлескен ресейлік-ирандық кәсіпорындар осы АЭА-ның резиденттері болып табылады.

«Энзели» еркін экономикалық аймағы Каспий теңізінің оңтүстік бөлігінде 9400 гектар жер мен 40 км жағалау жиегінде орналасқан және Солтүстік-Оңтүстік халықаралық көлік дәлізінде бола отырып және Иранның солтүстігіндегі неғұрлым белсенді порт орталығы бола отырып, маңызды стратегиялық көліктік және транзиттік позицияны алады.

Неліктен таңдау Гилян провинциясының пайдасына жасалды?

Ғасырлар бойы Гилян провинциясы Иран Ислам Республикасының солтүстік қақпасы болды. Ол Каспий теңізінің оңтүстік-батыс жағалауын бойлай созылып, солтүстігінде Әзірбайжанмен шектеседі (бұрын провинция Ресей империясы мен Кеңес Одағымен шектескен). Оның ауданы 14 мың шаршы километрден асады. Провинцияда екі жарым миллион адам тұрады. Әкімшілік орталығы-Ресеймен тығыз экономикалық байланыстармен танымал Решт қаласы.

Провинцияда өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы айтарлықтай дамыған. Өндіріс көлемі бойынша Гилян Иранның отыз бір провинциясының ішінде жетінші орында орналасқан. Решт ауданында әртүрлі өнімдер шығаратын екі жүзге жуық кәсіпорын бар. Тоқыма, болат, электронды, мұнай-газ өнеркәсібінің қарқынды дамуына қарамастан, ауыл шаруашылығы аймақтың әл-ауқатының негізгі көздерінің бірі болып қала береді. Ол Гилян ЖІӨ-нің 20% құрайды. Оның даму деңгейі бойынша провинция Иранда төртінші орында.

Гилян провинциясы Иранның солтүстік қақпасы деп кездейсоқ аталмайды. Ежелгі заманнан бері ол арқылы Ресей мемлекетінен жол жүрді, ал жақында мұндай жолдар көбейе бастады. Әзірбайжанмен шекарада Астара қаласы арқылы автомобиль жолы өтеді. Онда солтүстіктен және кері бағытта жүктердің негізгі ағыны өтетін кеден орналасқан. Бұдан басқа, провинция «Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізінің құрамдас бөлігіне айналды.

Солтүстік көршілермен жүк ағыны мен жолаушылар қатынасын арттыру үшін Иран билігі Иран, Әзірбайжан және Ресей темір жолдарын қосу мақсатында «Солтүстік-Оңтүстік» дәлізі бойынша Казвин-Решт-Энзели-Астара дамыған теміржол құрылымын құру туралы шешім қабылдады.

Жол салу туралы үшжақты келісімге 2005 жылы қол қойылды. Иран учаскесіндегі Казвин-Решт-Энзели-Астара темір жолының ұзындығы 375 шақырымды құрауы тиіс.

Жоба аясында жалпы ұзындығы 17 шақырым болатын 82 көпір және жалпы ұзындығы 22 шақырым болатын 53 тоннель салынуы тиіс. Ұзақ мерзімді жоспарларға сәйкес, бұл жол Әзірбайжан мен Ресей темір жолдарының құрылымына үйлесімді түрде енеді.

Жобаны іске асырғаннан кейін Ресей мен Иран Еуропа мемлекеттерімен темір жолмен байланысады, бұл Азия мен оңтүстік-шығыс аймақтарға, атап айтқанда Үндістан мен Индокытай түбегінің мемлекеттеріне жіберілетін жүктердің жеткізілімі мен құнын едәуір төмендетеді, сондай-ақ қазіргі тынышсыз Суэц каналы арқылы немесе жалпы Африка арқылы жүктерді жіберу қажеттілігін жояды.

Сонымен бірге, «Солтүстік-Оңтүстік» бағытының түпкілікті іске асырылуын күтпестен, «Әзірбайжан темір жолдары» ЖАҚ жүк тасымалдаушылары үшін уақытша бағытты бастай отырып, жүк транзиті үшін күреске қосылды. Үндістаннан, Ираннан және басқа елдерден жүктерді Иран Рештіне теміржол арқылы тасымалдайтын және сол жерден Әзірбайжанға автомобиль көлігімен жеткізетін схема жасалды.

2016 жылдан бастап бұл уақытша бағыт өзінің өміршеңдігін ғана емес, сонымен бірге айтарлықтай тиімділігін дәлелдеді. Бұл бағытта Ираннан Ресейге мыңдаған тонна жүк жеткізілді.

Жобаны іске асыру жай ғана емес, негізінен қаржы ресурстарының жетіспеушілігінен, сондай-ақ АҚШ-тың Иранға қатысты санкциялық режимінің қатаңдауынан болады. Дегенмен, біртіндеп толық аяқталуға жақындап келеді.

«Солтүстік-Оңтүстік» ХҚД дамыту үшін Решт – Астара (Иран) – Астара (Әзірбайжан) жаңа теміржол желісін пайдалануға беру мерзімдері үлкен маңызға ие. Ү.ж. 27 наурызында Иран мен Әзірбайжанның жоғары лауазымды өкілдерінің қатысуымен астық жүктерін ауыстырып тиеуге арналған терминалдың және Астара-Астара теміржол учаскесінің бірінші кезеңінің ашылу рәсімі өтті.

«Солтүстік-Оңтүстік» дәлізін толық іске қосу үшін Иран тарапына Решт – Казвин

жолының учаскесін (164 километр) аяқтау ғана қалады. Иран тарапы жобаны іске асырудың кешігуін қаржы ресурстарының жоқтығымен¹ түсіндіреді. Сол сияқты, тағы бір жетіспейтін буын – Әзірбайжан шекарасындағы Иранның Каспий маңы қаласы Астара мен Решті байланыстыратын стандартты ұзындығы 167 шақырымдық теміржол желісі. Бірақ «Солтүстік-Оңтүстік» жобасының Әзірбайжан жағы үшін стратегиялық маңыздылығын ескере отырып, Әзірбайжан шығындардың бір бөлігін – шамамен 500 млн. АҚШ долларын өзіне алды.

Әзербайжан Президенті Ильхам Әлиев ағымдағы жылдың наурыз айында Иранға жасаған ресми сапары барысында «Солтүстік-Оңтүстік» жобасының бір бөлігі болып табылатын Иранмен бірлесіп салынып жатқан Астара-Решт темір жолы бүкіл Еуразия аймағы үшін жаңа мүмкіндіктер ашатынын» мәлімдеді.

Сапар барысында Әзірбайжан мен Иранның Каспий теңізіндегі бірлескен жұмысы және Астара-Решт темір жолының құрылысы туралы бірқатар құжаттарға қол қойылды [4].

Солтүстік көршілермен сауда жасау үшін құрлық пен әуе жолдарынан басқа, Гилян провинциясында бірнеше теңіз порттары құрылды. Олардың негізгісі - Энзели жүк порты. Ол шетелдік кәсіпкерлердің қажеттіліктерін қамтамасыз ете алатын заманауи инфрақұрылымға ие. Энзели портында жылына 6 миллион тоннаға дейін жүк түсіруге және тиеуге арналған 10 мамандандырылған айлақ бар. Оның ауданы 95 га құрайды және 6000 тоннаға дейін сыйымдылығы бар кемелерге қызмет көрсете алады. Портта ірі астық элеваторы бар. Паромдар мен кемелер одан Астрахань, Махачкала, Оля, Баку, Түрікменбашы және Каспийдің басқа да теңіз жағасындағы қалаларына барады.

Энзелиде орналасқан ИРСОТР және «Хазар Си Шиппинг Лайнс» компаниялары Иранның Каспий бойынша жүк тасымалдаушылары болып табылады. ИРСОТР компаниясы Кеңес Одағымен бірлесіп 1970 жылы құрылды, қазіргі уақытта ол Каспий бойынша ғана емес, Еділ мен Жерорта теңізі бойынша да тасымалдауды жүзеге асырады. Ол Каспийдегі жалғыз рефрижератор кемеінің иесі болып табылады. «Хазар Си Шиппинг Лайнс» көлік компаниясы 1992 жылы құрылған, оның иелігінде контейнерлерді, техниканы, үйінді және сусымалы жүктерді тасымалдау үшін жабдықталған он екі жаңа құрғақ жүк таситын кеме бар. Ол сонымен қатар Қара және Жерорта теңіздерінде жұмыс істейді.

Энзелидің еркін аймағы үш негізгі блоктан тұрады:

1-блок. Голшан ауданы және 2091 гектар жерді алатын сауда алаңы, оның ішінде - халық тығыздығы төмен ауылшаруашылық жерлер мен тұрғын аудандар, әдемі жағажайлар мен рекреациялық және туристік орындарға қол жетімділік.

2-блок. Хасанруд индустриалды паркі және шамамен 946 га аумақты алып жатқан аймақ, оған индустриалды парк және ұлттық саябақ аумақтары кіреді.

3-блок. Кеме жүктерін тиеу және түсіру үшін берілген аумағы 106 га Энзели айлағы.

«Энзели» АЭА артықшылықтары:

* Еділ мен Еділ-Дон каналы арқылы Еуропаның солтүстік және Оңтүстік порттарына оңай қол жеткізуге болады;

* Каспий бойынша Ресей, Түрікменстан, Қазақстан және Әзірбайжан порттарымен байланыс;

* ТМД елдерінің тұтыну нарықтарына кірме жолдардың болуы;

* Решт халықаралық әуежайына қосылу;

* Энзели – Решт – Казвин халықаралық автомагистралі;

* Мамандандырылған жұмыс күшінің болуы;

* Каспий теңізінің орасан зор газ және шикі мұнай кен орнына жанасу;

* Казвин – Энзели – Астара темір жолы;

* Иран астанасына жақын (Тегеран шамамен 360 км);

* 5 энергетикалық түйінге жақындық;

* Дамыған инфрақұрылым.

Заң және сауда преференциялары:

- * Кірістер мен активтерге салынатын салықтардан 20 жыл босату;
- * 100 % шетелдік иелену мүмкіндігі;
- * Иран мен шетел азаматтары үшін шексіз Инвестициялар мүмкіндігі;
- * Шетелдік инвестицияларды толық қорғау және кепілдендіру;
- * Капитал мен пайданы тегін аудару және репатриациялау;
- * Икемді банк және валюта жүйесі және валюта заңнамасы;
- * Импорт пен экспортты либералды реттеу жалпы жұмыс күшінің 10% дейін экспатриациялау мүмкіндігі;
- * Жұмысқа орналастырудың икемді және жеңілдетілген қағидалары, ережелері мен шарттары;
- * Аймақта өнім өндіру үшін импортталатын шикізат пен жабдыққа ешқандай салықтар мен алымдар алынбайды;
- * Қайта экспортталған тауарларға арналған қарапайым процедуралар;
- * Энзельдің еркін аймағында тауарларды түсіруге уақытты шектеудің болмауы;
- * Аймақта компанияны, өнеркәсіптік фирманы, институтты және зияткерлік меншікті қарапайым тіркеу;
- * Банктердің және кредиттік ұйымдардың ирандық және шетелдік филиалдарын, сондай-ақ сақтандыру институттарын құру мүмкіндігі;
- * Жүктерді тасымалдау және қандай да бір шектеусіз кері экспорттау;
- * Шетелдік немесе ирандық азаматтарының жүктерді тасымалдауы;
- * Өнеркәсіп, сауда, туризм және қызмет көрсету салаларында инвесторлар үшін жер учаскелерін беру;
- * Өнеркәсіптік, мұнай-химия және өндірістік орталықтарға жақындық;
- * Банктік және кредиттік, сақтандыру, кедендік және басқа да ілеспе қызметтер желісі;
- * Жүктерді тиеу, түсіру және өңдеуге арналған заманауи жабдықтар;
- * Белсенді басқаруды қолдау.

Тиімділіктің маңызды экономикалық индикаторы жаңа операторларды тарту болып табылады. 2018 жылдың бірінші сәуірінен қыркүйек айының соңына дейін «Энзели» АЭА аумағында экономикалық операторлар үшін 1169 лицензия берілді, өткен жылдың ұқсас кезеңінде шығарылған 1058 лицензиямен салыстырғанда, яғни олардың 10,5% өсуі орын алды. Берілген лицензиялар автомобиль және техникалық саладағы қызметтерге, ауылшаруашылық қызметіне, қонақ үйлер құрылысына, тұрғын үй кешендерінің құрылысына, қызмет көрсету орталықтарына және рекреациялық кешендердің құрылысына қатысты болды.

Ішкі инвестициялық жобалардың құны ағымдағы жылдың бірінші жартысында 3447 млрд.риалды құрады – өткен жылдың бірінші жартыжылдығындағы 2963 млрд. риалмен салыстырғанда – өсу көрсеткіші 16% құрады.

«Энзели» АЭА-дағы шетелдік инвестициялық жобалардың мөлшері осы кезеңде 2,5 млн.доллармен салыстырғанда 6,5 млн. АҚШ долларды, сонымен қатар, өткен жылы өсіп, 172% құрады [5].

ИИР президенті Хасан Роухани министрлер кабинетінің жақында өткен отырысында (2018 ж.қараша) шекаралас провинциялар АҚШ-тың санкциялар режимі аясында көршілермен сауда байланыстарын кеңейту үшін ерекше және жоғары жауапкершілікке ие екенін айтты. Ол бірнеше күн бұрын Үкімет импортты экспортқа айырбастамай-ақ рұқсат ете отырып, еркін сауда аймақтарында сауданы жеңілдетуге бағытталған саясатты қабылдағанын атап өтті. Роухани сонымен қатар шекаралас провинцияларды шекара нарықтарын дамытуға және санкциялардың салдарын жою үшін көрші елдермен сауда қатынастарын кеңейтуге көп күш салуға шақырды. «Санкциялар кезінде экономикалық және сыртқы жүктемелер бар, бірақ есептелген шаралар мен берік экономикалық құрылыммен ешқандай күшті жер сілкінісі мен діріл адамдардың өміріне әсер ете алмайды», – деді ИИР Президенті [6].

Қорытынды

Қорыта келе, «Энзели» АЭА қызметінің тиімділігі ИИР-дағы ішкі әлеуметтік-экономикалық жағдай үшін де маңызды, бірақ сондай-ақ «Солтүстік-Оңтүстік» ККМ шеңберінде ерекше экономикалық аймақты қалыптастыру үшін қосымша мүмкіндіктер жасауға қабілетті. Иранның тәжірибесін қазірдің өзінде Ресей тарапы талдап жатыр.

Иранның «Энзели» еркін экономикалық аймағының тәжірибесі «Лотос» ерекше экономикалық аймағын құру кезінде пайдаланылады. Лотос АЭА 2014 жылы Астрахань облысында (Нариман ауданы), Еділ өзенінің жағасында құрылды және Каспийдегі жалғыз ресейлік АЭА болып табылады, бұл тұрғындарға айтарлықтай салық жеңілдіктері мен еркін кедендік аймақ режимін ұсынады. Ынтымақтастық туралы келісімге «Энзели» және «Лотос» басшылары 2017 жылғы 26 қазанда сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі тұрақты Ресей-Иран комиссиясының өнеркәсіп саласындағы ынтымақтастық жөніндегі жұмыс тобының төртінші отырысы шеңберінде қол қойды.

Ресей мен Иран экономикалық ынтымақтастықты жандандыруға, оның ішінде «Солтүстік-Оңтүстік» ККМ-нің қосымша мүмкіндіктері есебінен мүдделі. Ресей Федералды кеден қызметінің есебіне сәйкес, 2018 жылдың бірінші жартысында Ресейдің Иранмен тауар айналымы 945 181 000 АҚШ долларды құрады, ол 2017 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда 28,3% - ға (208 503 000 АҚШ долл.) өсті [7].

Биыл қараша айының соңында Мәскеуде өткен көлік апталығы аясында Ресей Федерациясының Көлік министрі Евгений Дитрих пен Иран Ислам Республикасының Жол және қала құрылысы министрі Мохаммад Эсламидің кездесуі өтті.

Өңгіме көліктің барлық салаларындағы екіжақты ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы және оны дамыту перспективалары туралы болды. Сондай-ақ ықтимал бірлескен жобалар талқыланды. Елдер арасында жолаушылар мен жүк тасымалының өскені атап өтілді. Екі министр де көлік саласындағы ынтымақтастықты кеңейтуге шақырды [8].

Ресей Федерациясы Мемлекеттік Думасының Көлік және құрылыс комитетінің төрағасы Евгений Москвичев кездесуде Ресей алдағы үш жылда Иранмен сауда-саттықтың 30 пайызынан астамына ұмтылады деп мәлімдеді. Ол сондай-ақ «ынтымақтастықты нығайту мақсатында біз темір жолды күн тәртібіне қойдық» деп атап өтті [9].

Сонымен қатар, Қытай Халық Республикасы да осы бағытта белсенді жұмыс істеуде. Мәселен, 2018 жылғы 11 қарашада «Энзели» АЭА Директорлар кеңесінің төрағасы Басқарушы Директоры Доктор Реза Масрурдың Қытайға сапары кезінде «Энзели» АЭА мен Қытайдың экономикалық ынтымақтастық және инвестициялар қауымдастығы арасында өзара түсіністік туралы Меморандумға қол қойылды. Құжатқа екі тарап екіжақты қатынастар мен сауда қатынастарын, Иран мен Қытай арасындағы екіжақты сауда мен екіжақты экономикалық ынтымақтастықты нығайту, Иран компанияларының тікелей инвестициялары мен Иран жобаларын қаржыландыруды кеңейту, сондай – ақ байланыстарды кеңейту, инвестицияларға жәрдемдесу және Қытай – Қазақстан – Иран жаңа дәлізін («Энзели» еркін аймағы) дамыту мақсатында қол қойды. Реза Масрур мен Иран делегациясы Үрімшідегі еркін аймаққа барып, Қытай халықаралық сауда палатасының, экономикалық және инвестициялық ынтымақтастық қауымдастығының өкілдерімен, Бейжіңдегі еркін сауда аймағының директорларымен және Қытайдың жеке секторының экономикалық директорларымен арнайы кездесулер өткізді [10].

Осылайша, халықаралық көлік дәліздерінің бәсекесі және оларды ерекше экономикалық аймақтармен экономикалық толықтыру күшейе түсуде, сондықтан да, Ресей, Әзірбайжан және Үндістан «Солтүстік-Оңтүстік» ТМК басты локомотиві ретінде қытай тарапынан өткір бәсекелестікті назарға алып, уақыт пен мүмкіндіктерді жіберіп алмауы қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Транспортные коридоры в инновационном развитии экономики регионов. Совет Федерации Федерального Собрания Российской Федерации. Материалы международной научно-практической конференции 16 апреля 2009 года. - Москва, - 2009. - С. 62-64.
2. Intergovernmental agreement on International "North-South" Transport Corridor [Web resource]. - 2018. - URL: <http://instcorridor.com/wp-content/uploads/2018/01/Agreement.pdf> (accessed 03.12.2018).
3. Внешнеторговый путеводитель для российских участников внешнеэкономической деятельности. ИРАН. - Москва - 2016. - С. 12-13.
4. Алиев рассказал о значимости железной дороги Астара – Решт [Электрон.ресурс]. - 2018. - URL: <https://ria.ru/20180329/1517496632.html> (дата обращения: 03.12.2018).
5. Issuance of 1169 economic activity permit and absorption of 3447 billion riyals of domestic investment in Anzali Free Zone [Electronic resource]. -2018. - URL: http://anzalifz.ir/index.aspx?page_=news&lang=2&tempname=enblockshow&sub=0&PageID=2944&PageIDF=5&BlockName=tool_news_sample_enanzali_block323 (accessed 03.12.2018).
6. Пограничные провинции Ирана имеют особую ответственность за расширение торговых связей с соседями [Электрон.ресурс]. - 2018. - URL: <https://www.trend.az/iran/business/2986379.html> (дата обращения: 03.12.2018)
7. Торговый оборот между Ираном и РФ вырос на 28,3% [Электрон.ресурс]. - 2018. - URL: <http://iran.negusexpo.ru/news/trade-turnover-between-iran-and-russia-increased-by-28-3/> (дата обращения 03.12.2018).
8. Иран и Россия призвали к расширению сотрудничества в области транспорта [Электрон.ресурс]. - 2018. - URL: <https://www.trend.az/iran/business/2983245.html> (дата обращения 03.12.2018).
9. Москва стремится к 30-процентному увеличению торговли с Ираном [Электрон.ресурс]. - 2018. - URL: <https://www.trend.az/iran/business/2985755.html> (дата обращения 03.12.2018).
10. Expansion of economic relations, signing a memorandum of cooperation and the growth of trade exchanges from the China-Kazakhstan- Anzali Free Zone Corridor [Web resource]. - 2018. - URL: http://anzalifz.ir/index.aspx?page_=news&lang=2&tempname=enanzali&sub=0&PageID=2969&PageIDF=5&BlockName=tool_news_sample_enanzali_block62 (accessed 03.12.2018).

А. Вахшитех

Российский университет дружбы народов, Москва, Россия

Развитие иранской экономической зоны «Энзели» в рамках международного транспортного коридора «Север-Юг»

Аннотация. Международный транспортный коридор «Север-Юг», инициированный со стороны Индии, Ирана и России, в настоящее время становится одним из наиболее перспективных маршрутов, соединяющих Северную Европу и страны Юго-Восточной Азии через Персидский залив. Однако усиление конкуренции международных транспортных коридоров и санкционный режим в отношении Ирана, а также России ставит вопрос о

необходимости создания дополнительных механизмов обеспечения рентабельности и самодостаточности МКТ «Север-Юг». В этой связи повышается актуальность создания вдоль маршрута особых экономических зон для активизации экономического взаимодействия. Иран в этом проекте занимает стратегическое место. От Ирана зависит очень многое, и иранское правительство большое внимание уделяет вопросу создания особых экономических зон в приграничных регионах, в частности в Каспийском регионе.

В статье дается анализ Свободной экономической зоны «Энзели» как одной из наиболее успешных и быстроразвивающихся экономических зон Ирана и важного звена на пути развития международного транспортного коридора «Север-Юг».

Ключевые слова: Исламская Республика Иран, Свободная экономическая зона «Энзели», международный транспортный коридор «Север-Юг».

A.Vakhshiteh

Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia

Anzali free trade zone in the framework of international North-South transport corridor

Abstract. The International North-South Transport Corridor, initiated by India, Iran and Russia, is now becoming one of the most promising routes connecting Northern Europe and the countries of Southeast Asia through the Persian Gulf. However, the increasing competition of international transport corridors and the sanctions regime against Iran, as well as Russia, raises the question of the need to create additional mechanisms to ensure the profitability and self-sufficiency of the INSTC. In this regard, the urgency of creating special economic zones along the route to enhance economic interaction is increasing. Iran has the strategic place in this project. Much depends on Iran and the Iranian government pays much attention to the creation of special economic zones in the cross border regions, particularly in the Caspian region.

The article provides an analysis of the Anzali Free Trade Zone as one of the most successful and rapidly developing economic zones of Iran and an important link in the development of the International North-South Transport Corridor.

Keywords: Islamic Republic of Iran, International North-South Transport Corridor – INSTC, Anzali Free Trade Zone.

References

1. Transportnyye koridory v innovatsionnom razvitii ekonomiki regionov. Sovet Federatsii Federal'nogo Sobraniya Rossiyskoy Federatsii. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii [Transport corridors in the innovative development of the regional economy. Federation Council of the Federal Assembly of the Russian Federation. Materials of the international scientific and practical conference]. Moscow. 2009. P. 62-64., [in Russian].
2. Intergovernmental agreement on International "North-South" Transport Corridor, Available at: <http://instcorridor.com/wp-content/uploads/2018/01/Agreement.pdf> (accessed 03.12.2018).
3. Vneshnetorgovyy putevoditel' dlya rossiyskikh uchastnikov vneshneekonomicheskoy deyatel'nosti. IRAN. Moskva [Foreign trade guide for Russian participants in foreign economic activity. IRAN]. Moscow. 2016. P. 12-13, [in Russian].
4. Aliyev rasskazal o znachimosti zheleznoy dorogi Astara – Resht [Aliyev spoke about the importance of the Astara-Rasht railway], Available at: <https://ria.ru/20180329/1517496632.html>, [in Russian]. (accessed 03.12.2018).

5. Issuance of 1169 economic activity permit and absorption of 3447 billion riyals of domestic investment in Anzali Free Zone, Available at: http://anzalifz.ir/index.aspx?page_=news&lang=2&tempname=enblockshow&sub=0&PageID=2944&PageIDF=5&BlockName=tool_news_sample_enzali_block323 (accessed 03.12.2018).

6. Pogranichnyye provintsii Irana imeyut osobuyu otvetstvennost' za rasshireniye torgovyykh svyazey s sosedyami [Iran's border provinces have a special responsibility for expanding trade relations with neighbors], Available at: <https://www.trend.az/iran/business/2986379.html>, [in Russian]. (accessed 03.12.2018)

7. Torgovyy oborot mezhdru Iranom i RF vyros na 28,3% [Trade turnover between Iran and the Russian Federation increased by 28.3%], Available at: <http://iran.negusexpo.ru/news/trade-turnover-between-iran-and-russia-increased-by-28-3/>, [in Russian]. (accessed 03.12.2018).

8. Iran i Rossiya prizvali k rasshireniyu sotrudnichestva v oblasti transporta [Iran and Russia Call for Expanded Transport Cooperation], Available at: <https://www.trend.az/iran/business/2983245.html>, [in Russian]. (accessed 03.12.2018).

9. Moskva stremitsya k 30-protsentnomu uvelicheniyu torgovli s Iranom [Moscow is aiming for a 30% increase in trade with Iran], Available at: <https://www.trend.az/iran/business/2985755.html>, [in Russian]. (accessed 03.12.2018).

10. Expansion of economic relations, signing a memorandum of cooperation and the growth of trade exchanges from the China-Kazakhstan- Anzali Free Zone Corridor, Available at: http://anzalifz.ir/index.aspx?page_=news&lang=2&tempname=enanzali&sub=0&PageID=2969&PageIDF=5&BlockName=tool_news_sample_enzali_block62 [in Russian]. (accessed 03.12.2018).

Авторлар туралы мәлімет:

Vakhshiteh Ahmad - ассистент, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей.

Ahmad Vakhshiteh – assistant, Department of Humanities and Social Sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia.

XFTAP: 11.25.67

M. Galym, A.N. Zholdasbekova*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan***Corresponding author: galym.maral@mail.ru*

The concept of democratic society on the example of Latin America

Abstract. In modern realities, when the term “democracy” is particularly discussed and relevant on the agenda of the world community, the study of the political system of developing countries is the main issue of many political scientists. At the same time, researchers are particularly interested in the ongoing transformation processes and their historical background in Latin America. The purpose of this scientific article is to study the current state of the socio-political system of the Latin American region through a comprehensive approach of external and internal factors. The article also includes a comprehensive approach to the study of the current state and formation of a democratic society in the Latin American region. The theoretical significance of the work lies in the fact that many scientific works in the field of studying the political system of Latin America consider the current state of democracy in the region through the prism of historical events. However, it is necessary to consider such factors as external influence (neighboring countries, interventionist countries), the mentality of the local population, as well as current events in the world. The practical significance of the work lies in the application of the experience of some Latin American countries, by studying certain prerequisites of the current “democratic society” of the studied region.

Key words: democratic society; concept; signs of democracy; modernity; Latin America; political parties; democratization; human rights; community; non-governmental organizations.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-82-90>

Received: 04.05.21 / Approved: 04.08.21

Introduction

If the growth and influence of most developing states in the world dominated in the twentieth century, the end of the century was marked by the rise of civil society. However, this long-overdue recognition of the importance of civil society has too often turned into a simplistic equation of democracy with a strong civil society. The striking sample of the fight for civil society is Latin American continent, which has been struggling to deepen democracy under difficult circumstances.

What characteristics of civil society affect its ability to democratize? The answer cannot be found in the conventional wisdom that civil society should be “more social” or “more civilized”. Today we do have a picture of the reality when democracy in society is not a constant value and depends on external and internal factors. While history and culture build a legacy of civil society, arguments based only on cultural characteristics cannot explain some intriguing facts. For instance, Chile, which can be described as the most Europeanized country, granted by democratic heritage, has seen more human rights violations than Bolivia, which is economically less developed and

ethnically divided country, and has unstable neighborhood [1].

Therefore, the study of external and internal factors, not only historical ones, may be relevant in today's.

As the practical and theoretical value of the research work can be considered the fact that democratic society must be analyzed as set of external and internal factors, including socio-economic, political, and cultural-historical institutions, which has a great impact on the state. To be democratic, civil society must be representative, accountable, and pluralistic and must respect human rights [1]. The debate about the democratization of civil society in developing countries has important implications for public policy and international relationships.

The object of this research work is the study of main concepts of democracy in the world on the sample of Latin American region.

The subject of this paperwork is placing on defining of the concept of modern democratic society in Latin America through the prism of external and internal aspects.

The main goal of this research work is to define the main features and concepts of modern democratic society in Latin American region by set of complex factors. To accomplish said, there are several following tasks that is to be considered herein: 1) to find the main features of modern society in the region, 2) defining the external influencers on the development of the democratic society, 3) other domestic factors that can have an impact on the enhancing process in Latin America.

Materials and methods

In this research work, the following methods were applied: general scientific methods, such as dialectical, logical, systems analysis and synthesis, as well as special methods, such as: formally - legal, historical-legal, comparative-legal.

The theoretical basis of this research work consists of the following scholars' research works: A. Brysk, A. Valenzuela, L. D'yakova, N. Baranov, D. Zovatto, C. Alvarez and others. Accordingly, following the new processes taking place in real life, scientists have changed the priorities of research. So, if in the 90s the most relevant was the recognition of the vulnerability of emerging development models, then in the first decades of the 21st century scholars started studying this process through different aspects. Moreover, while studying the previous scholars' research works, we can see that most of them were studying the process of democratization in Latin American region through the historical processes. For instance, N. Baranov and A. Valenzuela made their research work based on history of the region and did not give more specific examples. Saying about A. Brysk, this work is more detailed and covers some other aspects of the Latin American society.

Discussion

Every Latin American country certainly has its specific characteristics: the security and corruption situation in Mexico is not like the situation in this area in Chile, Brazil, Argentina, and other states; Uruguay and Costa Rica are characterized by a high level of civic culture, respect for the law and political institutions. As we mentioned above, to be called as democratic, the civil society must be representative, accountable, and pluralistic and must respect human rights [1]. Further we try to discuss each of these features and give some examples on this or that circumstances.

Most countries, which are still in the transitional stage or less socio-economically developed, do have the populations misbelieve in their government nowadays. We can see such misbelieve from the political activity in the region. Mass student and youth performances of 2010–2015 in Brazil, Chile, Mexico, Peru and Ecuador showed that modern young people still take a very active civic position, which, however, manifests itself differently than at the end of the 20th and even at the beginning of

the 21st century. The period of 2010–2015 is a time of rapid growth in the popularity of informal youth associations, created with the support of social networks.

Young people actively participated in protest movements and expressed dissatisfaction with both the existing rules of the political game and the existing system of values.

Besides, political scholars began to write about the emergence of a new protagonist of politics, which is called as the “fighting generation” (“generación militante”) [2]. Therefore, we can say that the “fighting generation” is no longer characterized by the confrontation and passiveness of the beginning of the neoliberal era; patience, tolerance, and the ability to compromise are also sounds as something unfamiliar. The influence of this factor on the political stability of democratic regimes, on the prospects for democracy has not yet been fully assessed and may turn out to be very contradictory [3]. As we see that it is only few examples of the politically active young generation. Therefore, currently we can be confident about the political future of those countries of the region. Moreover, such an activity and freedom of those movements can be witnessed one of the main concepts of democratic society.

According to most people, they do have the strong position of that democratic society is the less of governmental intervention, more freedom for people. But the reality is that the government and the society must collaborate with each other, in order to enhance the democracy and build healthy atmosphere in the country. Moreover, the population in less-developed post authoritarian countries, need more attention from the government. For instance, in Ecuador, women's groups seeking help for the “silent majority” of women experiencing domestic violence in that country adopted the slogan “Democracy in the household of the country” [1]. Thus, we do see that the concept of democratic society is not the limitation or weakening the state’s power, it rather means the collaboration of both sides. Mostly, the state does not have the obligation before the population to provide it with everything being asked. The state simply provides the possibilities and create institutions for people to build a democracy. However, people who went through authoritarian and totalitarian regimes used to rely on the state, to have got the answer on “what do they need” and how to get that. This factor can be considered as the braking mechanism for democracy.

Democracy rests on pluralism, and respect for universal human rights enhances both experience and the pursuit of pluralism. For this and other reasons, the growing international consensus subordinates all political actors to universal human rights standards. Even citizens who engage in purely private behavior must respect human rights, although the state has the ultimate responsibility for regulating their behavior. However, the last years in most Latin American countries there were the great impact of the oligarchy on governing. In some countries the governors could not make decisions or take the legislation without the support of wealthy layer of population. Notwithstanding, there seem to be some signs of change. Through social media, Latin American citizens have better access to information, organization, and mobilization against government’s abuse. Recently in Mexico, community activist groups have been promoting a “three out of three” bill that requires government officials to disclose their assets, tax returns, and declare potential conflicts of interest. Thanks to a social media campaign, the bill gathered around 600,000 signatures in less than three months. Moreover, civil society groups in Colombia and Chile have demanded similar anti-corruption laws. In Guatemala, social media protests presidential misconduct resulted in members of Congress stripping President Otto Perez Molina of immunity. The impeachment of Brazilian President Dilma Rousseff was preceded by protests over suspicions of taking bribes. Street protests have also led to the creation of anti-corruption bodies in Honduras and El Salvador [4].

At the same time, protest movements, often organized by young people, took place in 2019 in Venezuela, Honduras, Puerto Rico, Ecuador, Bolivia, Haiti, Chile, and Colombia. In most cases, the authorities responded to their activity with repression instead of creating mechanisms to facilitate dialogue and resolve the problems of the protesters. The repression in Venezuela was particularly severe. The security forces of the government of Nicolas Maduro not only committed widespread human rights violations, but also committed crimes under international law - extrajudicial executions,

arbitrary detentions, excessive use of force - all of which can constitute crimes against humanity. In Chile, the army, and police also deliberately maimed protesters, killing at least four people and

seriously injuring thousands more. In total, at least 210 people have died in protests in the Americas: 83 in Haiti, 47 in Venezuela, 35 in Bolivia, 31 in Chile, eight in Ecuador and six in Honduras. Latin America is once again the most dangerous region in the world for human rights defenders [5].

While we were saying that the young generation became more and more politically active, the current political parties are being "old-fashioned" and weak-powered. The crisis of the parties "responsible" in a democracy for the most important characteristic of the regime is a serious problem. Currently, classic parties, which include most of the region's moderate-center organizations (both left and right), are often viewed as conservative and stuck in the past political groupings, while society is increasingly interested in new patterns of behavior. This applies to such concepts as quality and lifestyle, environmental protection, environmental education, gender equality, cultural and ethnic tolerance. The well-known Spanish researchers Manuel Alcantara, Flavia Freudenberg and Ludolfo Paramio have repeatedly written about the current social phenomena, which are not considered by the traditional Latin American parties. The latter believes that "parties develop by itself, forcing them to do what they have always done, and not to adapt to new challenges" [6].

However, according to the Spanish researcher Malamud, it is obvious and general that the whole "Latin America needs more state. For it to be able to effectively carry out its functions, appropriate laws and institutions are needed; the state should stop being a simple instrument in the hands of presidents" [7]. In general, it is quite common to believe that civic consciousness in Latin America is growing faster than the quality of political institutions. Therefore, we can see that the process of democratization of society does not necessarily mean the democratization of the entire state. It is simply part of that continuous and hard-working process.

As it was noted by the Spanish political scientist Javier Chinchon Alvarez, instead of traditional apprehensions associated "with the region's doom to be either in permanent stagnation of formal democracy, or under the threat of a return of authoritarianism" [8], an interest in real democratic practice arose and became firmly established. In this regard, much attention is paid to the analysis of the quality of political institutions. First, to the consideration of the role, and prospects of development of the institution of the state. Argentine political scientist Daniel Zovatto notes that the inefficiency and weakness of the state in realizing its most important tasks (primarily ensuring the safety of citizens), problems of governance and corruption give rise to disrespect for the law, are fraught with exacerbation of conflict situations and the spread of violence [9]. We cannot disagree with those two quotations about the necessity of strong and powerful apparatus of the state. However, to create a strong one simultaneously with creation of democratic society seems for the politicians as something nonrealistic. Because there should not be too much freedom for the population, which can lead to holocracy or anarchy; the powerful and strong government can make governors too much powerful and authoritarian.

The complex internal problems are equally dangerous, which the famous Mexican political scientist Jorge Castaneda called "frightening weaknesses" of democracy [10]. We are talking about the insufficient development of political institutions, as well as the expansion of the zone of interstate and internal political contradictions: between the South and North, the Atlantic and the Pacific coast. On the one hand, between left radicals and moderate centrists (the latter's influence is increasingly being questioned), on the other hand, there are a few weaker political parties. According to J. Castaneda, Latin American states have less and less "common voice" - common positions on several key issues of world politics [10].

Time may have changed, but foreign powers are still very active in Latin American affairs. A related to the autonomy concern is a reliance on international support, as recently highlighted by Mexico's restrictions on international funding and visits to civilian organizations in the conflict zone in

Chiapas. Likewise, at some point El Salvador prohibited registered non-governmental organizations from seeking foreign support. However, while states may invoke a potential threat to sovereignty from international civil society ties, this objection is valid only if states themselves refuse foreign aid, and only insofar as foreign aid threatens the state's monopoly of coercion. More often, global civic ties simply affect the state's monopoly on information, development resources, or representation. This diversification of access to information, resources and organization is a critical component of democratization. The foreign aid can be also considered as an intervention into the country's life. We do assume that most "helping" countries do have only positive and charity like purposes when they do meddle into the foreign country. Even though they wish to help, some of their activities cannot be appropriate for this or that state. As we told before, each country has its own features and expectations about democracy. Therefore, the foreign aid is not always the right thing to be done towards another state.

According to the external factors, we can look at Chile's example of democratic development. The evolution of the Chilean population views was largely influenced by the process of peaceful democratic transformation in Spain and Portugal [11]. In addition, the processes in the USSR during the "perestroika" period, as well as the crisis and subsequent collapse of the world socialist system, became an important catalyst for the ideological evolution of Chile.

Since the rule of F. Roosevelt between Latin American region and the USA were made a Good Neighbor policy [12], which had to have a lot more positive condition. And in fact, it had. However, as we mentioned before some "good" neighbors can have a lot more in their aid rather than they claim. We mean that, under the useful and necessary help can be hidden the whole great policy.

There is no doubt that the United States is behind the story of pushing for a change of power in Venezuela. And the existence of some "secret plan" is very likely.

France continues to colonize the South American mainland (French Guiana), while the United States and Britain continue to control the islands in the Caribbean. Many believed that UNASUR (Unión de Naciones Suramericanas) was actively trying to undermine Hugo Chavez's government in Venezuela; Chavez himself, of course, thought so. In the conditions of slipping, the idea of a power scenario, the United States and its most consistent like-minded followers took actions aimed at ousting the government of Nicolas Maduro. Most likely, the sanctions pressure on Caracas would have been increased. The heads of state of the conservative camp were continued to host well-known Venezuelan oppositionists, and as a result of these meetings, they are calling for a change of power in the South American republic. One of the most recent initiatives directed against Caracas is now being discussed by five countries at once - Argentina, Chile, Peru, Paraguay and Colombia [13]. Even though, time have changed and the region is strengthening its democratic features, and moving forward to enhance socio-economic situation in the region.

Moreover, many Latin American countries, especially South American countries, have benefited from the rise of Asia, and in particular China, as a global economic power. Due to rising commodity prices, the region experienced a golden year cycle from 2004 to 2011 with an average real growth of 4.3 percent per year [14]. The 2009 crisis resulted in a 1.5 percent contraction, but thanks to Asia's appetite for the region's raw materials, many countries were able to quickly emerge from the crisis.

Assessment of the successes and prospects of modern democracy in Latin America is closely dependent on the mood of social pessimism, spreading in various strata of society. Instead of a positive feeling of uplift and limitless opportunities that accompanied the "good years" [15], society reflects on the traditional (seemingly inevitable) economic and socio-cultural backwardness from Western countries and comes reconciliation with the uncertainty of the political and social future. This psychological "step backward" is a very dangerous trend for democracy.

Democratic consolidation requires addressing the challenges of strengthening government capacity, accountability, representation, and governance. State capacity is associated with the need to strengthen the institutions of power themselves in terms of their ability to provide public services and

their ability to enforce established norms and rules and maintain public order. Accountability implies full implementation of the rule of law with transparent standards that apply to everyone, regardless of status. Representation presupposes the fundamental fairness and efficiency of electoral systems and

the stability of political parties as a vehicle for expressing citizens' preferences. Governance refers to the ability of state bodies, represented by the executive and the legislature, to transform the wishes of various parties into effective policies based on government, exercised either by the majority party or by a coalition of parties.

Conclusion

Summarizing this research work, we can make the conclusion that the main concept of democratic society in Latin American region now based mostly on people's freedom, their struggle towards getting and protecting their rights. In this era of pervasive regime transformation, democratic consolidation, uneven globalization and institutional malaise, civil society is more important than ever. However, democracy depends not only on civil society, but also on a more democratic civil society. Which is based exactly on the factors above, that says about the collaboration of state and population. It is not necessarily limiting the state power, enlarging the people's freedom at one time.

While history, culture, and resources hold back the building of civic democracy, there is no fixed legacy or pre-built stock of civic culture or social capital. Promoting civic democratization is an active institution-building process that can be improved through clear analysis and coherent policies. The experience of Latin America over the past two decades has shown that strengthening government capacity, accountability, representation, and governance - or more generally, the quality of government institutions and policy development and implementation are important factors in achieving economic and social goals and enhancing the quality of representative institutions.

Besides, the rule of law and democratic governance are important factors in creating the conditions for sustainable and long-term economic growth on an equitable basis. Latin America needs to tackle serious problems of poverty and inequality and improve its competitiveness in a globalized economy. Strengthening and consolidating democratic institutions and the rule of law are essential elements of this process.

Whichever set of standards and mechanisms are chosen, it is time to develop a collective understanding of democratic civil society. This understanding must ultimately reflect a democratic dialogue among global civil society, including international organizations, transnational networks, and grassroots organizations. Increasing the representativeness and accountability of civil society organizations can increase their credibility, broaden their participation, and stimulate collaboration. A democratic civil society can improve the daily life and well-being of citizens and help build and sustain a democratic state. Democracy is too important to be left to the sole discretion of governments.

Furthermore, along with criticism and reflection on disappointment and public irritation with modern politics, the priority is the point of view that democratic values must be defended despite all the problems and difficulties.

References

1. Brysk A. Democratizing Civil Society in Latin America, Journal of Democracy. - 2000. Vol. 11. - No. 3. - P. 151-165.
2. Nuñez R. Generación, acontecimiento, perspectiva. Pensarelcambio a partir de Brasil. Nueva Sociedad. - 2014. - No. 251, - P. 42-54.
3. Vommaro P. La disputa por lo público en América Latina. Las juventudes en las protestas y en la construcción del o común. Nueva Sociedad. - 2014. - No. 251. - P. 55-69.
4. Олигархическая политика в Латинской Америке. [Электрон.ресурс]. -2021. -URL: <https://voxukraine.org/ru/oligarchic-politics-ru>, (дата обращения: 20.03.2021).

5. Доклад: Права человека в странах Америки — 2019. Латинская Америка вновь стала самым опасным регионом в мире для правозащитников. [Электрон.ресурс]. -2021. -URL: <https://eurasia.amnesty.org/2020/02/27/doklad-prava-cheloveka-v-stranah-ameriki-2019-latinskaya-amerika-vnov-stala-samym-opasnym-regionom-v-mire-dlya-pravozashhitnikov>, (дата обращения: 20.03.2021).
6. Alcántara Sáez M., García Díaz F., eds. Elecciones y política en América Latina / Alcántara Sáez M., García Díaz F. – Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2008. - 388 p.
7. Malamud, Andrés y Schmitter, Philippe C. La experiencia de integración europea y el potencial de integración del Mercosur, Desarrollo Económico. - 2006. -No. 46 (181). - P. 3-31.
8. Álvarez C.J. Democracia y autoritarismo en América Latina: en busca de la década perdida (1995–2005) América Latina Hoy. - 2007. - Vol. 46. - P. 173-199.
9. Zovatto D. Latinobarómetro 2013: Escúchame. [Web.resource]. -2021. -URL: <https://www.estrategiaynegocios.net/opinion/477101-345/latinobarometro-2013-escuchame>, (accessed 20.03.2021).
10. Castañeda Jorge G., La herencia. Arqueología de la sucesión presidencial en México / Castañeda Jorge G. -México: Extra Alfaguara, 1999.- 538 p.
11. Borzutzky S. Chilean Democracy Before and After Pinochet, Deepening Democracy in Latin America / S. Borzutzky. – Pittsburgh, 1998. -200 p.
12. Good Neighbor policy. [Web.resource]. -2021. -URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Good_Neighbor_policy, (accessed 20.03.2021).
13. Война против Мадуро. Почему вторжение в Венесуэлу маловероятно [Электрон.ресурс]. -2021. -URL: <https://tass.ru/opinions/5603925>, (дата обращения: 20.03.2021).
14. Economist Intelligence Unit. Democracy Index 2012: Democracy at a Standstill (London: EIU, 2013). [Web.resource]. -2013. -URL: <https://civitanaorg.files.wordpress.com/2014/05/democracy-index-2012.pdf>, (accessed 20.03.2021).
15. Silva P. Searching for Civilian Supremacy: The Concertation Governments and the Military in Chile // Bulletin of Latin American Research. - 2002. - Vol. 21. - No. 3. - P. 375-396.

М. Ғалым, А.Н. Жолдасбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Демократиялық қоғам концепциясы: Латын Америкасы мысалында

Аңдатпа. Заманауи шындықта «демократия» термині әлем қоғамдастығының күн тәртібінде ерекше талқыланып, дамушы елдердің саяси жүйесін зерттеу көптеген саясаттанушылардың басты тақырыбына айналып отыр. Сонымен бірге, Латын Америкасында болып жатқан трансформациялық үрдістер мен олардың тарихи алғышарттары зерттеушілерді ерекше қызықтыруда. Осы ғылыми мақаланың мақсаты сыртқы және ішкі факторлардың кешенді тәсілі арқылы Латын Америкасы аймағының әлеуметтік-саяси жүйесінің қазіргі жағдайын зерттеу болып табылады. Сондай-ақ, мақалада Латын Америкасы аймағындағы демократиялық қоғамның қазіргі жағдайы мен қалыптасуын зерттеуге кешенді көзқарас қарастырылған. Жұмыстың теориялық маңыздылығы Латын Америкасының саяси жүйесін зерттеу саласындағы көптеген ғылыми еңбектер тарихи оқиғалардың призмасы арқылы аймақтағы демократияның қазіргі жағдайын қарастыратындығында. Алайда, сыртқы ықпал (көрші елдер, интервент елдер), жергілікті халықтың менталитеті, сондай-ақ әлемде болып жатқан оқиғалар сияқты факторларды да ескеру қажет. Жұмыстың практикалық маңыздылығы зерттелетін аймақтың қазіргі «демократиялық қоғамының» белгілі бір алғышарттарын зерттеу арқылы Латын Америкасының кейбір елдерінің тәжірибесін қолдану болып табылады.

Түйін сөздер: демократиялық қоғам; тұжырымдама; демократияның белгілері; қазіргі

заман; Латын Америкасы; саяси партиялар; демократияландыру; адам құқықтары; қауымдастық; үкіметтік емес ұйымдар.

М. Ғалым, А.Н. Жолдасбекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Концепция демократического общества на примере Латинской Америки

Аннотация. В современных реалиях, когда термин «демократия» является особо обсуждаемой и актуальной в повестке дня мирового сообщества, изучение политического строя развивающихся стран является основным вопросом многих политологов. При этом, особый интерес исследователей вызывают продолжающиеся трансформационные процессы и их исторические предпосылки в Латинской Америке. Целью настоящей научной статьи является изучение современного состояния социально-политического строя Латинамериканского региона посредством комплексного подхода внешних и внутренних факторов. Также, статья включает в себя комплексный подход в изучении современного состояния и формирования демократического общества в Латинамериканском регионе. Теоретическая значимость работы заключается в том, что многие научные работы в сфере изучения политического строя Латинской Америки рассматривают нынешнее состояние демократии в регионе через призму исторических событий. Однако необходимо учитывать такие факторы, как внешнее влияние (соседних стран, стран-интервентов), ментальность местного населения, а также происходящие события в мире. Практическая значимость работы заключается в применении опыта некоторых стран Латинской Америки, путем изучения тех или иных предпосылок нынешнего «демократического общества» изучаемого региона.

Ключевые слова: демократическое общество; концепция; признаки демократии; современность; Латинская Америка; политические партии; демократизация; права человека; сообщество; неправительственные организации.

References:

1. Brysk A. Democratizing Civil Society in Latin America, *Journal of Democracy*. 2000. Vol. 11. - No. 3. P. 151-165.
2. Nuñez R. Generación, acontecimiento, perspectiva. *Pensarelcambio a partir de Brasil. Nueva Sociedad* [Generation, event, perspective. Think about the change from Brazil. *New Society*]. 2014. No. 251. P. 42-54, [in Spanish].
3. Vommaro P. La disputa por lo público en América Latina. Las juventudes en las protestas y en la construcción del o común. *Nueva Sociedad* [The dispute over the public in Latin America. The youths in the protests and in the construction of the common. *New Society*]. 2014. No. 251. P. 55-69, [in Spanish].
4. Oligarhicheskaya politika v Latinskoj Amerike [The oligarchy politics in Latin America]. Available at: <https://voxukraine.org/ru/oligarchic-politics-ru>, [in Russian], (accessed 20.03.2021).
5. Doklad: Prava cheloveka v stranah Ameriki — 2019. *Latinskaya Amerika vnov' stala samym opasnym regionom v mire dlya pravozashchitnikov* [Report: Human Rights in the Americas 2019. Latin America Is Again the World's Most Dangerous Region for Human Rights Defenders]. Available at: <https://eurasia.amnesty.org/2020/02/27/doklad-prava-cheloveka-v-stranah-ameriki-2019-latinskaya-amerika-vnov-stala-samym-opasnym-regionom-v-mire-dlya-pravozashchitnikov>, [in Russian], (accessed 20.03.2021).

6. Alcántara Sáez M., García Díaz F., eds. Elecciones y política en América Latina. Madrid [Elections and politics in Latin America], (Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2008, 388 p.), [in Spanish].
7. Malamud, Andrés y Schmitter, Philippe C. La experiencia de integración europea y el potencial de integración del Mercosur, Desarrollo Económico [The experience of European integration and the integration potential of Mercosur, Economic Development], 2006. No. 46 (181). P. 3-31, [in Spanish].
8. Álvarez C.J. Democracia y autoritarismo en América Latina: en busca de la década perdida (1995–2005) América Latina Hoy, [Democracy and Authoritarianism in Latin America: In Search of the Lost Decade (1995–2005) Latin America Today], 2007. Vol. 46. P. 173-199, [in Spanish].
9. Zovatto D. Latinobarómetro 2013: Escúchame [Latinobarómetro 2013: Listen to me]. Available at: <https://www.estrategiaynegocios.net/opinion/477101-345/latinobarometro-2013-escuchame>. [in Spanish], (accessed 20.03.2021).
10. Castañeda, Jorge G., La herencia. Arqueología de la sucesión presidencial en México [The Heritage. Archeology of the presidential succession in Mexico] (Extra Alfaguara, México, 1999, 538 p.), [in Spanish].
11. Borzutzky S. Chilean Democracy Before and After Pinochet, Deepening Democracy in Latin America, (Pittsburgh, 1998, 200 p.).
12. Good Neighbor policy. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Good_Neighbor_policy, (accessed 20.03.2021).
13. Vojna protiv Maduro. Pochemu vtorzhenie v Venesuelu maloveroyatno [The war against Maduro. Why the intervention to Venezuela is less possible]. Available at: <https://tass.ru/opinions/5603925>, [in Russian], (accessed 20.03.2021).
14. Economist Intelligence Unit. Democracy Index 2012: Democracy at a Standstill (London: EIU, 2013). Available at: <https://civitanaorg.files.wordpress.com/2014/05/democracy-index-2012.pdf>, (accessed 20.03.2021).
15. Silva P. Searching for Civilian Supremacy: The Concertation Governments and the Military in Chile, Bulletin of Latin American Research. 2002. Vol. 21. No. 3. P. 375-396.

Information about authors:

Galym Maral – Ph.D. student at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Zholdasbekova Akbota Niyazovna - Candidate of Political Science, Associate Professor at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Ғалым Марал - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жолдасбекова Ақбота Ниязқызы – саяси ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Д.А. Глазунов*, А.Л. Чичинова*Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия***Corresponding author: dm.glazunoff@yandex.ru*

Особенности формирования городской агломерации в дельте реки Чжуцзян

Аннотация. Городские агломерации в настоящее время рассматриваются китайским правительством как важный фактор развития государства и общества. В центре внимания в данной работе находится городская агломерация дельты Жемчужной реки, которая включает в себя города и поселки провинции Гуандун, Макао и Гонконга. Важно отметить, что во второй половине XX в. провинция Гуандун долгое время не имела возможности использовать свои географические преимущества. С провозглашением политики реформ в 1978 г. произошли глубокие перемены. Госсовет КНР повышал уровень экономического развития путем открытия Китая внешнему миру, передав большие полномочия городским властям. Было решено обозначить границы экономической зоны в дельте Жемчужной реки 4 городами (Гуанчжоу и Шэньчжэнь играли роль городов-ядер) и 13 уездами, впоследствии зона стала пионером в привлечении иностранных инвестиций в КНР, размещении промышленности и развитии третичного сектора. Дельта Жемчужной реки трансформировалась из сельской местности в промышленный центр и центр оказания услуг. К началу XXI в. в дельте реки сформировалась крупнейшая городская агломерация. С развитием городов и расширением их функций в агломерации, а также вследствие увеличения контактов двухъядерная модель превращается в сетевую модель: городская агломерация Большой дельты Жемчужной реки состоит из трех пар городов-ядер: Гонконг-Шэньчжэнь, Макао-Чжухай, Гуанчжоу-Фошань. Три кластера, связанные широкой транспортной сетью и экономическими отношениями, служат полюсами роста и образуют многоуровневую систему. В настоящее время успешный опыт создания и развития городской агломерации в дельте Жемчужной реки используется при реформировании экономического пространства на других территориях.

Ключевые слова: Гуандун, Гонконг, Макао, городские агломерации, дельта Жемчужной реки.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-91-101>

Поступила: 05.07.21 / Одобрена к опубликованию: 26.07.21

Введение

Китайские ученые, на наш взгляд, очень хорошо изучили западные достижения в области урбанистики. В своих работах они опираются на работы С. Клаудио, Ц.М. Христина,

П.А. Харпер, А. Денис, И. Петерсона, К. Дэвиса и других известных исследователей [1]. Самое важное, что китайские исследователи приспособили общепринятый категориальный аппарат урбанистики к китайским реалиям, выделяя при этом такие понятия, как городская агломерация (城市集聚), урбанизация (城市化), скученность городов (城市群), система городов и поселков (城镇体系), главная городская территория (主城区), мегаполис (都市区) и т.д. [2]. При этом современные китайские ученые выделяют разные модели развития городов и городских агломераций, определяют закономерные и стихийные процессы в урбанистике. С точки зрения глобальной экономики основной единицей международной экономической конкуренции в XXI в. станет не отдельное государство, и не корпорация, а крупная городская агломерация как новая пространственная единица. Территориальное разделение труда между городскими агломерациями, сотрудничество и конкуренция определяют будущую политическую и экономическую картину мира.

В первом десятилетии XXI в. в Китае были сформированы 10 городских агломераций. К крупным из них относятся: Пекин-Тяньцзинь-Хэбэй, дельта реки Янцзы и дельта Жемчужной реки [3], которые сформировали городские агломерации национального уровня. Помимо упомянутых трех городских агломераций существуют еще 7 городских агломераций регионального уровня: Ляочжуннань (Центральный и Южный Ляонин), Шаньдун баньдао (Шаньдунский полуостров), Хайся лянгань (материковый Китай и остров Тайвань), Чжунъюань (центральная равнина), Чанцзянчжунью (среднее течение Янцзы), Гуаньчжун, Чэньюйчэн (Чэнду-Чунцин) [4].

Важно отметить, что в 2013 г. опыт развития агломераций был признан удовлетворительным и его решили распространить на другие регионы, включая даже такой удаленный регион, как Синьцзян. Процесс развития городских агломераций КНР достаточно многогранен и заслуживает отдельного изучения. Отметим, что с 2016 г. (13-й пятилетний план) в КНР стали продвигать стратегию «две горизонтали и три вертикали» для городских агломераций (см. рис 1).

Рисунок 1. Городские агломерации Китая, 2019 г.

Источник: https://www.sohu.com/a/339971787_114986

Из рис. 1 видно, что Китай при развитии агломераций использует в настоящее время модель «19+2» на общенациональном уровне. Процесс урбанизации затронул не только территорию материкового Китая, но и стал распространяться на удаленные регионы. Например, система городской агломерации в СУАР получила название «Учанши» по первым буквам трех крупных городов: Урумчи, Чанзи и Шихэцзы. Отдельного внимания заслуживает изучение городской агломерации в дельте Жемчужной реки, которая являлась одной из первой на территории материкового Китая. Исследуемые мероприятия определили экономическую модель региона, которая в силу эффективности и уникальности пути развития приобретает всё большую актуальность, данный успешный опыт может использоваться и при реформировании экономического пространства на других территориях.

Цель исследования заключается в рассмотрении особенностей формирования и развития городской агломерации в дельте Жемчужной реки в последней четверти XX в.

Методы исследования

В работе были использованы следующие методы: сравнительно-исторический: для сопоставления механизмов, моделей территориальных преобразований, особенностей территориального разделения труда, создания городской агломерации в разные периоды (1980-е, 1990-е гг.), выявления закономерностей; системный для рассмотрения комплекса мер, влияющих на социально-экономическое развитие региональной экономики; диахронный для изучения процессов: как политических, так и экономических в провинции Гуандун и городской агломерации в дельте Жемчужной реки в определенных временных рамках. Статистический метод позволил оценить прогресс и результаты пространственной организации экономики, представив их в цифровом выражении. Метод моделирования был использован при создании схемы городской системы, с помощью которой была проанализирована эволюция структуры городской агломерации в дельте Жемчужной реки.

История вопроса

Впервые понятие городской агломерации в современном смысле было использовано американским ученым в области экономики Адной Ф. Вебер в работе «Рост городов в 19 столетии» [5], где она предлагает методы статистики для оценки развития агломераций, а также раскрывает их влияние на функционирование экономики на государственном уровне. Представляют интерес работы «Городская экономика» Дж. Джекобса [6], «Городское развитие: теория, факты, иллюзии» Дж. В. Хендерсона [7], «Введение в городскую экономику» А. Еванса [8], в которых исследуются современные процессы в развитии городских агломераций по различным аспектам: от концентрации высокотехнологичного производства до моделей роста в крупных городах.

Китайские ученые Ян Уян в книге «Экономическая география» [9] и Цзо Цзунцин в труде «Реконструкция закона Парето и ее связь с эволюцией городских систем» [10] дают определение понятию городской системы, а Чжан Ли [11] в книге «Эволюция городской системы Китая вследствие политики реформ и открытости» раскрывает характеристики данной экономической единицы.

Чэнь Хаогуан [12] в статье «Исследование роли Гуанчжоу в развитии городской агломерации в дельте Жемчужной реки» рассматривает проблему развития дельты, опираясь на теоретические разработки предшественников, а также прогнозирует будущую взаимозависимость городов. Шан Юй в статье «Анализ пригородов и городских систем КНР» [13] дополняет идею Чэнь Хаогуана утверждением о важности формирования связи. Характеристики города и городской системы исследуются британским ученым Д. Бартоном [14], раскрывающим взаимосвязь экономического развития с пространством.

Таким образом, экономические реформы и в Китае, и за рубежом хорошо изучены. Однако в работах вышеуказанных авторов изучаются лишь отдельные аспекты проблемы развития городской агломерации в дельте Жемчужной реки и отсутствует комплексное исследование и анализ особенностей формирования и развития данной пространственной единицы с учетом исторических, географических и политических предпосылок.

Результаты

Регион Гонконг-Макао-дельта Жемчужной реки является наиболее динамично развивающимся регионом в Китае и занимает видное место в экономическом развитии Китая. Особенно динамично регион развивался в конце 70-х-начале 80-х годов XX в., что было связано с провозглашением начала политики реформ и открытости: взят курс на открытость внешнему миру и переход от плановой экономики к социалистической рыночной.

Дельта Жемчужной реки расположена в центре прибрежной части провинции Гуандун в КНР. Включает в себя Гуанчжоу, Шэньчжэнь, Чжухай, Дунгуань, Фошань, Чжуншань, Хуэйчжоу, Цзянмэнь и Чжаоцин (в экономическом отношении причисляют Гонконг и Макао) площадью 42 824 км кв. Население дельты на 2001 г. составило 42,88 млн чел.

Изначально дельта имела тенденцию к объединению городов в единое целое. Например, между Гуанчжоу и окружающими его городами Фошань, Дунгуань длительное время формировались связи, имевшие характер городской агломерации. По мере углубления региональной экономической интеграции социально-экономические связи между населенными пунктами еще более укреплялись, а конкуренция за ограниченное пространство и ресурсы в регионе становилась все более ожесточенной.

В конце 1985 г. Госсовет КНР поставил цель достичь высокого уровня экономического развития путем открытия Китая внешнему миру. Сохраняя целостность административных единиц, решили определить границы экономической зоны в дельте Жемчужной реки следующим образом: 4 города и 13 уездов (в 1987 г. расширено до 7 городов и 21 уезда). Данное экономическое пространство доказало эффективность реформ и продемонстрировало высокий уровень социально-экономического развития. В 1994 г. исходя из основных положений региональной экономической интеграции была разработана концепция «экономической зоны в дельте Жемчужной реки» и составлен план развития.

Регион дельты Жемчужной реки, Гонконг и Макао являются частями двух систем, однако из-за близких отношений между гражданами данных территорий, географической близости, экономической интеграции, исторической общности и культурных связей после начала политики реформ и открытости быстро образовались экономические и социальные связи. После возвращения Гонконга и Макао началась активная экономическая интеграция Гонконга и Макао и дельты Жемчужной реки [15].

В последние годы городская агломерация в дельте Жемчужной реки непрерывно корректирует и оптимизирует промышленную структуру, создавая конкурентные преимущества в таких сферах, как капитал, кадровые ресурсы, управление, технологии, экология. Однако в 1990-е гг. региональное экономическое сотрудничество претерпело изменения, так что появились тенденции к снижению зависимости дельты от Гонконга в экономическом отношении. После азиатского экономического шторма экономическая мощь Гонконга начала терять мощь, снизилась также и способность экономического влияния. К этому времени дельта Жемчужной реки накопила собственный капитал, технологии, развила торговлю, достигла экономической самостоятельности и стала одним из наиболее развитых регионов Китая [16]. Вследствие политики реформ и открытости в провинции Гуандун был сокращен управленческий аппарат и были предоставлены большие полномочия местным органам власти, которые имели право на рассмотрение, утверждение и принятие решений на городском уровне, разработку законов и постановлений, поиск партнеров и привлечение

инвестиций, городское строительство, определившие вектор развития дельты Жемчужной реки.

Можно выделить несколько предпосылок образования городской модели развития дельты Жемчужной реки.

1) *Сложившиеся объективные условия.* Изначально район дельты Жемчужной реки, Гонконг и Макао представлял собой единое экономическое пространство. К началу 80-х гг. XX в. за границей проживало более 2,5 млн китайцев и 2,85 млн – в Гонконге и Макао. Когда провинция открылась внешнему миру, китайцы-эмигранты массово вернулись в Китай. С 1978 по 1980 год доход Гуандуна от внешних валютных операций достиг 400 млн долл. США только в виде денежных переводов. Люди с заграничными связями стали пионерами в привлечении иностранных инвестиций [17].

2) *Экономическое отставание дельты Жемчужной реки от Гонконга и Макао.* Согласно мировой практике трудозатратное производство перемещается из регионов с развитой промышленностью в отсталые регионы. Как только Китай открыл двери, из Гонконга и Макао начали поступать капитал, технологии, методы управления. До 90% основных секторов производства Гонконга было перенесено в дельту. Первой иностранной компанией, начавшей свою деятельность в данном регионе, стало Гонконгское машиностроительное предприятие «Сюндэ», открывшее предприятие по производству кислорода. Также в дельте расположились производственные базы крупных транснациональных корпораций, таких как P&G, Panasonic и Pepsi Cola. Так что перенос предприятий положил начало индустриализации в этом регионе.

3) *Внедрение децентрализованной системы управления.* Гуандун одним из первых в Китае добился от правительства децентрализации власти и льготной политики. Поэтому центральное правительство приняло особое решение о реализации специальной программы «финансовой ответственности», когда местные органы власти ответственны за бюджет, поступающий из центра. Функции органов власти и методы управления претерпевали изменения в сторону рыночных реформ и либерализации.

4) *Экспортноориентированное развитие экономики.* В 1999 г. общий объем экспорта в дельте Жемчужной реки достиг 67,559 млрд долл. США, что составляет 86,9% от общего объема экспорта провинции Гуандун и более 30% от объема экспорта Китая. Гонконг, Макао, а впоследствии и иностранные инвесторы начали переносить предприятия на данную территорию по принципу толлинга и основывать предприятия с иностранным участием.

5) *Волостные и поселковые предприятия являются уникальным средством индустриализации сельскохозяйственных регионов.* Их рост главным образом обусловливается сочетанием внутренних факторов и внешних ресурсов. Развитие обеспечивается также благодаря внедрению зарубежного опыта в экономической организации деятельности, трансформируя предприятия в современные коммерческие организации.

6) *Быстрый рост объема экономики (ВВП) и высокая степень ее зависимости от экспорта.* Более 20 лет с начала проведения политики реформ и открытости экономика региона дельты Жемчужной реки продолжала расти высокими темпами, а ее экономическая мощь – возрастать. Доля ВВП дельты Жемчужной реки в ВВП Гуандуна выросла с 50% в 1980 г. до более чем 80% в 2001 г., а доля в Китае – с 2,6% до почти 9%. Среднегодовые темпы роста ВВП достигли 21,78%, что значительно превышает темпы роста по Китаю (9,6%) и по провинции (19,55%) за этот же период, а также превысили темпы роста «четырёх малых драконов». Экономическая зона дельты Жемчужной реки стала не только одним из регионов с самыми высокими темпами экономического роста в АТР и в мире, но и наиболее важных и динамично развивающихся регионов Китая.

7) *Уровень урбанизации растёт.* Вследствие индустриализации уровень урбанизации в дельте Жемчужной реки вырос с 25,6% до 72,65% в 2001 г., приблизившись к уровню развитых стран. Значительно увеличилось число городов, среднее расстояние между

которыми составляет 10 км. Более того, образовалась иерархическая система с двумя мегаполисами, крупными, средними и малыми городами. Если в 1978 г. 73,7% всей рабочей силы в провинции Гуандун было занято в сельскохозяйственном секторе, то к 1997 г. благодаря индустриализации этот показатель сократился до 41%.

8) *Структура экономики претерпела серьезные изменения, темпы индустриализации увеличились и данные процессы стали движущей силой быстрого экономического роста.* Изменение структуры экономики выразилось в росте вторичного (в период 1978-1991 гг. на 4,2%) и третичного (на 16,3%) секторов и существенном сокращении первичного сектора (на 11,5%), что способствовало устойчивому развитию региональной экономики.

9) *Многополюсность городской системы.* До начала политики реформ и открытости промышленность провинции Гуандун была сосредоточена главным образом в Гуанчжоу, где были организованы следующие отрасли: машиностроение, пищевая, химическая, текстильная промышленность. В 1990-е гг. с привлечением иностранного капитала в регион исчезла «однополярность» в региональной промышленной структуре: из Гонконга в Шэньчжэнь было перенесено трудоемкое производство легкой и обрабатывающей промышленности. Дунгуань, Шуньде, Наньхай и Чжуншань стали новыми полюсами роста; города Хуэйчжоу, Цзянмэнь, Фошань стали вторичными центрами роста и сформировали производственный кластер в устье Жемчужной реки.

Помимо внутренних проблем на развитие дельты Жемчужной реки оказывают и внешние факторы. Расширение межгосударственного сотрудничества влияет на структуру международного рынка. Например, создание НАФТА, АСЕАН, ЕС и других зон свободной торговли явилось вызовом для экономики дельты Жемчужной реки. Эффект переориентации торговли, выражающийся в замене импорта из отсталых стран на более качественные импортные товары, также стал причиной снижения востребованности продукции экономически развивающихся регионов. Например, после создания НАФТА экспорт текстиля из Мексики в США увеличился в шесть раз, что уменьшило долю производителей других стран. Тогда как дельта Жемчужной реки является экспортоориентированной, что делает ее уязвимой к процессам, происходящим на международном рынке, в особенности к изменениям в сотрудничестве внутри АТР.

Кроме того, перенасыщение мирового рынка, замедление темпов роста торговли трудоемкой продукцией, торговый протекционизм в западных странах, распространяющийся на такие отрасли, как сельскохозяйственная продукция, текстиль, одежда, которые являются ключевыми отраслями промышленности дельты, ставят под угрозу сложившуюся модель развития дельты Жемчужной реки.

С точки зрения внутреннего рынка в Китае, с одной стороны, центральное правительство определило Шанхай в качестве лидера национального экономического развития, что обостряет конкуренцию последнего с дельтой Жемчужной реки за капитал, кадры, ресурсы. Также стремительное экономическое развитие других прибрежных провинций и городов формирует конкурентную среду в регионе. В настоящее время три территории и одновременно три агломерации - «столичный регион» Пекин-Тяньцзинь-Хэбэй, дельта р. Янцзы и дельта Жемчужной реки - соперничают между собой не только за лидерство внутри Китая, но и за возможность в полной мере осуществлять экспортоориентированную деятельность.

Вышеизложенные факты свидетельствуют о том, что ключом к развитию городской агломерации являются рациональное размещение промышленности в регионе, территориальное разделение труда на основе конкурентных преимуществ той или иной территории и выявление ключевой отрасли [18]. Таким образом, можно достичь отраслевой специализации внутри региона и повысить его внешнюю конкурентоспособность.

Однако топ-10 отраслей в городах дельты Жемчужной реки однородны. Такие отрасли, как производство средств связи, оптического и электрического оборудования,

химикатов, пластика, текстиля, одежды, фармацевтика и пищевая промышленность, составляют 60% от общего объема производства в дельте. Дублирование отраслей промышленности, одинаковые экономические характеристики городов влекут за собой соперничество между последними и снижают конкурентоспособность региональной экономики. На фоне большого числа товаров из одной отрасли происходит их удешевление, что уменьшает доходы компаний и городов, и это в свою очередь повышает расходы и себестоимость продукта, замедляет технологическое обновление производства. При этом общая модернизация промышленности тормозится, вследствие чего в регионе продолжают развиваться отрасли, технологии которых отработаны, так что развитие региона напоминает замкнутый круг. Отсутствие ярко выраженных ключевых отраслей каждого из городов затрудняет межотраслевые связи и ограничивает устойчивое развитие городской агломерации в дельте Жемчужной реки.

Прослеживается следующая закономерность в региональном развитии: успешная реализация преимуществ промышленности, а также конкурентоспособность города в значительной степени зависят от уровня развития сферы услуг; третичный сектор стал двигателем высокотехнологичного производства с высокой добавочной стоимостью. В то же время вторичный сектор преобладает в большинстве городов (самый высокий показатель в Хуэйчжоу – 73,41%) и обеспечивает экономические показатели дельты.

Из приведенного выше анализа следует, что основные проблемы промышленной структуры дельты Жемчужной реки заключаются в недостаточной модернизации тяжелой промышленности, отсутствии ярко выраженной уникальной ключевой отрасли в каждом из городов, преобладании производства товаров промышленного назначения и трудоемкой продукции, низком уровне развития технологически емких отраслей.

При этом дублирующая промышленность наблюдается не во всех городах агломерации: города восточной и западной части дельты отличаются высокой взаимодополняемостью; кроме того, Гонконг, Макао и города дельты Жемчужной реки в значительной степени дополняют друг друга в промышленных отраслях. Поэтому с учетом положения и промышленных характеристик городов дельты необходимо организовать гармоничное размещение промышленности в регионе, что повысит конкурентоспособность всей дельты [19].

Спустя более 20 лет с начала политики реформ и открытости сформировались характеристики пространственной организации экономики в дельте Жемчужной реки: крупные города и специализированные поселки являются полюсами роста, пространства могут формировать промышленные пояса или образовывать промышленные кластеры, становясь двигателями развития региона [20].

На восточном побережье дельты Жемчужной реки образовался промышленный пояс, соединяющий Гуанчжоу и Гонконг и проходящий через Дунгуань и Шэньчжэнь. Итак, промышленный пояс опирается на четыре городских округа, а также проходит через густонаселенные города, специализированные поселки и разветвлен по следующим транспортным объектам: скоростные автомагистрали Гуанчжоу-Шэньчжэнь, Дунгуань-Шэньчжэнь, железная дорога Гуанчжоу-Шэньчжэнь, национальная автомагистраль 107 и три крупных аэропорта. С опорой на преимущество близости к Гонконгу был сформирован пояс развития с высокоразвитой сферой услуг Гонконга, Гуанчжоу как источником экономического влияния, высокотехнологичными предприятиями в Шэньчжэне центром промышленности Дунгуань. Высокотехнологичная транспортная сеть на восточном побережье заложила основу для промышленного развития региона.

Основная проблема промышленного пояса восточного побережья заключается в недостаточно укорененной промышленности, малом количестве высокотехнологичных предприятий и большом числе производств низкой ценовой категории. Следует расширить мероприятия по разделению труда в регионе: использовать преимущества Гонконга в

финансовой сфере, области информации, логистики, а также перенять опыт построения рыночной экономики. С созданием единого экономического пространства Гонконга и дельты появится возможность повышения экономического влияния Гуанчжоу, превращения его в промышленный центр, бизнес-центр, базу тяжелой промышленности, информационной индустрии и туризма. Должны произойти интеграция Шэньчжэня, Дунгуаня и Гонконга и Макао и интеграция их в мировые отрасли и рынок; развивая капиталоемкие высокотехнологичные отрасли, они должны повышать уровень инновационного производства, становясь базой экспорта.

Промышленный кластер западного побережья развивается гармонично, он сформирован на основе специализированных городов Фошань, Цзянмэнь, северной части города Чжуншань и городов Бэйцзяо, Лунцзяо, Сяолань, Гучжэнь. Экономическая мощь кластера достигает 1 млрд юаней; специализированные города имеют особые черты, например, в Гучжэнь и Сяоцзи преобладают малые и средние предприятия, а в Жунгуй и Бэйбэй – крупные предприятия. Западный промышленный кластер должен уделить внимание развитию сферы услуг, а также стать мировой базой производства бытовой техники, оборудования, высокотехнологичных товаров. Несмотря на большое количество специализированных поселков, масштаб производств не достиг высокого уровня, и предприятия не сформировали собственные бренды. Ввиду этого города и поселки должны стремиться к интеграции и объединению ресурсов, развитию крупных предприятий и освоению новых технологий. Города Фошань, Чжуншань, Цзянмэнь, став базой для переноса предприятий со всего мира, гармонично сочетают современные технологии и традиционные виды деятельности: электроника, текстиль, пищевая промышленность. Чжухай и Макао используют преимущества наличия аэропортов, портов для развития высокотехнологичной информационной индустрии, а также являются местом привлечения туристов.

Таким образом, ключевые города дельты сконцентрированы в устье Жемчужной реки, образуя два экономических кольца – внутреннее и внешнее; внутреннее кольцо включает в себя шесть городских округов - Шэньчжэнь, Дунгуань, Гуанчжоу, Фошань, Чжуншань и Чжухай, - в которых сосредоточена большая часть портов, аэропортов, автодорог, железнодорожных путей и других объектов базовой инфраструктуры.

Модель развития дельты Жемчужной реки – это образование полицентрической городской агломерации с городами Гуанчжоу и Шэньчжэнь в качестве ядер. А Шэньчжэнь и Гонконг, Макао и Чжухай, Гуанчжоу и Фошань образуют три полюса городской агломерации. Внешнее кольцо содержит три городских округа: Чжаоцин, Хуэйчжоу, Цзянмэнь.

Основания, заложенные в 1990-е гг., будут способствовать развитию городской агломерации в дельте Жемчужной реки в направлении инновационных программ по созданию цифровой экономики в данном регионе, объединения усилий «Большого треугольника» для совместного экономического роста и повышения общей конкуренции на международном рынке, концентрации ресурсов и компаний на данной территории, интенсификации производства, расширения рыночного пространства дельты Жемчужной реки, стимулирования экономического развития провинции Гуандун, которое, в свою очередь, будет способствовать дальнейшему развитию «Большого треугольника».

Список литературы

1. 史育龙,周一星. = 关于大都市带(都市连绵区)研究的论争及近今进展述评 // [国外城市规划]. - 1997. - № 2. - С. 2-11.
2. 陈彦光,姜世国.城市集聚体、城市群和城镇体系 // 区域与城市 - 2017. - Т. 24. - № 12. - С. 8-15.

3. 王树功, [周永章]. 大城市群(圈)资源环境一体化与区域可持续发展研究 — 以珠江三角洲城市群为例 // 中国人口·资源与环境]. - 2002. - № 3. - С. 52-57.
4. 王桂玲, 杨德刚, 闫海龙, 张豫芳. 中心城市发展与城市群产业整合发展研究——以乌昌石城市群为例 // 干旱区研究] - Vol. 33. - № 2. - С. 434 - 440.
5. Вебер А.Ф. Рост городов в 19 столетии / А.Ф. Вебер. - Санкт-Петербург: Издательство Е.Д. Кусковой, 1903. - 464 с.
6. Jacobs J. The Economy of Cities. - New York: Randon House, 1970. - 288 p.
7. Henderson J.V. Urban Development: Theory, Fact, and Illusion. - New York: Oxford University Press, 1988. - 242 p.
8. Evans A.W. Urban Economics (an introduction). - Oxford: Publishers, 1992. - 203 p.
9. 高等经济地理学 // 北京大学出版社, 1997. - 232 с.
10. 件宗卿. 帕雷托公式重构及其与城市体系演化 // 人文地理, 2000. - 269 с.
11. 张莉. 改革开放以来中国城市体系的演变 // 城市规划, 2001. - 180 с.
12. 陈豪光. 广州在珠三角城市联发展中的作用探讨 // 商业经济文萃. - 2004. - №.6. - P. 62-64.
13. 商渝. 我国城市郊区化与城市体系分析 // 武汉大学学报, 2002. - 195 с.
14. J. Barton. An Inquiry Into the Causes of the Progressive Depreciation of Agricultural Labour in Modern Times, With Suggestions for its Remedy. - London, 1820. - 128 p.
15. Yang Chao, Liu Huizeng, Li Qingquan. Rapid Urbanization Induced Extensive Forest Loss to Urban Land in the Guangdong-Hong Kong-Macao Greater Bay Area, China // Chinese Geographical Science. - 2021. - №31 (1). - P. 93-108.
16. Bruce A. Blonigen, Van Kolpin: Technology, Agglomeration, and Regional Competition for Investment, NBER Working Paper Series. - 2002. - 8862. - P. 88-97.
17. Смаглюкова Т.М. Методика комплексной оценки инвестиционной привлекательности регионов с учетом их отраслевой специализации // Проблемы современной экономики. - Санкт-Петербург: ООО НПК «РОСТ». - 2007. - №3 (23). - С. 311-314.
18. Корсакова. Е.А. О стратегии территориального разделения труда // Материалы IV Всероссийского симпозиума по региональной экономике. - Екатеринбург: Изд-во Института экономики Уральского отделения РАН. - 2017. - С. 98-103.
19. 周春山. 年代以来的广东省县域经济差异研究 // 地域研究与开. - 2011. - С. 17-29.
20. 张建华. 都市圈内的城乡一体化 // 经济学家. - 2007. - № 5. - С. 98-104.

Д. А. Глазунов, А. Л. Чичинова

Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

Чжуцзян өзені атырауындағы қалалық агломерацияның қалыптасу ерекшеліктері

Аңдатпа. Қалалық агломерацияларды қазіргі уақытта қытай үкіметі мемлекет пен қоғам дамуының маңызды факторы ретінде қарастыруда. Мақаланың басты бағыты— Гуандун, Макао және Гонконг провинциялары мен қалаларын қамтитын Инжу өзені дельтасының қалалық агломерациясы. XX ғасырдың екінші жартысында Гуандун провинциясы ұзақ уақыт бойы өзінің географиялық артықшылықтарын пайдалана алмады. 1978 жылы реформалар саясатының жариялануымен терең өзгерістер болды. ҚХР Мемлекеттік Кеңесі Қытайды сыртқы әлемге ашып, қалалық билікке үлкен өкілеттіктер беру арқылы Экономикалық даму деңгейін арттырды. Инжу өзенінің атырауындағы экономикалық аймақтың шекараларын 4 қала (Гуанчжоу және Шэньчжэнь ядролық қалалардың рөлін атқарды) және 13 уезд арқылы анықтау туралы шешім қабылданды, ол ҚХР-ға шетелдік инвестицияларды тартуға, өнеркәсіпті орналастыруға және үшінші секторды дамытуға пионер болды. Инжу өзенінің атырауы ауылдық жерлерден өнеркәсіптік орталыққа және қызмет көрсету орталығына айналды. Өзен атырауында ең ірі қалалық агломерация қалыптасты. Қалалардың дамуымен және олардың агломерациядағы функцияларының кеңеюімен, сондай-ақ байланыстардың ұлғаюымен екі ядролы модель желілік модельге айналады: Инжу өзенінің үлкен дельтасының қалалық агломерациясы

үш жұп ядролық қалалардан тұрады: Гонконг-Шэньчжэнь, Макао-Чжухай, Гуанчжоу-Фошань. Кең көлік желісі мен экономикалық қатынастармен байланысты үш кластер өсу полюстері ретінде қызмет етеді және көп деңгейлі жүйені құрайды. Қазіргі уақытта Инжу өзенінің атырауында қалалық агломерацияны құру мен дамытудың сәтті тәжірибесі басқа аумақтардағы экономикалық кеңістікті реформалау кезінде қолданылады.

Түйін сөздер: Гуандун, Гонконг, Макао, қалалық агломерациялар, Инжу и өзенінің атырауы.

D.A. Glazunov, A.L. Chichinova

Altai State University, Barnaul, Russia

Features of urban agglomeration formation in the Zhujiang Delta

Abstract. Urban agglomerations are currently regarded by the Chinese government as an important factor for the development of state and society. The article focuses on the urban agglomeration of the Zhujiang Delta, which includes cities and towns in Guangdong province, Macao, and Hong Kong. It is important to note that in the second half of the twentieth century, Guangdong province could not exploit its geographical advantages for a long time. With the proclamation of reform policies in 1978, there took place profound changes. The State Council of the People's Republic of China raised the level of economic development by opening China to the outside world, transferring more power to the city authorities. It was decided to define the boundaries of the Zhujiang Delta Economic Zone with 4 cities (Guangzhou and Shenzhen played the role of core cities) and 13 counties, which pioneered in attracting foreign investment to the PRC, locating industry, and developing the tertiary sector. The Zhujiang Delta has been transformed from a rural area into an industrial and service center. By the beginning of the 21st century, a major urban agglomeration has formed in the delta. With the development of cities and the expansion of their functions in the agglomeration, and due to the increase in contacts, the dual-core model becomes a network model: the urban agglomeration of the greater the Zhujiang Delta consists of three pairs of core cities such as Hong Kong-Shenzhen, Macao-Zhuhai, Guangzhou-Foshan. The three clusters, linked by an extensive transport network and economic relations, serve as growth poles, and form a multi-level system. At present, the successful experience of establishing and developing an urban agglomeration in the Zhujiang Delta is being used in reforming the economic space in other areas.

Keywords: Guangdong, Hong Kong, Macau, urban agglomerations, The Zhujiang Delta.

References

1. Shi Jujun, Chzhou Isin. Guan'juj dadou shidaj (doushi ljan'mjan'cjuj) jan'czju dje lun'chzhjen czi czin'czin' czin'chzhan' shupin [Discussions on megacity belts (ribbon areas of cities) and a review of the current state of the art], Gowai Chengshi Guihua. 1997. No. 2. P. 2-11, [in Chinese].
2. Chjen' Jan'guan, Czjan Shigo. Chjenshi cziczjuj ti, chjenshi cjun' hje chjenchzhjen' tisi [Urban agglomerations, urban congestion and the system of cities and towns], Cjujuj juj chjenshi [Districts and cities]. 2017. Vol. 24. No. 12. P. 8-15, [in Chinese].
3. Van Shugun, Chzhou Junchzhan. Dachjen shicjun'(cjuan') czyjuan' huan'czin i tihua juj cjujuj kje chisjuj fachzhan' jan'czju — i Chzhuczjan san'czjaochzhou chjenshicjun' vjeji [Study on resource and environment integration and regional sustainable development of large urban agglomerations (circles) - the case of the Pearl River Delta urban agglomeration], zhungo zhjen'kou-czyjuan' juj chuan'czin [China's population, resources and environment]. 2002. No. 3. P. 52-57, [in Chinese].
4. Van Gujlin, Jan Djegan, Jan' Hajlun, Chzhan Jujfan]. Chzhunsin' chjenshi fachzhan' juj chjenshicjun' chan'e chzhjenhje fachzhan' jan'czju — i Uchanshi chjenshicjun' vjeji [Analysis of central city development and industrial convergence in urban agglomerations (the case of the

Uchanshi urban agglomeration), Ganhanqiu yanju [Exploring desert areas]. Vol. 33. No.2. P. 434 – 440, [in Chinese].

5. Veber A.F. Rost gorodov v 19 stoletii [Urban growth in the 19th century], (Izdatel'stvo E.D. Kuskovoj, Sankt-Peterburg, 1903, 464 p.), [in Russian].

6. Jacobs J. The Economy of Cities, (Random House, New York, 1970, 288 p.).

7. Henderson J.V. Urban Development: Theory, Fact, and Illusion, (Oxford University Press, New York, 1988, 242 p.).

8. Evans A.W. Urban Economics (an introduction), (Publishers, Oxford, 1992, 203 p.).

9. Jan Ujan. Gaoden czinczi dilisjuje [Economic Geography], (bjejcjin dasjuje chuban'shje, Bjejcjin, 1997, 232 p.), [in Chinese].

10. Czo Czuncin. Pal'ej togunshi chzhungou czicijuj chjenshi tisijan'hua [Reconstruction of Pareto's law and its relation to the evolution of urban systems], zhjen'vjen'dili [Comparative Geography], 2000, 269 p., [in Chinese].

11. Chzhan Li. Gajgje kajfanilaj chzhungo chjenshitisi djejan'bjan' [The evolution of China's urban system because of reform and opening up], Chjenshigujhua [Urban planning], 2001. 180 p., [in Chinese].

12. Chjen' Haoguan. Guanchzhou czajchzhusan'czjao chjenshiljan'fachzhan' chzhundjeczozunt an'tao [Exploring the role of Guangzhou in urban agglomeration development in the Pearl River Delta], Shane czinczi vjen'cuj [A collection of articles on entrepreneurial economics]. 2004. No.6. P. 62-64., [in Chinese].

13. Shan Juj. Vogo chjenshi czjaocujhua juj chjenshitisi fjen'si [Analysis of PRC suburbs and urban systems], Uhan' dasjuje sjujebao [Bulletin of Wuhan University], 2002. 195 p., [in Chinese].

14. J. Barton. An Inquiry into the Causes of the Progressive Depreciation of Agricultural Labour in Modern Times, With Suggestions for its Remedy. (London, 1820, 128 p.).

15. Yang Chao, Liu Huizeng, Li Qingquan. Rapid Urbanization Induced Extensive Forest Loss to Urban Land in the Guangdong-Hong Kong-Macao Greater Bay Area, China, Chinese geographical science. 2021. No.31 (1). P. 93-108.

16. Bruce A. Blonigen, Van Kolpin: Technology, Agglomeration, and Regional Competition for Investment, NBER Working Paper Series. 2002. No. 8862. P. 88-97.

17. Smagljukova T.M. Metodika kompleksnoj ocenki investicionnoj privilekatel'nosti regionov s uchetom ih otraslevoj specializacii [Methodology of Comprehensive Assessment of Investment Attractiveness of Regions Considering Their Sectoral Specialisation] Problemy sovremennoj jekonomiki [The challenges of modern economics], Saint Petersburg, OOO NPK ROST, 2007. No.3 (23). P. 311-314, [in Russian].

18. Korsakova. E.A. O strategii territorial'nogo razdelenija truda [On the strategy of territorial division of labour], Materialy IV vsrossijskogo simpoziuma po regional'noj jekonomike [Proceedings of the IV All-Russian Symposium on Regional Economics], Institute of Economics of the Urals Branch of the Russian Academy of Sciences. - 2017. - P. 98-103, [in Russian].

19. Zhou Chunshan. Nyandaiilaide guandongsheng xianyu jingjichai yanjiu [A study of economic disparities between counties in Guangdong Province in the 1990s.], Diuyuanju yuikaifa [Regional research and development]. 2011. P. 17-29, [in Chinese].

20. Chzhanczjan'hua. Doushicjuan'njejdje chjensjan itihua [Close urban-rural links within the agglomeration] Jingxiujia [The Economist]. 2007. No. 5. P.98-104, [in Chinese].

Сведения об авторах:

Глазунов Дмитрий Александрович - кандидат исторических наук, доцент, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия.

Чичинова Анастасия Леонидовна – бакалавр, Институт истории и международных отношений, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия.

Glazunov Dmitriy Aleksandrovich - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Altai State University, Barnaul, Russia.

Chichinova Anastasia Leonidovna – Bachelor, Institute of History and International Relations, of Altai State University, Barnaul, Russia.

Joe Biden's Administration on China's containment policy

Abstract. The article is devoted to a content analysis of various Sino-American sources to determine the future relationship between the People's Republic of China and the United States of America during the presidency of the 46th US President Joe Biden and his team. The purpose of the article is to review the new representatives of the American government, to establish their positions in the China containment policy, as well as to study the views of the Chinese community about the Biden's team for the subsequent forecast of the future actions of the new US administration regarding China. As result, the article provides some forecasts for the upcoming changes in the US strategy towards China. During the analysis, the authors concluded that the Biden administration will be distinguished by a higher degree of coordination between government agencies. The United States will continue its policy of containing China but will also choose to cooperate with China on selected issues of common interest. A partial restoration of military relations between them is possible, and the risks of sudden armed conflicts will decrease. Thus, it is expected that US policy during the presidency of Joe Biden will have a more "cautious" direction.

Key words: China, Joe Biden, Kurt Campbell, Katherine Tai, Antony Blinken, Jake Sullivan, "cautious containment".

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-102-110>

Received: 05.04.21 / Approved: 18.06.21

Introduction

Relations between the People's Republic of China and the United States of America are passing through a trade and technological war, sanctions policy, and the problem of intellectual property. China has become the main strategic rival for the USA. The Donald Trump administration's tough actions had a huge effect on the China-USA relationship. It seemed to be on the path of cooperation during the Barack Obama era. However, new US President Joe Biden has a very different attitude towards China. What are the chances for Biden and his administration to overcome the crisis and find a solution now? What changes are expected during the Joe Biden administration?

The Chinese authorities did not view the 2020 US presidential election as an event that could have a significant impact on the state of relations between China and the United States. Regardless of the outcome of the elections, the USA was expected to continue its China containment policy. However, Chinese experts expressed the opinion that Joe Biden's position on China would be softer.

The article presents the main results of the analysis of Chinese and American sources to identify the Biden and his team's position on policy regarding to China. The purpose is to review the main representatives of the new US administration, their positions on China, as well as the opinions of Chinese experts about the members of Joe Biden's team to predict the future US policy towards China. This article is one of the first efforts in Kazakhstan to analyze the Chinese-American relations during the presidency of Joe Biden, which determines the novelty of the study.

Methods

Theoretical methods as comparative, content analysis and inductive-deductive analysis are used in the implementation of the research. Content analysis of China's expert opinions, recent political developments in the USA, and new appointments in the American government have contributed to the review of bilateral relations, as well as an attempt to predict future events.

Discussion

The results of Donald Trump's presidency have left an indefinite impression both in American society and among foreign states, including China. Just as Trump allowed himself to openly criticize allies, impose sanctions against countries, and declare a trade war between China the USA, so experts and foreign officials in their statements about the personal qualities of the former US president called him narcissistic, scandalous, etc. It is an unprecedented case.

Before the announcement of the election results, most Chinese experts considered hardly Trump's victory. Besides, repeating of 2016 election was expected with a loss in the number of votes, but superiority in the number of electors. Chinese experts noticed the failure of the fight against the COVID-19 outbreak and the crisis that captured the United States among the reasons for Trump's defeat.

Professor Zhou Xiaoming, a former Chinese trade negotiator and former deputy representative in Geneva, said that Donald Trump's victory possibility is decreasing in the background of his rating due to the mistimed and effectless fight against the COVID-19 outbreak. Joe Biden's victory should have been contributed by a mail-order vote and a lot of support for the Democratic Party in the faltering states. Chinese experts did not see the elections as an event that could have a significant impact on Chinese American relations. Regardless of the election results, experts expected the United States to continue its China containment policy [1].

In the case of his victory, it was supposed that Donald Trump would continue the previous policy without significant changes. If Trump is re-elected, it is doubtful that trade negotiations between China and the United States will restart next year. The US will continue to contain China, and the opportunities for trade negotiations between China and the US will dwindle. On the occasion of Donald Trump's re-election, the policy towards China will not change, while the situation on the South China Sea and Taiwan issues may deteriorate, as well as increase ideological confrontation [2].

If Joe Biden is elected, there will be no major improvement in US-China relations, but the rivalry can be mitigated by the return of cooperation in a few areas as fighting the COVID-19 epidemic. Besides, Joe Biden will focus on rebuilding relations with allies to strengthen US global influence.

American experts see Joe Biden as a nominal return to traditional US foreign policy and global leadership [3]. From the first day in the White House, he systematically reverses all of Trump's decisions. He signed orders to return to the Paris Climate Agreement, to resume negotiations with Iran on a nuclear deal, and to establish international cooperation to struggle with the COVID-19 pandemic.

The 2020 US presidential election did not solve the problem of rivalry between China and the United States. The new administration of the 46th US President continued to maintain an unfriendly policy towards China and increased pressure on China's security. On election day, November 3, the United States and India held Malabar military exercises in the Indian Ocean, in a sensitive area for Chinese security. Donald Trump's Indo-Pacific strategy promotes a change in the power balance. Besides, the US sanctions policy has also continued to expand. On November 9, the United States inflicted an entry ban and froze American bank accounts of four officials from the Central People's Government and the government of Hong Kong [4]. China responded as usual

with criticism of the US action [5].

According to the United States, China is systematically expanding its global presence, imposing its political model, and directing investments in those areas that make it a competitor for global

leadership and allow it to control key technologies. This led to a China containment policy. By the beginning of the third decade of the 21st century, the United States and China are still equal rivals in cumulative power. The ability of the United States to influence world politics and the economy is systematically decreasing, while the balance of power continues to shift from West to East, primarily to China.

Mr. Biden's first decisions affirmed the US continuation of China's containment policy. He immediately noted that the disputed Senkaku Islands fall under the jurisdiction of the Japan-US security pact [6]. Chinese American relations keep conflict in the trade war too. Joe Biden does not plan to rescind tariffs on Chinese goods. He stated only the necessity to investigate trade agreements and consult with allies to form an effective strategy [7].

Joe Biden announced key appointments to his administration on November 24, 2020. The main share was made by representatives of the Barack Obama administration (Table 1).

Table 1. Biden's team representatives and their positions

Representative of Biden's team	Position
Katherine Tai	The US Trade Representative
Antony Blinken	The US Secretary of State
Jake Sullivan	The US National Security Advisor
Linda Thomas-Greenfield	The US Ambassador to the United Nations
John Kerry	The US Special Presidential Envoy for Climate
Janet Yellen	The US Secretary of the Treasury
Kurt Campbell	National Security Council Coordinator for the Indo-Pacific

Katherine Tai has been appointed to the US Trade Representative post since March 18, 2021. She is known for harsh statements against China [8]. Kurt M. Campbell, an adviser to Biden's campaign headquarters, said that the USA needs to work with allies and deny China access to artificial intelligence, robotics, and 5G [9]. He upholds tougher policy on Chinese companies through financial aid to American companies. Such opinions and positions of Mr. Biden's representatives do not provide an opportunity to predict a weakening of the policy against China.

Chinese experts are consentient in this opinion. They wrote that Biden certainly shares Donald Trump's views on the necessity of the China containment but prefers to use a different strategy. Biden pays attention to American allies to maintain the US leading role in the development of high technologies [10].

The positions of Biden's team members regarding China differ in their degree of rigidity, but they are unanimous in the general line on the necessity to limit Chinese initiatives and to endeavour for world domination. Chinese experts do some assessments about the new US administration. Hua Changchun, a China economist of Nomura International (Hong Kong) Limited, believes that the currently appointed US Secretary of State Antony Blinken will support a strategy to re-establish ties with allies and ensure US technological dominance, not through protectionist measures, but through setting higher global standards. He is expected to pay more attention to human rights issues in dialogue with China [11].

Recently he emphasized the destructiveness of the US-China delimitation and the obligatoriness for cooperation, primarily in areas as arms control and climate change, and simultaneously criticized the Trump administration for “strategic deficits” and inability to confront the China Communist Party in cases of human rights violations, which should be considered during the Joe Biden presidency [12].

Jake Sullivan, the National Security Advisor to U.S. President, takes a hard line with China.

In his opinion, the time of preference for cooperation over rivalry has gone with Barack Obama, but now the United States must build up its national power and line up interaction with China from a strong position. Nevertheless, Jake Sullivan is not a supporter of containment in the Cold War logic. Instead, he relies on solving internal problems and strengthening allies that will help enhance the position of the United States in interaction with China [13].

Biden's team will generally focus on rebuilding alliances and restoring the US dominance on the world stage. This will make it possible to compete more effectively with China, instead of placing China at the top of the foreign policy agenda. Both Antony Blinken and Jake Sullivan share liberal internationalist views, adhere to a similar style of work. These facts will ensure a high level of team coherence.

The choice of the direction to enhance allied relations for solving foreign policy problems is also confirmed by the appointments of Linda Thomas-Greenfield to the post of Ambassador to the UN and John Kerry to the position of the US Special Presidential Envoy for Climate. Especially, the appointment of Linda Thomas-Greenfield is a clear signal of the US returns to active interaction with international institutions. They can be used to put pressure on China in international disputes, primarily over the South China Sea [14].

John Kerry follows views like Antony Blinken's “competition with the possibility of cooperation in certain areas”. He notices with regret that US policy towards China has “based on emotion, not facts”. It could hinder cooperation on such an important issue like climate change. The appointment of John Kerry probably indicates an intention to reinstate the US position in the international climate negotiations and to re-join the Paris Agreement [15].

The appointment of Katherine Tai to the post of US Trade Representative caused a particular reaction of Chinese observers. She is the daughter of Taiwanese immigrants, was involved in the US lawsuit against China in a rare-earths case in 2012 and supported a pro-Uyghur bill in the House of Representatives in 2019 [16]. She believes that Donald Trump's protectionist measures were defensive, and calls to focus on the offensive component, as well as to support American manufacturers to reduce imports from China. Her appointment confirms that there will be no major policy revision towards China, despite the possibility of cooperation on some issues.

Also, it is worth to note that Joe Biden invited Kurt Campbell to the position of coordinator for Indo-Pacific affairs at the National Security Council. The Chinese media considered Kurt Campbell's rich experience on Asian issues, extensive contacts in the region, and good relations with Biden's foreign policy team – with Antony Blinken and Jake Sullivan [17].

Janet Yellen's appointment as the US Treasury Secretary will make competition with China more orderly. Chaotic restrictive measures against Chinese companies for their alleged ties with the military and support of China's foreign policy will be replaced by well-considered measures to solve problems of state subsidies and intellectual property theft. Janet Yellen emphasized the destructive impact of the trade war between China and the USA on technological progress. She questioned the trade deficit as a measure of its fairness and opposed the fragmentation of the international market amid the trade war [18]. Former White House trade negotiator Clete Willems said she is more moderate on China than members of the Trump team, and her appointment may signal a desire to ease tensions [19].

Results

The US strategy towards China will undergo some changes during the Joe Biden presidency. Mr. Biden's policy towards China could be based on the following principles:

1. The necessity to adhere to the principles of liberal internationalism. The US's competitive advantage against China is the ability to create multilateral institutions and influence global rules.
2. Return to the policy of involving China is impossible. It is necessary to develop a third way of competition and coexistence based on the values promoted by the United States.
3. Counteraction with Chinese growing power needs solving the US internal problems. Economic and technological competition with China should not spill over into a new Cold War.
4. China is not an "adversary" whose internal political system needs to be undermined. Despite the competition, to prevent military conflicts, it is necessary to maintain a healthy dialogue.
5. The question of China is not a priority of US foreign policy. It will focus on "eliminating chaos" by restoring relations with allies, returning to the role of a responsible power (including on the issue of climate change), revising the approach to the Middle East.

In the political and military spheres, Biden's team is expected to maintain the Trump administration's course of containing China and supporting American military superiority in the Asia-Pacific region. The future course of the Biden administration towards China in the military sphere can be defined as "cautious containment". The United States will pursue an active military policy and deploy armed forces in the region to prevent unwanted changes in the military balance. At the same time, more attention will be paid to interaction with regional allies and partners. The Americans may take a more constructive position in maintaining ties between the Chinese and American military [20].

Conclusion

Chinese experts do not expect the Biden administration to abandon its China containment policy in politics, economics, and technology. Besides, it is supposed that the American foreign policy strategy will undergo significant changes. At the heart of US policy will be the rebuilding of the alliance system and the role of the United States as a country in creating international norms, institutions, and standards. The USA is likely to continue to pursue a policy of isolating China in the field of high technologies, to pay particular attention to limiting the Chinese potential in the field of artificial intelligence, 5G, and other promising technologies. Sanctions instruments and discriminatory customs tariffs will continue to be applied to put economic pressure on China. Nevertheless, the actions of Biden's team will be more thoughtful and well planned. Chinese experts emphasize that it is a team of like-minded people with significant experience in working together. They are expected to be highly coordinated in their actions.

As a result, the US measures of economic pressure on China will be more targeted, thoughtful, and carefully planned. Withal, Chinese experts draw attention to the fact that, at least at the beginning of Biden's presidency, the solution to the numerous internal problems of the United States will be in the foreground for his administration. Thus, China may not be the main problem for Biden's team during this time. A partial resumption of dialogue is possible in defence and security. In general, the US is expected to act more cautiously.

US policy of pressure on high-tech sectors of the Chinese economy is anticipated to remain unchanged. There is no reason to look for a radical turn in the American sanctions policy. At the same time, it is impossible to exclude the revision of certain introduced measures, including some increased tariffs in case they harm American business and consumers.

References

1. 还要四年？中国为何希望特朗普在 2020 年大选中连任 [Web source].-2021.- URL: <https://chinese.aljazeera.net/economy/2020/6/16/109151>, (accessed 05.03.2021).
2. Jacques de Lisle. Purple State China: China's Preferences in the 2020 U.S. Presidential Election are...Complicated // Foreign Policy Research Institute – October 30, 2020. [Web source].-2020.- URL: <https://www.fpri.org/article/2020/10/purple-state-china-chinas-preferences-in-the-2020-u-s-presidential-election-arecomplicated>, (accessed 05.03.2021).
3. Biden J.R. Why America Must Lead Again. Rescuing U.S. Foreign Policy After Tramp // Foreign Affairs – 2020. March/April. [Web source].-2020.- URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-01-23/why-america-must-lead-again>, (accessed 05.03.2021).
4. Pamuk H., Brunnstrom D. U.S. imposes sanctions on four Chinese officials over Hong Kong crackdown // Reuters. [Web source]. -2020.- URL: <https://www.reuters.com/article/us-usa-china-hongkong-idUSKBN27P2F2>, (accessed 05.03.2021).
5. Foreign Ministry Spokesperson Wang Wenbin's Regular Press Conference on November 10. [Web source]. -2020.- URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/t1831111.shtml (accessed 09.03.2021).
6. Yukio Tajima. Biden affirms security treaty applies to Senkaku Islands in Suga call. [Web source].-2021.- URL: <https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/Indo-Pacific/Biden-affirms-security-treaty-applies-to-Senkaku-Islands-in-Suga-call> (accessed 12.03.2021).
7. Shang-Jin Wei. Why Should Biden Ditch Trump's China Tariffs? Project Syndicate. [Web source].-2020.- URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/three-reasons-biden-should-cancel-trump-china-tariffs-by-shang-jin-wei-2021-03>, (accessed 15.03.2021).
8. Nunley C. China critic Katherine Tai confirmed by Senate as Biden's U.S. Trade Representative. [Web source]. -2020.- URL: <https://www.cnbc.com/2021/03/17/katherine-tai-us-trade-representative-confirmation.html>, (accessed 15.03.2021).
9. Brunnstrom D. Biden adviser Campbell sees China's Asia trade focus as 'wake-up call'. [Web source]. -2020.- URL: <https://www.reuters.com/article/us-usa-china-trade-campbell-idUKKBN28C2T9> (accessed: 15.03.2021).
10. 任泽平：拜登对华政策展望. 新浪财经意见领袖专栏作家 [Web source].-2020.- URL: <http://finance.sina.com.cn/zl/china/2020-11-14/zl-iiznctke1369086.shtml>, (accessed 16.03.2021).
11. 花长春：从拜登内阁人选看其新政方向之外交篇. [Web source]. -2020.- URL: https://www.sohu.com/a/437401351_465450, (accessed 16.03.2021).
12. Kanishka Sarkar. Joe Biden to name longtime aide Antony Blinken as secretary of state. Hindustani Times. [Web source]. -2020.- URL: <https://www.hindustantimes.com/us-presidential-election/joe-biden-to-name-longtime-aide-antony-blinken-as-secretary-of-state/storyNCsO2wBdlhe1RXfBT4NkZL-amp.html>, (accessed 16.03.2021).
13. Cambell K.M., Sullivan J. Competition Without Catastrophe. How America Can Both Challenge and Coexist with China. [Web source]. -2020.- URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/competition-with-china-without-catastrophe>, (accessed 17.03.2021).
14. Verma P. Gladstone R. 'Diplomacy Is Back': Linda Thomas-Greenfield Is Confirmed as Biden's U.N. Envoy. [Web source]. -2020.- URL: <https://www.nytimes.com/2021/02/23/us/politics/biden-un-ambassador-thomas-greenfield.html>, (accessed 17.03.2021).
15. Worland J. The Biden Administration is Already Calling on China to Do More on Climate Change. [Web source]. -2020.- URL: <https://time.com/5933657/john-kerry-china-climate-change/>, (accessed 17.03.2021).

16. Bermingham F. Katherine Tai: Joe Biden's US trade chief pick 'unmatched' on China issues, would not be soft on Beijing. [Web source]. -2021.- URL: <https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3113396/bidens-us-trade-chief-pick-katherine-tai-unmatched-china>, (accessed 18.03.2021).

17. 拜登上台了，他提名的坎贝尔如何看待中美关系？ [Web source]. -2021.- URL: https://www.sohu.com/a/446076878_260616, (accessed 18.03.2021).

18. US-China trade war: Trump's trade tariffs to remain 'for the moment' but Beijing expected to adhere to commitments. [Web source]. -2021.- URL: <https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3122289/us-china-trade-war-trumps-trade-tariffs-remain-moment-beijing>, (accessed 20.03.2021).

19. Lee Y.N. Trump's tariffs could give Biden 'leverage' over China, former White House trade negotiator says. [Web source]. - 2020. - URL: <https://www.cnbc.com/2020/11/25/trump-tariffs-could-give-biden-leverage-over-china-ex-us-trade-official.html>, (accessed 20.03.2021).

20. 拜登最新谈话：应该谨慎遏制中国， [Web source]. - 2020. - URL: <https://xqiqis.com/archives/122185>, (accessed 21.03.2021).

А.Ә. Нарекеш, А.М. Азмуханова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Джо Байденнің әкімшілігінің Қытайды шектеу саясаты

Аңдатпа. Мақала 46-шы АҚШ президенті Джо Байден мен оның саяси тобының билігі кезінде ҚХР мен АҚШ-тың болашақтағы қарым-қатынасын анықтау үшін түрлі қытай-американдық дереккөздердің контент-талдауға арналған. Мақаланың мақсаты - американдық үкіметтің жаңа өкілдеріне шолу жасау, олардың Қытайды шектеу саясатындағы ұстанымдарын, сонымен қатар Қытай қоғамдастығының Байден тобына жаңа көзқарастарын анықтау. Мақаланың нәтижесі ретінде АҚШ-тың Қытай стратегиясында болатын өзгерістер туралы болжамдар жасалады. Талдау барысында авторлар Байден әкімшілігі мемлекеттік органдар арасындағы үйлесімдіктің жоғары деңгейімен ерекшеленеді деген қорытындыға келді. АҚШ Қытайды шектеу саясатын жалғастырады, сонымен бірге Қытаймен ортақ мүдделер бойынша таңдалған мәселелердің негізінде ынтымақтасуды мақсат етеді. Олардың арасындағы әскери қатынастардың ішінара қалпына келуі ықтимал, ал кенеттен қарулы қақтығыстардың пайда болу қаупі азаяды. Осылайша, Джо Байденнің президенттігі кезеңінде АҚШ-тың саясатында «сақтық» бағыты басым болатыны күтілуде.

Түйін сөздер: Қытай, Джо Байден, Курт Кэмпбелл, Кэтрин Тай, Энтони Блинкен, Джейк Салливан, «сақ шектеу».

А.А. Нарекеш, А.М. Азмуханова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Политика администрации Джо Байдена по сдерживанию Китая

Аннотация. Статья посвящена контент-анализу различных китайско-американских источников для определения будущих отношений между КНР и США в период президентства 46-го президента США Джо Байдена и его команды. Целью статьи является обзор новых представителей американского правительства, определение их позиций в политике сдерживания Китая, а также взглядов китайского сообщества на команду Байдена для последующего прогноза будущих действий новой администрации США в отношении Китая. В результате в статье даются прогнозы предстоящих изменений в китайской стратегии

США. В ходе анализа авторы пришли к выводу, что администрация Байдена отличится более высокой степенью координации между государственными учреждениями. Соединенные Штаты продолжают политику сдерживания Китая, но также предпочтут сотрудничество с Китаем по избранным вопросам, представляющим общий интерес. Возможно частичное восстановление военных отношений между ними, а риски внезапных вооруженных конфликтов снизятся. Таким образом, ожидается, что политика США в период президентства Джо Байдена будет иметь более «осторожную» направленность.

Ключевые слова: Китай, Джо Байден, Курт Кэмпбелл, Кэтрин Тай, Энтони Блинкен, Джейк Салливан, «осторожное сдерживание».

References

1. Hái yào sì nián? Zhōngguó wèihé xīwàng tè lǎng pǔ zài 2020 nián dàxuǎn zhōng liánrèn? [Four more years? Why does China want Trump to be re-elected in the 2020 general election?], Available at: <https://chinese.aljazeera.net/economy/2020/6/16/109151> [In Chinese]. (accessed 05.03.2021).
2. Jacques deLisle. Purple State China: China's Preferences in the 2020 U.S. Presidential Election are...Complicated, Foreign Policy Research Institute – October 30, 2020. Available at: <https://www.fpri.org/article/2020/10/purple-state-china-chinas-preferences-in-the-2020-u-s-presidential-election-arecomplicated> (accessed 05.03.2021).
3. Biden J.R. Why America Must Lead Again. Rescuing U.S. Foreign Policy After Tramp, Foreign Affairs – 2020. March/April. Available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-01-23/why-america-must-lead-again> (accessed 05.03.2021).
4. Pamuk H., Brunnstrom D. U.S. imposes sanctions on four Chinese officials over Hong Kong crackdown, Reuters – 2020, Available at: <https://www.reuters.com/article/us-usa-china-hongkong-idUSKBN27P2F2> (accessed 05.03.2021).
5. Foreign Ministry Spokesperson Wang Wenbin's Regular Press Conference on November 10, Available at: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/t1831111.shtml, (accessed 09.03.2021).
6. Yukio Tajima. Biden affirms security treaty applies to Senkaku Islands in Suga call. URL: <https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/Indo-Pacific/Biden-affirms-security-treaty-applies-to-Senkaku-Islands-in-Suga-call>, (accessed 12.03.2021).
7. Shang-Jin Wei. Why Should Biden Ditch Trump's China Tariffs? Project Syndicate. Available at: <https://www.project-syndicate.org/commentary/three-reasons-biden-should-cancel-trump-china-tariffs-by-shang-jin-wei-2021-03>, (accessed 15.03.2021).
8. Nunley C. China critic Katherine Tai confirmed by Senate as Biden's U.S. Trade Representative. Available at: <https://www.cnbc.com/2021/03/17/katherine-tai-us-trade-representative-confirmation.html> (accessed 15.03.2021).
9. Brunnstrom D. Biden adviser Campbell sees China's Asia trade focus as 'wake-up call'. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-usa-china-trade-campbell-idUKKBN28C2T9> (accessed 15.03.2021).
10. Rènzépíng: BÀI dēng duì huá zhèngcè zhǎnwàng. Xīnlàng cáijīng yìjiàn lǐngxiù zhuānlán zuòjiā [Ren Zeping, Biden's China Policy Outlook. Sina Finance Opinion Leader Columnist]. Available at: <http://finance.sina.com.cn/zl/china/2020-11-14/zl-iiznctke1369086.shtml> [in Chinese]. (accessed 16.03.2021).
11. Huā zhǎngchūn: Cóng bài dēng nèigé rénxuǎn kàn qí xīnzhèng fāngxiàng zhī wàijiāo piān. (Hua Changchun. Diplomacy of Biden's New Deal Direction from the Candidates of His Cabinet). Available at: https://www.sohu.com/a/437401351_465450, [in Chinese]. (accessed 16.03.2021).
12. Kanishka Sarkar. Joe Biden to name longtime aide Antony Blinken as secretary of state. Hindustani Times. Available at: <https://www.hindustantimes.com/us-presidential-election/joe>

biden-to-name-longtime-aide-antony-blinken-as-secretary-of-state/story-NCsO2wBdlhe1RXfBT4NkZL-amp.html (accessed 16.03.2021).

13. Cambell K.M., Sullivan J. Competition Without Catastrophe. How America Can Both Challenge and Coexist with China. Available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/competition-with-china-without-catastrophe> (accessed 17.03.2021).

14. Verma P. Gladstone R. 'Diplomacy Is Back': Linda Thomas-Greenfield Is Confirmed as Biden's U.N. Envoy. Available at: <https://www.nytimes.com/2021/02/23/us/politics/biden-un-ambassador-thomas-greenfield.html> (accessed 17.03.2021).

15. Worland J. The Biden Administration is Already Calling on China to Do More on Climate Change. Available at: <https://time.com/5933657/john-kerry-china-climate-change/> (accessed 17.03.2021).

16. Bermingham F. Katherine Tai: Joe Biden's US trade chief pick 'unmatched' on China issues, would not be soft on Beijing. Available at: <https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3113396/bidens-us-trade-chief-pick-katherine-tai-unmatched-china> (accessed 18.03.2021).

17. Bài dēng shàngtái, tā tímíng de kǎnbèi'ěr rúhé kàndài zhōng měi guānxì? (Biden is on stage, how does Campbell, who he nominates, view Sino-US relations?). URL: https://www.sohu.com/a/446076878_260616 [in Chinese], (accessed 18.03.2021).

18. US-China trade war: Trump's trade tariffs to remain 'for the moment' but Beijing expected to adhere to commitments. Available at: <https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3122289/us-china-trade-war-trumps-trade-tariffs-remain-moment-beijing> (accessed 20.03.2021).

19. Lee Y.N. Trump's tariffs could give Biden 'leverage' over China, former White House trade negotiator says. Available at: <https://www.cnn.com/2020/11/25/trump-tariffs-could-give-biden-leverage-over-china-ex-us-trade-official.html> (accessed 20.03.2021).

20. Bài dēng zuìxīn tánhuà: Yīnggāi jīnshèn èzhì zhōngguó [Biden's latest talk: China should be cautiously contained]. Available at: <https://xqjqis.com/archives/122185> [in Chinese]. (accessed 21.03.2021).

Information about authors:

Narekesh Arnur Abutalipuly – Master's degree student of Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Azmukhanova Aiman Makhsotovna – Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Нарекеш Арнұр Әбутәліпұлы – шығыстану кафедрасының магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Азмұханова Айман Махсотовна – тарих ғылымдарының кандидаты, шығыстану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kasım-Jomart Tokayev'in dış politikada temel rotaları

Özet. Kazakistan N.Nazarbayev sonrası siyasi alanda yerine K.Tokayev'ı bırakmıştır. Geçiş iktidar değişimi ile siyasi yönler de değişecek gibiydi. Fakat N.Nazarbayev kendi yönetimi sonrasında bir lider olarak K.Tokayev'i görmesi ile kendi yaklaşımlarına ortak bir lideri aradığını ve bulduğunu göstermekteydi. Her iki lider de yıllardır aynı siyasi alanda ortak hareket etmiş ve bir-birini desteklemiştir. Bir-birini çok iyi tanıdığını da vurgulamak gerekir. N.Nazarbayev dönemi K.Tokayev ülkenin Dış İşler Bakanı görevini üstlenmiştir. Bununla birlikte çok sayıda siyasi görüşmelerde danışarak hareket etmiştir. Her iki lider arasındaki ilişkiler Kazakistan'ın bağımsızlığı ile birlikte başlamıştır. Kazakistan'ın yasal düzenlemeleri ile yeni yasal norm ve standartları arasında uyumun sağlanması amaçlayan girişimleri de beraberinde yürütmüştür. İki taraf arasında yapılan planlı görüşmeler bakanlar seviyesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda Kazakistan'ın dış ülkeler temsilcileri arasında farklı görüşmelere beraber düzenlemiştir. Hatta Hazar Denizi statüsü sorunu görüşmeleri gibi ciddi konularda hemfikir olmuşlardır. Araştırma neticesine göre K.Tokayev N.Nazarbayev'in siyasi görüşlerini devam ettiren bir lider olarak ortaya çıkmaktadır. Çok vektörlülük ve entegasyona dayalı her türlü diyaloga açık bir izlenim bırakmaktadır. Özgürlük ve demokrasi ilkelerini de göz önünde bulundurarak hareket etmektedir.

Anahtar kelimeler: Kazakistan, iktidar, siyaset, Orta Asya, N.Nazarbayev, K.Tokayev, lider.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-111-118>

Alındı: 05.04.21 / Onaylandı: 03.08.21

Giriş

19 Mart 2019'da otuz yıl boyunca ülkeyi yöneten Nursultan Nazarbayev kendi isteği ile istifa edince yerine Tokayev devlet başkanı olarak yerleşmiştir. 9 Nisan, Tokayev ulusal kanallardan Kazakistan'da erken cumhurbaşkanlığı seçimlerinin 2019 yılı 9 Haziran tarihinde yapılacağını duyurmuştur.

İlk olarak, Tokayev'in profesyonel diplomat olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Yeni Cumhurbaşkanı Sovyet diplomatlarının yetiştiği Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü (MGIMO) mezunudur. 1975-1991 yılları arasında Sovyet diplomatı olarak Singapur'da ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde görev yapmıştır. Sovyetler Birliği dağılma sürecine girdiğinde Tokayev "başkâtip" olarak görev yapmaktaydı ve dış politikada tecrübeli bir diplomat olarak görülmekteydi. Bundan dolayı bağımsız Kazakistan'ın dış politika anlayışının oluşmasında kilit rol oynamaya adaydı.

Sovyet Birliği dağıldıktan sonra Nursultan Nazarbayev Kazakistan diplomasisini oluşturmak için Sovyetler Birliği dönemi diplomatlarını ülkeye çağırmaya başlamıştır. Tokayev'in hatıralarına bakıldığında, 1985 yılında Nazarbayev'in Sovyet heyeti üyesi olarak Çin'e yaptığı ziyaret esnasında kendisiyle tanıştığı ve daha sonra Nazarbayev'in davetine icabet ederek ülkeye döndüğü anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak Tokayev, 2003 yılında kaleme aldığı ve Türkçeye "Galibiyet" olarak aktarılan hatıratında şu ifadeleri kullanmaktadır:

"1985 yılında, Kazakistan'ın müstakbel Cumhurbaşkanı ile karşılaştığım için bütün ömrüm boyunca kaderime minnettar olacağım. Bu kısa tanışma olmasaydı, doğduğum ülkeme ne zaman

döneceğim belli olmayacaktı, sadece vatanımdan değil, onun hudutlarından da çok uzaklarda tanınan birisi olacaktım. Bu geniş kalpli insan bana inandı, doğduğum ve gençliğimi yaşadığım Kazakistan'ın refahı için yeteneklerimi kullanmama olanak tanıdı." [1]

1992 yılında Kazakistan Dışişleri Bakan Yardımcısı olarak göreve başlayan Tokayev, Kazakistan diplomasisinin gelişmesi sürecinde büyük emek harcamıştır. Daha net bir ifadeyle, Tokayev'i ülkenin çok vektörlü dış politikasının mimarı olarak nitelendirebiliriz. 1994-1999 ve 2002-2007 yılları arasında Kazakistan Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Tokayev, Kazakistan'ın uluslararası toplumda kendine yer edinmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Tokayev, 2011 yılında eski Sovyet Cumhuriyetlerinden Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Yardımcısı olarak atanan ilk diplomattır. Bu sebeple Tokayev'in uluslararası politikadaki itibarı oldukça yüksektir.

İkinci olarak, Tokayev'in entelektüel bir kişiliği vardır. Küresel politika ve Kazakistan diplomasisi üzerine onlarca kitabı bulunmaktadır. Kazakistan'da Uluslararası İlişkiler eğitimi gören öğrenciler onun kitaplarını okuyarak ve onu örnek alarak yetişmişlerdir. Tokayev'in kaleminden çıkan "Birleşmiş Milletler: Barışa Yarım Asır Hizmet (1995)", "Bağımsızlık Bayrağı Altında (1997)", "Küreselleşen Dünyada Kazakistan'ın Dış Politikası (1998)", "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Diplomasisi (2001)", "Galibiyet: Diplomasi Öyküleri (2003)" ve "Işık ve Gölge (2007)" eserleri sadece Kazak dış politikasını değil, aynı zamanda Kazakistan'ın devletleşme sürecini anlamak isteyenlere de önerilebilir.

Tokayev, dünyanın gidişatını doğru okuyan ve buna uygun olarak dış politika geliştiren bir şahsiyettir. Kazakistan'ın benimsediği pragmatik dış politika ve bunu uygulamadaki başarısı bir yandan Nazarbayev'in vizyoner görüşü, diğer yandan da Tokayev'in diplomasi tecrübesi ve derin bilgisi sayesinde. En önemlisi ise Tokayev, Kazakistan'ın komşuları Rusya'yı ve Çin'i içeriden bilen birisidir. Nihayetinde, Kazakistan'ın güvenliği bu iki büyük güçle kurduğu dengeli politikaya bağlıdır. Özellikle, Tokayev'in Çin konusunda uzman olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Hatta Kazakistan'ın Dışişleri Bakanı olarak görev yaptığı dönemde Tokayev, dünyada Çince bilen tek Dışişleri Bakanı olarak tanınmaktaydı. Bu sebeplerden dolayı Tokayev döneminde Kazakistan'ın dış politikasında önemli değişiklikler yaşanmayacağını söyleyebiliriz. Esasen, kendisinin de açıkladığı gibi Tokayev, Nazarbayev'in belirlediği politikaları devam ettirecektir. Bu bağlamda Nazarbayev ile Tokayev arasında bir uyum olduğu görülmektedir. 2010 yılında kaleme aldığı "O Tarih Yazıyor" başlıklı kitabı Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in dünyadaki ve ülkedeki önemini tartışmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Tokayev'in yeni Cumhurbaşkanı olarak ilk icraatının başkent Astana'nın adını "Nur-Sultan" olarak değiştirmesinin nedeni anlam kazanmaktadır.

Daha geçen sene Tokayev, İngiliz BBC TV Kanalı «**Hard Talk**» programı ile 21 Haziran 2018'de yapılan röportajda Nazarbayev iktidardan gitmiş olsa bile iç ve dış politikaya etkisi olacağını dile getirmiştir. Sonra, 23 Nisan'da parti lideri Nursultan Nazarbayev, Nur Otan'ın parti kongresinde yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimlerine Tokayev'i aday olarak göstermiştir. «Nazarbayev ilk önce çok vektörlü bir dış politika kursunu başarıyla yürütebilecek birini aramıştır. Ülkenin refahı buna bağlıdır. Avrasya'nın kalbinde yer alan ülke toprağı küresel boyutlarda bile büyüktür fakat nüfusu azdır. Ayrıca Kazakistan'ın her iki tarafında bulunan Rusya ve Çin gibi büyük ülkeler, güney kıyısında Orta Asya'daki gerilimler Kazakistan'ın barışçıl yol aramaya teşvik etmektedir. Çatışmaların gerçekleşmesine izin veremeyiz» dedi Almatı şehri Belediye Meclisi Üyesi, siyasetçi Marat Shibutov [2] . Bununla birlikte iktidarı destekleyen Komünist Halk Partisi'nin üyesi Sultanbek Sultangaliev ve siyaset bilimci Erlan Sairov Tokayev'i başkan adayı olarak göstermiş olan iktidar partisinin kararını memnuniyetle karşılamıştır. «Kassym-Zhomart Kemelevich siyasi Olympus'u yürütme ustalığı ve kişisel prestiji ile değişmez bir temsilci olarak kabul edilir ve kendisi devleti düşünen entelektüel bir lider olarak tanınmıştır» demiş Sultangaliev. Yerlan Sairov, «K.Tokayev'i Nur Otan sundu. Bu doğru seçimdir. Makul bir çözümdür. Bence bu ulusal bir fikir birliği ve sosyal umutlar doğuran birey olduğunu düşünüyorum» demiştir. Eski Senato Milletvekili, muhalif siyasetçi, «Kazakistan'da Parlamente Geliştirme» vakfının yöneticisi

Zauresh Battalova Tokayev'i seçilmiş insan olarak tanımlamıştır. İktisatçı Muhtar Tayzhan, «Bize yeni bir başkan ismi belli oldu» demiştir. Ona göre, diğerleriyle karşılaştırıldığında Tokayev'i seçime göstermesi «En iyi seçenek» olarak değerlendirmiştir [3].

Ulusal Araştırma Enstitüsü Direktörü Buriykhhan Nurmuamedov: «Otuz yıldan fazla zaman içerisinde sadece Nazarbayev'in yönettiği ülkede tek bir yaşam ritmi ile istikrarlı bir siyasi yönetim sistemi kalıplaşmıştır». «Eğer Nazarbayev iktidarı Tokaev'e güvenip teslim etmeyi düşünmüş ise onu teknik bir aday olarak kısa bir süre için düşünmemiştir. Benim düşünceme göre, 2024 yılına kadar Kazakistan'da iktidar değişimi konusu kapalı kalacaktır» diye değerlendirmiştir Marat Shibutov. «Nur Otan» Parti Kongresi'nde Nursultan Nazarbayev: «Ben bilinçli bir şekilde karar verdim. Bu yüzden Kasym-Jomart Tokayev bütün Kazakistan halkı için eşit haklar ve dostluk ilkesine yönelik siyaset yürüteceğine inanıyorum» diye konuşması boşuna değildir. Çünkü 20 Mart tarihinde Kazakistan Devlet Başkanı Tokayev geçici başkanlık görevine başladıktan sonra kısa sürede Nazarbayev'in pozisyonuna aday olduğunu kanıtlamıştır. Tokayev konuşmasında şunları dile getirmiştir: «Nazarbayev yolunu devam etmenin büyük bir onur olduğunu düşünüyorum. Büyük toptığımızı belirleyip ve geleceğimizin yolunu net göstermiş olan Ulus Lideri'nin emaneti bizi en üst seviyelere taşıyacaktır» [4].

Egemen Kazakistan gazete röportajında «Uluslararası arenadaki mevcut durum çok yoğundur. Ülkenin gelecekteki dış politikasında ne yapacaksınız?» sorusuna şöyle cevaplamıştır: «Çok vektörlü politika-Kazakistan'ın coğrafi konumundan, jeo ekonomik durumundan oluşmaktadır. Bu uzun vadeli bir stratejik yöndür. Bağımsızlık kazanmasından bu yana, ülke lideri bu yolu izlemiştir. Netice olarak bu strateji sayesinde devletlerarası çatışmalardan, bölgesel çatışmalardan kaçındık. Dünya bizi barışı koruyan bir devlet olarak tanıdı. Bugün barışı koruma görevi ülkenin dış politikasının önceliğidir. Kazakistan, Asya'da bir barış platformu diyebiliriz. Dış politikasında Kazakistan, Rusya, Çin, Avrupa, ABD, Orta Asya ve İslam dünyası ile işbirliğine büyük önem vermektedir. Ek olarak, Kazakistan bağımsızlık yıllarında birkaç entegrasyon sürecine başlamıştır. Bu bağlamda, geleneğin bağı değişmeden korunacak, politikamız değişmeyecektir. Çok vektörlülük stratejisi Kazakistan diplomasisinin önceliği olmaya devam edecektir» [5].

Bunula birlikte «Ülkesinin geleceğini düşünen Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Esil ırmağının yakasında yeni başkentimizi kurmuştur. Bugün Nur-Sultan (Astana) şehri dünyanın dört bir yanından temsilcileri bir araya getirerek, kapsamlı konuları tartışan küresel merkezlerin biri olarak tanınmıştır. Zengin ruhsal mirasımız kuşakların zihnini açıp antik tarihi yeniden canlandırmıştır. Dolayısıyla ilk başkanımızın başarılı ve verimli yoluna devam etmeyi onurlu ve kutsal bir görev olduğunu düşünüyorum! Devlet Başkanımızın belirlediği stratejik yön daima bizim yönümüz ve yanılmayan trendimiz olacak» demiştir Tokayev [6].

Bu nedenle, Nursultan Nazarbayev, Nur Otan" Partisi adına Kasym-Zhomart Tokaev'i Başkanlık adayı olarak göstermeyi önermiştir. «Yıllarca birlikte çalışarak, bugün ülkedeki en yüksek mevki için onu en değerli aday olarak görüyorum» demiştir Nusultan Nazarbayev, «Nur Otan» partisinin on dokuzuncu olağanüstü kongresinde yaptığı konuşmasında [7].

Orta Asya Demokrasi Geliştirme Fonu'nun direktörü olan siyaset bilimci Tolganay Umbetalieva şunları söyledi: «Şu anda hükümete Nursultan Nazarbayev'in çıkarlarını savunan bir adaya ihtiyacı var. Bu açıdan, o değerli bir aday olabilir». «Alternatif» Siyasi Analitik Araştırma Merkezi direktörü Andrei Chebotarev: «Tokayev, tüm kararları Nursultan Nazarbayev ile danışarak almıştır. Tokayev, dış politikayı profesyonel bir seviyeye getirebilir ve diğer ülkelerle ilişkilerde ulusal çıkarların korunmasına odaklanabilir. Her şeyden önce çok vektörlü politika korunacaktır» [8].

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kassym-Jomart Tokayev, Egemen Kazakistan gazetesi ile röportajında, cumhurbaşkanlığına yaptığı ilk seyahatini Türkistan'dan başlamasını şöyle açıklamıştır: «Türkistan, yalnızca Kazak halkı için değil, tüm Türk halkları için de kutsal bir mekandır. Türkistan yüzyıl asırdır insanlığın şeceresi ve bir medeniyet şaheseridir. İzliyorsanız, halkımızın tarihinde halkımızın tarihini başlatan insanlar, ciddi siyasi kararlar alırken en önemli

anlarda Türkistan'a boyun eğmişlerdir. Biliyorsunuz, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Abişevich Nazarbayev, bu kutsal yere sık sık gelmektedir. En parlak göstergenin biri, Cumhurbaşkanı Türkistan'ı Güney bölgenin merkezi haline getirmiştir. Bölgeye kutsal yerin adını veren İlk Cumhurbaşkanı, tarihi adaleti yeniden sağlamış, devleti sağlam bir şekilde kurmuş ve ulusal kimliğimizi ve dayanışmamızı güçlendirmiştir. Başkan olarak benim de ana görevim ve yaşam vizyonum bu yönde olacaktır» [9].

3 Nisan'da Tokayev, cumhurbaşkanı olarak ilk resmi ziyareti Moskova'dan başlayarak Rusya cumhurbaşkanı Vladimir Putin ile görüşmüştür. Görüşmelerde Nazarbayev'in selamlarını Putin'e ileterek «Ulus liderinin» (Nazarbayev'in) siyasetini devam ettireceğini dile getirmiştir. Putin Tokayev'e Kazakistan'da Rus teknolojisi ile bir nükleer santral inşa etme konusunda teklifte bulunmuştur. Bu teklif Kazakistan toplumunda yoğun bir şekilde tartışılmış ve eleştirilmiştir. Aynı şekilde 14 Nisan tarihinde Tokayev Taşkent'e ilk resmi ziyaretinde Özbekistan Cumhurbaşkanı Shavkat Mirziyayev'e toplantı sırasında Nazarbayev politikasına devam edeceğini bir daha dile getirmiştir. Kassym-Jomart Tokayev dış politikada Nazarbayev'in yönü ile başkan olarak ilk ziyaretlerini Özbekistan ile Rusya'ya yapmıştır. Bu ülkelerle iyi ilişkiler olmadan Kazakistan daima gelişemeyecektir. Kassym-Zhomart Tokayev, hem Putin hem Shavkat Mirziyayev ile tanışmıştır. Bu ziyaretler de Kazakistan'ın adı geçen komşularla ilişkilerini geliştireceğini kanıtlamaktadır [6]. Tokayev Taşkent'e ilk resmi ziyaretinin diplomatik protokol dili ile açıklaması şöyledir: «Birinci devlet ziyareti hangi ülkeye yapıldıysa, o ülke en önemli stratejik bir müttefik olduğu anlamını taşımaktadır». [10].

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın ilk devlet ziyareti nasıl bir sonuç çıkartabiliriz? Siyasetçi, Dış Politika ve Ekonomik Araştırma Enstitüsü başkanı Oljas Berkinbayev'e göre, Kazakistan Devlet Başkanı Kassym-Zhomart Tokayev, Özbekistan'a ilk devlet ziyaretine başlaması tesadüfi değildir. Nur-Sultan ve Taşkent arasındaki ilişki son iki yılda yeni bir seviyeye ulaşmıştır. Kassym-Zhomart Kemelov'un Moskova ziyaretinden sonra, Taşkent ziyareti çok vektörlü politikayı temel alan Kazakistan'ın Orta Asya entegrasyonuna önem verdiğini kanıtlamaktadır. Ziyaret sırasında Orta Doğu ve Afganistan, bölgedeki güvenlik problemleri ile su enerjisi ve ticaret ile ekonomik alanların geliştirme konuları ileri sürülmüştür [11].

Sonuç

Elde ettiğimiz veriler dış politikanın Nazarbayev'in etkisi altında gerçekleşeceğini göstermektedir. Tokayev'in Nazarbayev'i izlemeye devam edeceğini açıklamaktadır. Bu nedenle, K.Tokayev yeni bir başkan olarak siyasi yönünde Nazarbayev geleneği devam edecektir. Bu yüzden K.Tokayev'i Nazarbayev'in yolunu devam eden mirasçisi diyebiliriz. Aynı zamanda Özbekistan'a, Rusya'ya başarılı ziyaretleri komşu ülkeler ile barışı devam etme amacı ile çok vektörlülük siyasetini koruma anlamını taşımaktadır. Türkistan'daki Beket Ata ve Hoca Ahmet Yesevi türbesi gibi Kazak kutsal mekanlarına küçük hac seferleri ile başlamasının arkasında Kazak halkının dini, kültürü ve tarihine olan hürmetinin belgesidir. Böylece bir taraftan Türk Dünyası'nın kutsal mekanın ziyaret ederek Türk Dünyası'nın yanında olduğu mesajı verirken diğer taraftan kutsal geleneğe bağlılığını göstermektedir.

Demek ki yeni dönemde Kazakistan dış politikası çok vektörlü kimliğini koruyacaktır. Bu çerçevede Tokayev'in 3 Nisan 2019 tarihinde ilk yurtdışı ziyaretini Rusya'ya gerçekleştirmesi, Kazakistan'ın dış politikasında değişiklik yaşanmayacağını gözler önüne sermektedir. Tokayev Rusya Gazetesine verdiği röportajda, Nazarbayev'in "Kazakistan ve Rusya Tanrı'nın tayin ettiği komşulardır ve halklarımızın temel çıkarları adına hep birlikte olacağız" sözlerini hatırlatarak şu açıklamayı yapmıştır:

"En başından beri, devletlerimiz arasında yoğun bir siyasi diyalog kurulmuştur ve (bu diyalog) sürekli olarak sürdürülmektedir. İyi komşuluk ve karşılıklı saygı ilkelerine dayanarak yapıcı bir şekilde çözemediğimiz hiçbir sorun yoktur. Biz Kolektif Güvenlik İşbirliği Örgütü'nde güvenilir

müttefiklerimiz. Ticaret, ekonomi, yatırım, bilimsel, teknik, kültürel ve insani alanlar dahil olmak üzere işbirliğini derinleştirme konusunda büyük bir potansiyele sahibiz. Rusya, geleneksel olarak Kazakistan'ın en büyük ticari ortağıdır. Ülkelerimiz çok taraflı uluslararası ve bölgesel platformlarda çabalarını yakın işbirliği içinde koordine ediyorlar. Bugün Avrasya Ekonomik Birliği ve ona bağlı yapılar, Avrasya sahasındaki entegrasyon süreçlerinin itici gücü olarak hizmet etmektedir." [12]

Bu açıklamalardan yola çıkarak Tokayev'in Nazarbayev'in önderliğinde geliştirilen dış politikadaki denge anlayışlarını sürdüreceğini söyleyebiliriz. Bu bakımdan Nazarbayev'in ülke yönetimini, dış politikadaki dengeleri anlayan ve bu dengelerin sürdürülmesi için gerekli bilgi birikimine sahip olan bir isme emanet ettiği görülmektedir.

Kaynaklar

1. Tokayev K. Galibiyet: Diplomasi Öyküleri / K. Tokayev. - Ankara: Kurmay Kitap Yayın Dağıtım, 2005. – 466 s.
2. Tokayev K. Nazarbayev'in iç ve dış politikaya etkisi olacaktır. [Web resource]. - 2019. -URL: <https://kaz.365info.kz/tokhaev-nazarbaev-ketse-de-ishki-zhane-syrtkhy-sayasatkha-ykhpaly-bolady-320554>. (erişim tarihi: 21.04.2019).
3. Kaz Bilgi. Nazarbaev neden Tokayev'i Kazakistan'ın İkinci Başkanlığına Sundu? [Web resource]. - 2019. -URL: https://www.lenta.inform.kz/kz/dala-kokzhaly-nazarbaev-kazakstannyn-ekinshi-prezidentine-nelikten-tokaevty-usyndy_a3520283. (erişim tarihi: 21.04.2019)
4. Tayzhan.M. Yeni Başkan Kassymzhomart Tokayev Olacaktır. [Web resource]. - 2019. - URL: <https://www.facebook.com/mukhtar.taizhan/posts/2196988750385944>. (erişim tarihi: 21.04.2019).
5. Togzbaev.K. Başkan Nazarbayevsiz Otuz Gün. [Web resource]. - 2019. -URL: <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-30-days-without-nazarbayev/29890855.html>. (erişim tarihi: 23.04.2019).
6. Gabbasov.R Başkanın Yoluna Devam Etmeyi Onurlu Bir Görev Olarak Görüyorum. [Web resource]. - 2019. -URL: https://www.inform.kz/kz/tokaev-elbasynyn-zholyn-zhagasty Rudy-martebeli-mindet-sanaymyn_a3519770?fbclid=IwAR1y2bd-qjSEfo4fJcicmdfzXLqefHhgwECGMJ64ucAt196jSKqKco1Gdpg. (erişim tarihi: 23.04.2019).
7. Kydyrali.D. Hem Varlığımız Hem Zenginliğimiz Bağımsızlıktır. [Web resource]. - 2019. -URL: <https://egemen.kz/article/186793-prezident-barymyz-da-baghymyz-da-%E2%80%93tauelsizdik>. (Erişim tarihi: 23.04.2019).
8. Sabekov.S. Nursultan Nazarbaev, Kassym-Jomart Tokayev'i "Cumhurbaşkanı Adayı" adaylığına aday göstermeyi teklif etti. [Web resource]. - 2019. - URL: https://www.inform.kz/ru/nursultan-nazarbaev-vydvynul-kandidaturu-kassym-zhomarta-tokaeva-v-kachestve-kandidata-v-prezidenty-ot-partii-nur-otan_a3519688?fbclid=IwAR0MfG7oLiI63qls6zZXoNqyyk7PNG0I4IWDfrbltBa5Vv96FH84Jctg6yQ. (erişim tarihi: 24.04.2019).
9. Orin.S.A. Cumhurbaşkanı pozisyonunu koruyan aday. [Web resource]. - 2019. - URL: <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-candidate-tokayev/29898999.html?fbclid=IwAR0xSAzxcQCoFOw3DS3uIZDA5fpeE467Hot2ZJ2B5n5JQ0Dmo-thbYEBNjc> (erişim tarihi: 23.04.2019).
10. SBÇE. Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Özbekistan'a yaptığı ziyareti değerlendirme. [Web resource]. - 2019. - URL: https://www.facebook.com/isrs.uz/?__tn__=%2Cd%2CPR&eid=ARAomw4pg9h7DctzNB8MMc

vGtflqm1vL_Ihm9QQB-LWccxh89qodVcVTzvgq2t202T5byUflbaXKq_4v. (Erişim tarihi: 23.04.2019).

11. Berkinbayev.O. Kazakistan Devlet Başkanının ilk devlet ziyareti nasıl değerlendirilebiliriz? [Web resource]. - 2019. - URL: https://www.inform.kz/kz/kr-prezidentinin-algashky-memlekettik-saparynan-kanday-korytyndy-zhasauga-bolady-sarapshy-pikiri_a3519086. (erişim tarihi: 23.04.2019).

12. Dinmuhammed Ametbek. Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev'in Dış Politika Anlayışı. [Web resource]. - 2019. - URL: <https://www.ankasam.org/kazakistan-cumhurbaskani-tokayevin-dis-politika-anlayisi/>. (erişim tarihi: 23.04.2019).

Е. Оңғарова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың сыртқы саясаттағы негізгі бағыттары

Аңдатпа. Н.Назарбаев саяси аренада өзінен кейін Қ.Тоқаевты тағайындады. Биліктің ауысуымен қатар саяси аспектілер де өзгертіндей болып көрінді. Бірақ Н.Назарбаев Қ.Тоқаевты өз билігінен кейінгі лидер ретінде тағайындауы да өз көзқарасына сәйкес көшбасшы іздегенін және тапқанын көрсетеді. Екі лидер жылдар бойы бір саяси аренада ортақ әрекет етіп және бір-біріне қолдау көрсетіп келеді. Яғни олар бір-бірін жақын танытындығын айта кету керек. Н.Назарбаевтың билігі кезеңінде Қ.Тоқаев сыртқы істер министрі сияқты маңызды позицияларда қызмет атқарды. Сонымен қатар саяси жағдайларда ортақ шешімдерде ақылдаса әрекет етті. Екі лидердің тағдыры Қазақстан тәуелсіздік алған жылдардан бастап тоғысқан еді. Сонымен қатар Қазақстанның саяси нормалары мен стандарттары арасында үйлесімділікті қамтамасыз етуге бағытталған бастамаларды бірге жүзеге асырды. Екі лидер министрлік деңгейіндегі мәселелерді де ортақ ымыраға келе отырып шеше білген. Сонымен қатар шетел өкілдерімен ұйымдастырылған кездесулерге ортақ ат салысқан. Тіпті Каспий теңізінің мәртебе мәселесі сияқты маңызды мәселелер аясында ортақ позицияны ұстанған. Талдау нәтижесі Қ.Тоқаевтың Н.Назарбаевтың көз-қарасын қолдайтын көшбасшы ретінде көрсетеді. Бұл көп векторлылық пен интеграцияға негізделген әртүрлі диалогқа ашық екенін көрсетеді. Сонымен қатар демократия мен сөз бостандығына негізделген қағидаларды ұстана отырып әрекет етеді.

Түйін сөздер: Қазақстан, билік, саясат, Орта Азия, Н.Назарбаев, К.Тоқаев, көшбасшы.

Y. Ongarova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Fundamental routes in foreign policy of the president of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev

Abstract. N.Nazarbayev after himself in the political arena left K.Tokayev. Political aspects seemed to change with the transition change of power. But N.Nazarbayev was looking for a leader as K.Tokayev as in common with his approaches. Both leaders have acted jointly in the same political field for years and supported each other. It should be emphasized that he knows they know each other very well. During the period of N.Nazarbayev K.Tokayev assumed the position of Minister of Foreign Affairs. However many politicians acted in consultation during the negotiations. Relations between the two leaders started with the independence of Kazakhstan. It has also carried out initiatives aimed at ensuring harmonization between the political regulations of Kazakhstan and the new legal norms and standards. The planned talks between the two sides were

conducted at the ministerial level. At the same time, it has organized different meetings between the representatives of foreign countries of Kazakhstan. The even agreed on serious issues such as the Caspian Sea status negotiations. According to the results of the research K.Tokayev emerges as a leader who continues N.Nazarbayev's political views. It leaves a clear impression to any dialogue based on multi-vectorism and integration. It acts by considering the principles of freedom and democracy.

Keywords: Kazakhstan, power, politic, Central Asia, N.Nazarbayev, K.Tokayev, leader.

References

1. Tokayev K. Galibiyet: Diplomasi Öyküleri [The Winner: Stories of Diplomacy], (Kurmay Kitap Yayın Dağıtım, Ankara, 2005, 466 p.), [in Turkish].
2. Tokayev K. Nazarbayev'in iç ve dış politikaya etkisi olacaktır. Available at: <https://kaz.365info.kz/tokhaev-nazarbaev-ketse-de-ishki-zhane-syrtkhy-sayasatkha-ykhpaly-bolady-320554>. [in Turkish], (accessed 21.04.2019).
3. Kaz Bilgi. Nazarbaev neden Tokayev'i Kazakistan'ın İkinci Başkanlığına Sundu? Available at: https://www.lenta.inform.kz/kz/dala-kokzhaly-nazarbaev-kazakstannyn-ekinshi-prezidentine-nelikten-tokaevty-usyndy_a3520283. [in Turkish], (accessed 21.04.2019).
4. Tayzhan.M. Yeni Başkan Kassymzhomart Tokayev Olacaktır. Available at: <https://www.facebook.com/mukhtar.taizhan/posts/2196988750385944>. [in Turkish], (accessed 21.04.2019).
5. Togzbaev K. Başkan Nazarbayevsiz Otuz Gün. Available at: <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-30-days-without-nazarbayev/29890855.html>. [in Turkish], (accessed 23.04.2019).
6. Gabbasov.R Başkanın Yoluna Devam Etmeyi Onurlu Bir Görev Olarak Görüyorum. Available at: https://www.inform.kz/kz/tokaev-elbasynyn-zholyn-zhagastyurdy-martebeli-mindet-sanaymyn_a3519770?fbclid=IwAR1y2bd-qJSEfo4fJcicmdfzXLqefHhgwECGMJ64ucAt196jSKqKco1Gdpg. [in Turkish], (accessed 23.04.2019).
7. Kydyrali.D. Hem Varlığımız Hem Zenginliğimiz Bağımsızlıktır. Available at: <https://egemen.kz/article/186793-prezident-barymyz-da-baghymyz-da-%E2%80%93tauelsizdik> [in Turkish], (accessed 23.04.2019).
8. Sabekov.S. Nursultan Nazarbaev, Kassym-Jomart Tokayev'i "Cumhurbaşkanı Adayı" adaylığına aday göstermeyi teklif etti. Available at: https://www.inform.kz/ru/nursultan-nazarbaev-vydvinul-kandidaturu-kasym-zhomarta-tokaeva-v-kachestve-kandidata-v-prezidenty-ot-partii-nurotan_a3519688?fbclid=IwAR0MfG7oLiI63qls6zZXoNqyyk7PNG0I4IWDfrbltBa5Vv96FH84Jctg6yQ. [in Turkish], (accessed 24.04.2019).
9. Orin.S.A. Cumhurbaşkanı pozisyonunu koruyan aday Available at: <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-candidate-tokayev/29898999.html?fbclid=IwAR0xSAzXkQCoFOw3DS3uIZDA5fpeE467Hot2ZJ2B5n5JQ0Dmo-thbYEbNjc>[in Turkish], (accessed 23.04.2019).
10. SBÇE. Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Özbekistan'a yaptığı ziyareti değerlendirme. Available at: https://www.facebook.com/isrs.uz/?__tn__=%2Cd%2CPR&eid=ARAomw4pg9h7DctzNB8MMcvGtfLqm1vL_Ihm9QQB-LWccxh89qodVcVTzvgq2t202T5byUflbaXKq_4v. [in Turkish], (accessed 23.04.2019).
11. Berkinbayev.O. Kazakistan Devlet Başkanının ilk devlet ziyareti nasıl değerlendirilebiliriz? Available at: https://www.inform.kz/kz/kr-prezidentinin-algashky-memlekettik-saparynan-kanday-korytyndy-zhasauga-bolady-sarapshy-pikiri_a3519086. [in Turkish], (accessed 23.04.2019).

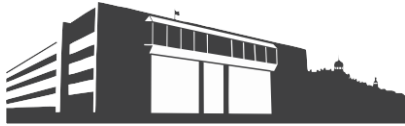
12. Dinmuhammed Ametbek. Kazakistan Cumhuriyati Tokayev'ın Dış Politika Anlayışı. Available at: <https://www.ankasam.org/kazakistan-cumhurbaskani-tokayevin-dis-politika-anlayisi/>. [in Turkish], (accessed 23.04.2019).

Yazar hakkında bilgi:

Ongarova Yerkinay Musladinovna – Öğretim Görevlisi, Şarkiyat Fakültesi, Türksoy Bölümü, Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Almaty, Kazakistan.

Ongarova Yerkinay Musladinovna - Senior Lecturer, Department of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Қ.Қ. Аубакирова*, А.А. Мустафаева

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан***Corresponding author: A_kunduz87k@mail.ru*

Мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ-араб сөздіктері және «Тәржұман» ескерткіші: салыстырмалы талдау

Аңдатпа. XIII-XV ғасырларда Мысыр мен Шам жерінде мәмлүк-қыпшақ тілі жайлы жазылған грамматикалық еңбектер, қыпшақша-арабша сөздіктер, атбейлік пен соғыс өнеріне қағысты жәдігерлер мен діни, әдеби, мәдени ескерткіштер жарық көрді. Түркі-қыпшақ тілінде жазылған бұл жәдігерлерді зерттеу арқылы қазіргі түркі халықтарының, әсіресе қыпшақ тобына жататын халықтардың әдеби-мәдени, тілдік тарихын зерттеуде баға жетпес деректерге қолжеткізуге болады. Тілдік еңбектерде иллюстрациялық материал ретінде қолданылған қыпшақ тіліндегі сөздердің қолданысынан сол кездегі Мысыр қоғамы ғана емес, онымен тығыз байланыста болған Алтын Орда халықтарының да күнделікті тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік, мәдени-тілдік жағдайы туралы ақпарат алуға болады. Берілген мақалада мәмлүктер билігі кезінде қыпшақ тілі туралы классикалық араб тілінде жазылған ортағасырлық қолжазбалар мен қыпшақша-арабша сөздіктерге салыстырмалы талдау жасалады. Сонымен қатар «Тәржұман», «Әл-Идрак», «Әт-Тухфа», «Әл-Қауанин» және «Әд-Дурра» ескерткіштерінің қыпшақша-арабша сөздік бөлімдерінің жазылу, сөздердің түзілу ретіне қысқаша сипаттама беріліп, сөздіктердің мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктері қарастырылады. **Түйін сөздер:** мәмлүктер, мәмлүк-қыпшақ тілі, араб тілі, ортағасырлық қолжазба, қыпшақша-арабша сөздік, «Тәржұман» ескерткіші.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-119-128>

Түсті: 16.02.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 30.03.2021

Кіріспе

Қыпшақ Даласынан шыққан мәмлүктер XIII-XVI ғасырлар аралығында, тіпті Осман империясы кезінде де Мысыр мен Сирия жерлерінде билік жүргізген. Түрлі тарихи оқиғаларға байланысты бастапқыда құл ретінде сатылып, кейін шамамен үш жүз жыл бойы Мысырда билік жүргізген мәмлүк-қыпшақтарының қазіргі Орта Азия, оның ішінде Қазақстан жерінен шыққандығы нақты деректер арқылы дәлелденген. Мәмлүк-қыпшақтары билік ісімен айналысып қана қоймай, орта ғасырда үлкен саяси күшке ие болған Мысыр жерінде Ұлы Дала мәдениеті ошақтарының қалыптасуына әсер етті. Осылайша, бірнеше ғасырға созылған Ұлы Дала мәдениеті мен араб-мұсылман мәдениетінің өзара байланысы екі халықтың да мәдениетіне, тіліне өз ықпалын тигізді.

Мәмлүктер этникалық құрамы жағынан әртүрлі елдердің өкілдері болғанымен, бір орталыққа бағынып, мәмлүк-қыпшақ тілінде сөйлейтін болған. Мәмлүктердің билігі кезінде Мысыр мен Сирияда элита тілі ретінде мәмлүк-қыпшақ тілін үйренуге деген сұраныс артып,

мәмлүк-қыпшақ тілін оқып-үйренуге арналған қыпшақша-арабша сөздіктер мен грамматикалық еңбектер, әдеби шығармалар жарық көре бастады. Бірнеше ғасыр бойы Мысырда билік жүргізген мәмлүк-қыпшақтарының ана тілі сарай тіліне айналып, билік төңірегіндегілер мен өзге халық өкілдері де қыпшақ тілінде сөйлеуге мүдделі болып, сарайда араб және қыпшақ тілдерін еркін білетін аудармашылар қызмет еткен. Осылайша, күрделі мәдени-тілдік байланыстардың нәтижесінде әдеби, діни шығармалар араб, парсы тілдерінен қыпшақ тіліне аударылған [1].

Қазіргі кезде ғылымда сөздіктер мен грамматикалық еңбектердің қатарына жататын «Тәржұман», «Бұлғатул-Муштақ», «Әл-Идрак», «Әт-Тухфа», «Әл-Қауанин» сияқты алты ескерткіш анықталып, мұрағаттар қорынан табылып, ғылыми айналымға енгізілген. Зерттеу нысанына алынып отырған «Тәржұман» ескерткішінің тарихи-мәдени құндылығын анықтау мақсатымен қолжазбаның 1-бөліміндегі 26 тараудан тұратын қыпшақша-арабша сөздіктің құрылымы жоғарыда аты аталған сол кезеңдегі өзге де аударма сөздіктермен салыстырылады. Ескерткіштің құрылымдық, мазмұндық ерекшеліктеріне байланысты тек Жамал әд-Диннің «Бұлғатул-Муштақ» еңбегі зерттеу нысанына алынбады. Ескерткіштерінің қыпшақша-арабша сөздік бөлімдерінің жазылу, сөздердің түзілу ерекшеліктері мен құрылымдық сипатына салтырмалы талдау жасалды. Осы мақсатта алдымен «Тәржұман» ескерткішіне қысқаша сипаттама беріліп, сөздіктің құрылымдық ерекшелігі қарастырылады.

«**Китаб мажмуа тәржұман түрки уә ажами уә муғули**» («**كتاب مجموع ترجمان تركي و عجمي و مغلي**») атты жазба ескерткішінің жалғыз нұсқасы Нидерландыдағы Лейден академиялық кітапханасында сақталған (№517). Еңбек хиджра жыл санауы бойынша 743 жылы 27 шаабан айында/ 1343 жылы 25 қаңтарда жазылған. Таза түрік тілін, яғни қыпшақ тілін үйретуге арналған бұл оқулықтың авторы Халил бин Мұхаммед бин Йусуф әл-Қунауи екені анықталған [3, с. 5-6]. Қолжазба таза, айқын әрі түсінікті жазумен жазылған. Аталған еңбек 76 парақ, 152 беттен, әр бет шамамен 13 жолдан тұрады. «Тәржұман» ескерткіші араб каллиграфиясының кең таралған түрі «наسخ» үлгісімен жазылған. Ескерткіш екі бөлімнен құралған. Бірінші бөлімде (1а-62б) қыпшақ тілінің грамматикасы мен қыпшақша-арабша сөздік берілсе, екінші бөлімде (63а-75б) түрікше-моңғолша сөздік берілген [3, с. 5].

Нидерланды шығыстанушы М. Т. Хоустма «Тәржұман» ескерткішін 1894 жылы алғаш рет баспадан шығарып, түпнұсқа тілінен неміс тіліне аударған. А. Зайончковский, Э.Н. Наджип, А. Инан, Р. Топарлы, З.Б. Мухамедова, А. Юнусов және А. Құрышжанов сияқты түркітанушы ғалымдардың еңбектерінде аталған қолжазба туралы түрлі ғылыми мәліметтер берілген. Түрік зерттеушісі А. Инан бір сөздікте бірнеше тілдің (араб, парсы, моңғол) қатар келуін сол дәуірде Иранда моңғолдардың, Мысыр мен Шам жерлерінде мәмлүк-қыпшақтарының билік етуімен байланыстырады. Өзбек ғалымы А. Юнусов өзінің «Тарджуман турки ва аджами ва мугали (Морфология, лексика, словарь, перевод)» атты зерттеу жұмысында «Тәржұман» ескерткішін құрылымдық, морфологиялық, лексика-семантикалық жағынан қарастырған. 1970 жылы А. Құрышжанов «Исследование по лексике старокипчакского письменного памятника XIII в. Тюркско-арабского словаря» атты ғылыми зерттеуінде аталған қолжазбаны жан-жақты қарастырып, М.Т. Хоустманың еңбегін негізге ала отырып, орыс тіліндегі аудармасын жасаған. Зерттеуші Э.Н. Наджип пен А. Құрышжановтың еңбектерінде қолжазбада қыпшақ тілімен қатар оғыз тілінің элементтері де кездеседі деп тұжырымдалған. Э.В. Севортян мен С.Е. Малов сияқты ғалымдар «Кодекс Куманикус», «Әт-Тухфа» сияқты қыпшақ тіліндегі қолжазбалармен қатар «Тәржұман» ескерткіші қазақ халқының мәдениеті мен тарихын зерттеуде баға жетпес дереккөз болатынын көрсеткен. Қазіргі кезде аталған қолжазба шығыстанушы Қ.А. Қыдырбаевтың ғылыми еңбектерінде жан-жақты зерттелуде.

«Тәржұман» ескерткіші авторының жазуы бойынша, еңбек негізгі төрт бөлімнен тұрады:

1. Есім сөздер (القسم الأول في الأسماء فقط [al-qismu-l-'aḩḩalu fī-l-'asmā' i faḩaḩ]);
2. Етістіктің масдары мен бұйрық райы (القسم الثاني في مصادر الأفعال والأمرها [al-qismu-ḩ-ḩānī fī maḩādūr-l-'af'ālī ḩa 'amrihā]);
3. Есім сөздер мен етістіктердің жіктелуі (القسم الرابع في تصنيف الكلام والأفعال [al-qismu-r-rābī' fī taḩrīfi-l-kalāmi ḩa-l-'af'āl]);
4. Сөз соңының өзгеруі (аффиксация) (القسم الرابع في ضوابط الكلام وما لا بد منه [al-qismu-r-rābī' fī ḩaḩābiti-l-kalāmi ḩa mā lā budda minh]);

Мәмлүктер билігі кезінде дүниеге келген басқа да еңбектер сияқты «Тәржұман» ескерткішінің бірінші бөлімінде қыпшақша-арабша сөздердің тізімі берілген. Шамамен 1800 сөзді қамтитын қыпшақша-арабша сөздікте бірінші араб тіліндегі сөз беріліп, одан кейін оның қыпшақ тіліндегі аудармасы жазылған [3, с. 5]. Араб тіліндегі негізгі мәтін қара сиямен, түркі-қыпшақ тіліндегі сөздер қызыл сиямен жазылып, араб тіліне тән диакритикалық белгілер, харақаттар арқылы берілген. «Тәржұман» сөздігінің лексикалық қорын зерттеген А. Құрышжанов сөздіктің бірінші бөлімі қырық бір бөлімнен тұратындығын көрсетеді [4, с. 51]. Автор есім сөздерді семантикалық жағынан бірнеше топқа бөліп, әр тараудың атауын қызыл сиямен жазып отырған. Есім сөздер деп аталатын бірінші бөлімде берілген есім сөздер 26 тарауға (тақырыптық топқа) бөлінген:

1. Ұлы атаулар мен оған қатыстылар (الأسماء العلويات وما يقار بها [’asmā’u-l-’alauīīīāti ḩa mā iḩqāribuhā]);
2. Жер-су атаулары (الأرض وما فيها من الأماكن [al-’arḩu ḩa mā fīhā mina-l-’amākin]);
3. Су және оған қатыстылар (المياه وما فيها [al-mīāhu ḩa mā fīhā]);
4. Ағаштар, жемістер мен өсімдіктер (الأشجار والفاكهة والنبات [al-aḩḩāru ḩa-l-faḩākīhu ḩa-n-nabāt]);
5. Егін және дәнді-дақылдар (الزراعات والأها والحبوب [az-zrā’ātu ḩa-l-’aha ḩa-l- ḩubūb]);
6. Құстар және оған қатыстылар (الطيور وما ناسبها [ḩa-ḩ-ḩūīūru ḩa mā nāsabahā]);
7. Жабайы жануарлар және оған қатыстылар (الوحش وما ينبغها [al-ḩuḩūḩu ḩa mā ianbaḩuhā]);
8. Жәндіктер (الحشرات ويشبهها [al-ḩaḩarātu ḩa iḩḩbuhuhā]);
9. Жылқы, оның жыныстары мен түстері (الخيول وأجناسها وألوانها [al-ḩaiīlu ḩa ’aḩnāsuhā ḩa ’alḩānuhā]);
10. Жылқы, соғыс құралдары мен қару-жарақтар (عدد الخيل والسلاح والحرب [’adadu-l-ḩaiīli ḩa-s-silāḩi ḩa-l-ḩarbi]);
11. Түйе және сиыр (الجمال والبقر [al-ḩimālu ḩa-l-baḩar]);
12. Қой және ешкі (الغنم والماعز [al-ḩanam ḩa-l-mā’iz]);
13. Тағамдар мен сусындар және сүт өнімдері (الأطعمة والمأكول والمشروب والألبان [al-’at’imatu ḩa-l-ma’kūlu ḩa-l-maḩḩūbu ḩa-l-’albān]);
14. Үй жиһаздары, төсеніштер мен әйелдерге қатысты заттар (أثاث البيت والفرش وما تخص [’atāḩu-l-baīti ḩa-l-firāḩi ḩa mā taḩuḩḩu bi-n-nisā’]);
15. Киімдер мен маталардың түрлері (الملبوس والأقمشة وأنواعها وماتاسبها [al-malbūsu ḩa-l-aḩmiḩatu ḩa ’aḩā’uhā ḩa mā nāsabahā]);
16. Адамның сыртқы және ішкі ағзалары (أعضاء الانسان الظاهرة والمعا الباطنة ومعها [’a’ḩā’u-l-’insāni-z-zāhirati ḩa-l-ma’ā-l-bāḩina ḩa ma’ahā]);
17. Сандар (الأعداد والحساب [al-’a’ḩādu ḩa-l-ḩisāb]);
18. Кәсіп атаулары мен дәрежелері (الصنایع وعددها ومراتب الناس [aḩ-ḩanāī’u ḩa ’adaduhā ḩa marātibu-n-nās]);
19. Адам сипаттары (صفات الناس [ḩifātu-n-nās]);
20. Жалпы атаулар мен олардың антонимдері (اسم كل شي وضده [ismu kulli ḩai ḩa ḩidduh]);
21. Уақыт (في الأوقات [fī-l-’aḩqāt]);

22. Түркі есімдерінің түсіндірмесі (في تفسير الأسماء التركية وغيرها [fī tafsīri-l-'asmā' i-t-turkiyyati ʕa ǧairuhā]);
23. Түстер (الألوان وتاكيداتها [al-'alūānu ʕa ta'kīdātuhā]);
24. Металл атаулары (المعادن [al-ma'ādīn]);
25. Туыстық, таныстық, мырза, мәмлүк және ханым мен күн атаулары (الأقارب والموالي والأقارب والموالي [al-'aqrāb wa-l-mawālī ʕa-l-mamālīku fī-l-'alzāmi ʕa-l-ma'ārif]);
26. Ауру-сырқат, дәрі-дәрмек және өлім (الأمراض والعلل والأدوية والموت [al-'amrāḍu ʕa-l-'ilālu ʕa-l-'adūiyātu ʕa-l-mawt]) [2, б. 103].

Қыпшақша-арабша сөздікте автор кірме сөздерді және қыпшақ тіліндегі сөздермен қатар оның түркімен тіліндегі баламасын, сөздердің түркі тіліндегі кейбір диалектілерде қолданылуы туралы ақпарат берген. Ескерткіште шамамен 1800-ден астам лексикалық бірлік қамтылған [3, с. 7]. Қыпшақ мәдениетіне ғана тән кейбір сөздердің араб тіліндегі тікелей баламасы болмаған жағдайда, оның араб тіліндегі түсіндірмесі берілген. Сонымен қатар қажет болған жағдайда сөздердің синонимдері беріліп, кірме сөздер жанына да қай тілден енгендігі жазылған.

Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған еңбектердің ішіндегі құнды деректерге толы ең көлемді ескерткіш болып табылатын «Әл-Идрак» еңбегінің түпнұсқасы сақталмағанымен, бізге оның үш түрлі көшірмесі жеткен. 2896 нөмерімен сақталған қолжазбаның ыстамбұлдық көшірмесі 66 парақ, 132 бет, әр бет 23 жолдан тұрады. Ескерткіш араб каллиграфиясының кең таралған түрі «насх» үлгісімен жазылғанымен, мәмлүк-қыпшақ тіліндегі басқа ескерткіштерден ерекшелігі қолжазбаның осы нұсқасын оқу өте қиын. Себебі негізгі мәтін жолының араларында және парақтың жиектерінде шимақталып жазылған жазулар көп. Қолжазба үш бөлімнен тұрады: 1) кіріспе; 2) арабша-қыпшақша сөздік; 3) грамматика. Қыпшақ тілінің грамматикасына арналған бөлім 78 тарауды қамтиды (66-132 беттер). Шамамен 3500 сөзді қамтитын қыпшақша-арабша сөздікте бірінші қыпшақ тіліндегі сөз беріліп, одан кейін оның арабша баламасы мен түсінігі және қажет болған жағдайда түсіндірмесі беріледі. [5, с. 4.].

Абу Хайанның «әл-Идрак» ескерткішінің құрылымына ұқсас, араб грамматикасының үлгісімен араб тілінде жазылған «Әт-Тухфа» қолжазбасы 91 парақ, 182 беттен, әр бет 13 жолдан тұрады. Арабша аудармалары қара сиямен, ал қыпшақ тіліндегі сөздер қызыл сиямен жазылған ескерткіш араб каллиграфиясының кең таралған «насх» үлгісімен жазылған. Ортағасырлық ескерткіш үш бөлімнен тұрады: 1) фонетика; 2) арабша-қыпшақша сөздік; 3) грамматика. Еңбектің фонетика бөлімі 2 бетті қамтиды. Онда қыпшақ тіліндегі әріптер мен дыбыстардың қысқаша сипаттамасы мен дыбысталу ерекшеліктері көрсетілген. Қыпшақ тілінің грамматикасы туралы араб тілінде жазылған ескерткіштің үшінші бөлімі 64 тараудан тұрады [6, б. 33].

Қолжазбаның қыпшақша-арабша сөздерді қамтитын сөздік бөлімі 29 тараудан тұрады. Сөздікте араб тілінің әліпбиі бойынша бірінші есім сөздер беріліп, одан кейін өткен шақ формасында, III жақ, жекеше түрдегі етістіктердің тізімі көрсетілген. Арабша-қыпшақша сөздік араб әліпбиіне сәйкес хамзадан басталып, төмендегідей тарауларды қамтиды:

- 1) Хамзадан басталатын сөздер;
- 2) Адамның дене мүшелері;
- 3) Жылқының түсіне байланысты атаулар;
- 4) Ат әбзелдері;
- 5) Жер бетін мекендейтін тіршілік иелерінің атаулары;
- 6) Тағам атаулары;
- 7) Уақыт және мекен атаулары;
- 8) Бағыттар
- 9) Өткен шақ етістіктері [7].

Еңбекте жоғарыдағы тараулар мазмұндық жағынан топталып берілгенімен, олардың тақырыптары көрсетілмеген. Сөздіктегі қалған сөздер араб әліпбиіне сәйкес алфавиттік ретпен берілген. Сөздік араб тіліндегі әріптердің санына сәйкес 29 тараудан тұрады. Сөздікте алдымен араб тіліндегі сөз және оның жанына қыпшақ тіліндегі баламасы жазылған. Қыпшақ тіліндегі сөздер араб тіліне тән диакритикалық белгілер, харакаттар арқылы берілген. Қыпшақ тіліндегі сөздер қызыл сиямен жазылса, ал харакаттар қара сиямен қойылған. Қолжазба түсінікті анық жазумен жазылғанымен, негізгі мәтіннен басқа қолжазбаның жиегіне жазылған сөздерді оқу өте қиын. Бұл сөздер қыпшақ тіліндегі сөздердің диалектік баламасы болуы да мүмкін. Автор кейбір тараудың соңында қыпшақ тіліндегі сөздерге қатысты [Allahu a'lam] – «Аллаһ бәрін біледі» деп ескерту жазып отырған. Арабша-қыпшақша сөздікте автор кірме сөздерді және қыпшақ тіліндегі сөздермен қатар оның түркімен тіліндегі баламасын да мысал ретінде келтіріп отырған. Ескерткіште кейбір қыпшақша сөздердің синонимдері мен омонимдері де қатар берілген. Ғалымдардың зерттеулерінде ескерткіштің лексикалық қоры 3600 сөз деп көрсетіліп, 36 мағыналық топқа бөлінген [8]. Ал, Т. Арынов қолжазбадағы сөздерді 26 лексикалық топқа бөліп қарастырған. ескерткіштің сөздік қорын ортағасырлық басқа да еңбектермен және қазіргі түркі тілдерімен салыстыра отырып, жан-жақты талдау жасау арқылы ондағы лексикалық материалдардың түгелге жуығы қазіргі қазақ тілі сөздерімен сәйкес келетінін дәлелдеп, алғаш рет қыпшақша-қазақша сөздік жасады [9, с. 79]. Бұл еңбекте келтірілген мәліметтерден қазіргі түркі тілдерінің тарихи грамматикасы мен сөздердің этимологиясы бойынша баға жетпес лингвистикалық дерек алуға болады.

Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ортағасырлық қолжазбалардың бірі «**Әл-Қауанин**» ескерткіші қыпшақ тілінің грамматикасын түсіндіруге арналған. Қолжазба сол кезде кең тараған «насх» жазу үлгісі бойынша ортағасырлық классикалық араб тілінде жазылған. Ескерткіштің көлемі 85 парақтан, 169 беттен, әр бет 13 жолдан тұрады. Қолжазбаның авторы және нақты жазылу уақыты анықталмаған. Ғалымдардың пайымдауы бойынша, қолжазба XIV-XV ғасырларда Мысырда жазылған. Қыпшақ сөздері қызыл сиямен, ал араб тіліндегі түсіндірмесі қара сиямен жазылған. Есім сөздер деп аталған 2-тарауының соңғы 5-тараушасында арабша-қыпшақша сөздердің тізімі берілген. Тақырыптық жағынан топталып берілген сөздік шамамен 15 беттен тұрады. Онда алдымен араб тіліндегі сөздер, одан кейін оның қыпшақ тіліндегі аудармасы берілген. Қыпшақша сөздер қызыл сиямен жазылып, үстіне харакаттар қойылған. Нидерланды түркітанушысы Р. Ермерстің еңбегінде аталған сөздікте 500 сөз [10, б. 28], кейбір зерттеулерде 900 сөз қамтылғандығы айтылады.

Сөздікте қыпшақ тіліндегі сөздер семантикалық жағынан бірнеше тарауға бөлініп, араб тіліндегі тура аудармасы көрсетіліп отырған. Ал қыпшақ мәдениетіне ғана тән сөздердің дәл баламасы болмаған жағдайда түсіндірме әдісі қолданылған. Түсіндірме тәсілі арқылы берілген сөздерге түркі халықтарына ғана тән тұрмыстық заттар, қару-жарақ, ұлттық киімдер, тағам атаулары жатады. Арабша-қыпшақша сөздіктің лексикасы 14 тақырыптық топқа бөлінген.

Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі көлемі жағынан шағын еңбек болып табылатын «**Әд-дурра**» ескерткіші XIV ғасырда Мысыр мен Шам жерінде сол кездегі қыпшақ тілін оқып үйрену үшін классикалық араб тілінде жазылған сөздік болып табылады. Көлемі 24 парақтан, 47 беттен, әр бет 15-16 жолдан тұрады. «Әд-Дурра» ескерткішінде арабша-қыпшақша сөздердің тізімі берілген. Арабша сөздер қара сиямен, ал қыпшақ тіліндегі сөздер қызыл сиямен, анық түсінікті «насх» жазу үлгісімен жазылған. Арабша-қыпшақша сөздікте берілген лексикалық материалдар 24 тарауға бөлініп берілен. Сөздіктің алғашы тарауларында зат есімге жататын түрлі атаулар мен оларға қатысты сипаттар, түркі тіліндегі сандардың тізімі берілсе, соңғы 24-тарауда түркі-қыпшақ тілінде жиі айтылатын, кең қолданыстағы сөз тіркестері мен дайын сөйлемдер берілген. Соңғы тарауды әртүрлі

тақырыптағы 235 тіркес берілген [2, б. 101].

Жоғарыда сипатталған қолжазбалардың сөздік бөлімдеріне салыстырмалы талдау жасау арқылы төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

1. Мәмлүктер билігі кезіндегі жазба ескерткішінде түркі-қыпшақ тілінің грамматикалық көрсеткіштері мен тілдік ерекшеліктері дәстүрлі араб тілі грамматикасы негізінде түсіндірілуі жалпы оқырмандар мен сол кезде үлкен сұранысқа ие болған мәмлүк-қыпшақ тілін үйренушілер үшін қолайлы әрі жеңіл болса керек;

2. Мәмлүктер билігі кезінде жазылған қолжазбаларды зерттеудің нәтижесінде барлық ескерткіштер – қыпшақ тілін үйрету мақсатында қыпшақша-арабша сөздігімен қоса берілген оқулық түрінде жазылған еңбек деген қорытынды жасауға болады;

3. Мәмлүктер билігі кезінде жазылған барлық қолжазбаларда фонетикалық және грамматикалық түсіндірме бөліммен қатар қыпшақша-арабша сөздік қамтылған;

4. Барлық қолжазбалар анық, түсінікті «нах» жазу үлгісімен жазылған (негізгі мәтіннен бөлек жолдар арасы мен жиектерінде шимақталған жазуға байланысты тек «Әл-Идарк» ескерткішінің оқылуы қиын);

5. Қыпшақша-арабша сөздіктердің барлығында араб тіліндегі негізгі мәтін қара сиямен, ал қыпшақ тіліндегі сөздер қызыл сиямен беріліп, араб тіліне тән диакритикалық белгілер, харақаттар қойылған (тек «Әт-Тухфа» ескерткішінде қыпшақ тіліндегі сөздер қызыл сиямен жазылып, ал харақаттар қара сиямен қойылған). Қыпшақ тіліндегі сөздерді қызыл сиямен беру – ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған сөздіктердің барлығына ортақ сипат. Бұл мәмлүктер билігі кезінде дүниеге келген еңбектерді зерттеуде біршама жеңілдік тудырады;

6. «Әл-Идрак» пен «Әт-Тухфадағы» қыпшақша-арабша сөздіктерде сөздер алфавиттік ретпен берілсе, басқа сөздіктерде семантикалық жағынан бірнеше тарауға топтастырылып берілген («Тәржұманда» 26 тарау, «Әд-Дуррада» 24 тарау; «Әл-Қауанинде» 14 тарау);

7. Қыпшақша-арабша сөздіктердің барлығында бірінші араб тіліндегі сөз беріліп, одан кейін оның қыпшақ тіліндегі баламасы жазылса, ал «Әл-Идракта» бірінші қыпшақша сөз беріліп, оның жанына арабша аудармасы берілген;

8. Ескерткіштердің барлығында الواو [al-ūāu], أو [ʾaū]), яғни «және», «немесе» шылаулары арқылы байланысқан бірнеше сөздерді көрсету арқылы синоним немесе диалект сөздер қатар берілген;

9. Ескерткіштердің барлығында араб тіл білімі жүйесі басшылыққа алынғанымен, түркі-қыпшақ тілінің бұл жүйеге бағынбайтын көптеген ерекше тұстары айқындалып, ескерту ретінде беріліп отырған. Қыпшақ тіліндегі кейбір сөздерді түсіндіруде, күмәнді жерлерде «барлық нәрсені Алла біледі», «Алла бәрін білуші» (الله أعلم و [ʕa-l-Lāhu ʾaʿlam]), «дұрысын Алла біледі» (والله أعلم بالصواب) و [ʕa-l-Lāhu ʾaʿlamu bi-ṣ-ṣaḡāb]) деген тіркестер қолданылған;

10. Ескерткіштердің лексикалық қорын төмендегідей көрсетуге болады: «Әт-Тухфада» 3600 сөз; «Әл-Идракта» 3500 сөз; «Тәржұманда» 1800 сөз, «Әд-Дуррада» 1070 сөз; «Әл-Қауанинде» 368 сөз;

11. Мәмлүктер билігі кезінде жазылған ескерткіштердің арасында тек «Тәржұман» ескерткішінде ғана қыпшақша-арабша сөздікпен қатар түрікше-моңғолша сөздік те берілген;

12. Мәмлүктер билігі кезінде жазылған қыпшақша-арабша сөздіктердің ішінде тек «Тәржұман» ескерткішінде ғана «Қазақ» атауы кездеседі. Бұл аталған сөздіктің тарихи-мәдени құндылығын арттыра түседі;

13. «Тәржұман» сөздігінің басқа сөздіктерден ерекшелігі ретінде онда жылқыға қатысты атауларға үлкен мән берілгендігін айтуға болады. Сөздіктің «Жылқы және оның жыныстары мен түстері» (والخيل وأجناسها وألوانها [al-ḡaiḡu ʕa ʾaḡnāsuhā ʕa ʾal-ʕānuhā]) және

«Жылқы, соғыс құралдары мен қару-жарақтар» (عدد الخيل والسلاح والحرب [‘adadu-l-ḥālii ḡa-s-silāhi ḡa-l-ḥarbi]) атты арнайы 2 тарауында жылқыға байланысты сөздер берілген. Ал басқа сөздіктерде жылқыға қатысты атаулар жалпы жануарлар тарауында берілген («Әд-Дуррада» «Мінілетін жануарлар» (الحيوان المربوب [al-ḥāiḡānu-l-markūb], «әл-Қауанинде» «Үй жануарлары» (الحيوانات الأهلية [al-ḥāiḡānātu-l-’ahliiḡa] тарауларында ғана айтылған).

«Тәржұман» қолжазбасын зерттеумен айналысып жүреген шығыстанушы Қ.А. Қыдырбаевтың еңбегінде қыпшақ-араб сөздігінде берілген «қазақ» этнонимінің шығу тарихы мен қазақ жерінен шығып, жат жерде билік тізгінін қолына ұстаған кейбір мәмлүк сұлтандары есімдерінің дұрыс айтылу, жазылу мәселелері қарастырылып, ескерткіштің қазақ халқының тарихын зерттеуде құнды лингвистикалық дереккөз болатыны дәлелденген. Осы қыпшақ-араб сөздігін зерттеген ғалым М. Хоустма мен Ә. Құрышжанов өз зерттеулерінде «қазақ» сөзінің арабша түсіндірмесін المجرد (әл-мужәррад) деп оқып, мағынасын «кезбе», «жалғыз, қарапайым, бірдемеден айырылған» деп берген. Қолжазбаның түпнұсқасын зерттеген Қ.А. Қыдырбаев «Адам сипаттары» атты он тоғызыншы бөлімінде берілген «қазақ» сөзіне жасалған араб тіліндегі түсіндірмесі المجرد (әл-мужәррад) емес المحرد (әл-мухәррад) екенін анықтап, «үйлі болып бөліну, бөлек шығу» деген мағынада екенін нақты дәлелдеп берді [11, б. 80]. Осылайша, қолжазбадағы сөздің астындағы бір ғана дақтан туындаған қателіктен қаншама жыл бойы бір ұлт ағауы, «қазақ» сөзінің мағынасы жағымсыз сипатталып келген. Сондықтан, мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған сөздіктердегі тілдік материалдарды жан-жақты зерттеу арқылы тек Мысыр қоғамы және мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ тілі мен мәдениетіне байланысты ғана емес, срынымен қатар жалпы түркі халықтарының тарихы, мәдениеті туралы құнды деректерге қол жеткізе аламыз [12, 62].

Зерттеу нысанына алынған қыпшақша-арабша сөздіктерге салыстырмалы талдау жасаудың нәтижесінде мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ тілінің сол қоғамда үлкен маңызға ие болғанын байқаймыз. Бұл қолжазбалардың барлығы қазақ елінің тікелей тарихи жазба мұрасы болып табылады. Қыпшақша-арабша сөздіктерді зерттеу арқылы ұлтымыздан өткен тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, сол дәуірдегі халықтардың тұрмыс-тіршілігі жайлы құнды деректер алуға болады. Сондықтан мәмлүктер билігі кезіндегі жазба ескерткіштерді, қыпшақша-арабша сөздіктерді тілдік дереккөз ретінде қарастыру қажет. Себебі ондағы тілдік бірліктер мен тілдік образдар осы тілде сөйлейтін халықтың, яғни түркі-қыпшақтарының дүниетанымдық ерекшеліктері мен ұлттық сипатын көрсетеді.

*Зерттеу жұмысы ҚР БЖҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР09058201 «Иршәдул-мулук уәс-салатин» ескерткішіндегі (XIV ғ.) теолингвистикалық кеңістік» атты ғылыми жоба аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Садықбеков Қ.А. «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткіші және оның тілі / Қ.А. Садықбеков. – Алматы: Таңбалы, 2016. – 412 б.
2. Жұбатова Б.Н., Аубакирова Қ.Қ. Мысырдағы мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары / Б.Н. Жұбатова, Қ.Қ. Аубакирова. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 235 б.
3. Гаркавец А.Н. Китаб-и Маджмуи Тарджуман-и Турки ва Аджами ва Мутали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави / А.Н. Гаркавец. - Алматы: Баур, 2019. – 600 с.
4. Құрышжанов А. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» / А. Құрышжанов. – Алма-Ата: Наука, 1970. – 234 с.

5. Маженова М.Н. Абу Хайян – исследователь кипчакского языка: автореф. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1969. – 53 с.
6. Қонқабаева Н. «Ат-Тухфа аз-закия фи әл-луғат ат-туркийя» ескерерткішіне тарихи-лингвистикалық интерпретация: филос. докт (PhD) ғыл. дәрежесі. ... дис. – Алматы, 2020. – 181 б.
7. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIVв. на арабском языке). - Ташкент: Фан, 1978. - 452 с.
8. Зияева И. Исследование памятника XIV в. Китаб ат-тухфат уз-закийя фил-лугати-ит туркийя (лексика, морфология, словообразование). – Ташкент, 1972. - 23 с.
9. Арынов Т. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб ат-тухфа аз-закийя фил-луга-ат-туркийя» / Т. Арынов. – Алматы: Наука, 1983. - 152 с.
10. Ermers R. Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians. - Nijmegen, 1995. - 260 p.
11. Қыдырбаев Қ.А. «Қазақ» сөзінің этимологиясы (1245 жылы жарық көрген қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасы негізінде) // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдар» сериясы. - Алматы, 2015. - № 3 (53). - Б. 75-80.
12. Аубакирова Қ.Қ. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары: филос. докт (Ph.D.) ғыл. дәрежесі. ... дис. - Алматы, 2016. - 181 б.

К.К. Аубакирова, А.А. Мустафаева

Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

Кыпчакско-арабские словари в период правления мамлюков и письменный памятник «Тарджуман»: сравнительный анализ

Аннотация. В XIII-XV веках в Египте и Сирии были изданы грамматические труды, кыпчакско-арабские словари, произведения по верховой езде и боевому искусству, а также религиозные, литературные и культурные памятники, содержащие сведения о мамлюкско-кыпчакском языке. Изучение тех или иных памятников, выполненных на тюркско-кыпчакском языке, позволит получить ценные сведения для изучения литературной, культурной и лингвистической истории современных тюркских народов, в частности народов из кыпчакской группы. Применение кыпчакских слов в качестве иллюстративного материала в лингвистических трудах дает информацию о повседневной жизни, социальной, культурной и языковой ситуациях не только египетского общества того времени, но и народов Золотой Орды, которые были с ним тесно связаны. В данной статье проводится сравнительный анализ средневековых рукописей, среди них кыпчакско-арабских словарей, написанных на классическом арабском языке, о кыпчакском языке во времена правления мамлюков. Приведено также краткое описание разделов кыпчакско-арабского словаря памятников «Тарджуман», «Аль-Идрак», «Ат-Тухфа», «Аль-Каванин» и «Ад-Дурра», где рассматриваются особенности словарей по содержанию и структуре.

Ключевые слова: мамлюки, мамлюкско-кыпчакский язык, арабский язык, средневековая рукопись, кыпчакско-арабский словарь, письменный памятник «Тарджуман».

K.K. Aubakirova, A.A. Mustafaeva

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Kypchak-Arabic dictionaries during the reign of the Mamluks and the written monument "Tarjuman": a comparative analysis

Abstract. In the 13th-15th centuries in Egypt and Syria, there were written grammatical works, Kypchak-Arabic dictionaries, works about horse riding and martial arts, as well as religious, literary and cultural monuments containing information about the Mamluk-Kypchak language. The study of certain monuments written in the Turkic-Kypchak language provides valuable information for the study of the literary, cultural and linguistic history of modern Turkic peoples, in particular peoples from the Kypchak group. The use of Kypchak words as illustrative material in linguistic works provides information about everyday life, social, cultural and linguistic situation not only of the Egyptian society of that time, but also of the peoples of the Golden Horde, who were closely related. This article provides a comparative analysis of medieval manuscripts, among them the Kypchak-Arabic dictionaries written in classical Arabic about the Kypchak language during the reign of the Mamluks. There is also a brief description of the sections of the Kypchak-Arabic dictionary of the monuments "Tarjuman", "Al-Idrak", "At-Tuhfa", "Al-Kavanin" and "Ad-Durra", considered features of the dictionaries in terms of content and structure.

Keywords: Mamluks, Mamluk-Kypchak language, Arabic language, medieval manuscript, Kypchak-Arabic dictionary, written monument "Tarjuman".

References

1. Sadyqbekov Q.A. «Kitab Muqaddima Abu Lais As-Samarqandi» eskertkishi zhane onyn tili [The Monument «Kitab Muqaddima Abu Lais As-Samarqandi» and its language] (Tanbaly, Almaty, 2016, 412 p.), [in Kazakh].
2. Zhubatova B.N., Aubakirova Q.Q. Mysyrdagy mamlukter biligi tusyndagy turki-arab madeni-tildik bailanystary [Turkic-Arab cultural and linguistic relations during the Mamluk rule in Egypt], (Qazaq universiteti, Almaty, 2019, 235 p.), [in Kazakh].
3. Garkaves A.N. Kitab-i Majmui Tarjuman-i Turki va Ajami va Mugali va Farsi. «Svodnaya kniga perevodchika po-turkski, i po-persidski, i po-mongolski, i na farsi» Halila bin Muhammada bin Iusufa al-Kunavi [Kitab-i Majmui Tarjuman-i Turki va Ajami va Mugali va Farsi. "Brief book of the translator in Turkish, Persian, Mongolian and Farsi" Khalila bin Muhammad bin Yusuf al-Kunawi]. (Baur, Almaty, 2019, 600 p.), [in Russian].
4. Kuryshzhanov A. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamjatnika XIII v. «Tjurksko-arabskogo slovarja» [Research on the lexicon of the Old Kipchak monument in the XIII century "Turkish-Arabic dictionary"]. (Almaty, Nauka, 1970, 234 p.), [in Russian].
5. Mazhenova M.N. Abu Haiian – issledovatel' kipchakskogo jazyka. kand. filol. Nauk [Abu Hayyan is a researcher of the Kipchak language]. Almaty, 1969. P. 53, [in Russian].
6. Qonqabaeva N. «At-Tuhfa az-zakia fi Al-lugat at-turkia» eskerertkishine tarihi-lingvistikalıq interpretasiya. PhD diss [Historical and linguistic interpretation of the monument "At-Tuhfa az-zakiya fi al-lugat at-turkiya"]. Almaty, 2020. P. 181, [in Russian].
7. Zijaeva I. Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku (Gramaticheski traktat XIV v. na arabskom jazyke) [Sophisticated gift in the Turkic language (Grammatical treatise of the XIV century in the Arabic language)]. (Fan, Tashkent, 1978, 452 p.), [in Russian].
8. Zijaeva I. Issledovanie pamjatnika XIV v. Kitab at-tuhfat uz-zakija fil-lugati-it turkija (leksika, morfologija, slovoobrazovanie) [Research of the monument XIV c. Kitab at-tuhfat uz-zakiya fil-lugati-it turkiya (lexicon, morphology, word formation)]. (Tashkent, 1972, 23 p.), [in Russian].

9. Arynov T. Leksiko-semanticheskie i stilisticheskie osobennosti jazyka starokypchakskogo pamjatnika «Kitab at-tuhfa az-zakija fil-luga-at-turkija» [Lexical-semantic and stylistic features of the language of the Old Kipchak monument "Kitab at-tuhfa az-zakiya fil-luga-at-turkiya"]. (Nauka, Almaty, 1983, 152 p.), [in Russian].

10. Ermers R. Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians. (Nijmegen, 1995, 260 p.).

11. Kydyrbaev Қ.А. «Kazak» sozinin jetimologijasy (1245 zhyly zharyk korgen qupshak-arab sozdiginin kolzhazbasy negizinde) [Etymology of the word "Kazakh" (based on the manuscript of the Kipchak-Arabic dictionary, published in 1245)] Abaj atyndagy Kazupu-dyn Habarshysy, «Filologija gylymdar» serijasy [Bulletin of Abai Kaznu, series "Philological Sciences]. Almaty, 2015. No. 3 (53). P. Б. 75-80, [in Kazakh].

12. Aubakirova K. K. Mamlukter biligi kezindegi turki-arab madeni-tildik bajlanystary: filos. dokt (Ph.D.) gyl. darezhesi. ... dis. [Turkic-Arab cultural and linguistic relations during the Mamluk rule: Philos. doct (Ph.D.) science. degree. ... dis.] Almaty, 2016. P. 181., [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы – Ph.D., Шет тілдер және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна – Ph.D., "Қорқыттану және өлке тарихы" ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Aubakirova Kunduzay Kydyrbayevna – Ph.D., Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages and Translation, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Mustafaeva Anar Abdikadiyevna – Ph.D., Leading Scientific Researcher of the Research Institute "Korkyt studies and History of the Region", Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Түрік қаламгері Х.Н. Атсыздың «Көкбөрілер өлімі» романындағы түркі бірегейлігі

Аңдатпа. Түрік қаламгері Хүсейін Нихаль Атсыздың тарихи романдары ХХ ғасырдың орта шенінде жазыла бастады. Оның «Көкбөрілер» тарихи трилогиясы түрік социумының санасын сілкіп, терең тарихи тегіне жетеледі. Түркілер құрған ұлы мемлекеттердің беріктігі мен мәңгілік тұрақтылығы тарихи деректермен дәйектеліп, көркем сөз арқылы жеткізілді.

Х.Н. Атсыздың «Көкбөрілер» трилогиясының бірінші кітабы – «Көкбөрілердің өлімі» деп аталады. Романда суреттелген оқиғалардың сюжеттік желісі – Түркі қағанатының құрылуы мен оның екіге бөлінуі және қытай династияларымен күресі арқылы өрбиді. Қытайға қарсы күресте бірде үстемдік көрсетсе, енді бірде жеңіліс тауып жатқандығы романда тартымды бейнеленеді. Әсіресе, қым-қуыт соғыс нәтижесінде көне түркілердің түркі бірегейлігін сақтау жолындағы ерліктері баяндалады.

Мақалада түрік қаламгері Х.Н. Атсыздың «Көкбөрілердің өлімі» атты тарихи романындағы түркілік бірегейлік мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: Хүсейін Нихаль Атсыз, тарихи роман, түркілік бірегейлік, түрік әдебиеті, ультрапантүркизм, «Көкбөрілердің өлімі» романы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-129-139>

Түсті: 10.03.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 30.03.2021

Кіріспе

Түрік әдебиеті тарихында «ұлттық көзқарас» айрықша, ұлт-азаттық күрес кезеңінде түрікші-исламшы сипат алып, түрік әдебиетінде негізгі тірек ағым болып орнығуға тырысып бақты.

Түрікші – Зия Көкалып, исламшы – Мехмет Акиф Ерсой, тарихқа ерекше ден қойған ұлтшыл – Яхия Кемал Бейатлы, Батыстық тенденцияны қолдаушы ұлтшылдар – Халиде Эдип Адывар мен Якуб Кадри Қараосманоглы, түрік тілін жақтаушы – Мехмет Эмин Юрдақұл және т.б. араларындағы аз ғана өзгешеліктерді өз еріктерімен жойып, керемет симфония түзіп, «Ұлттық күштің» (Kuvai Milliye) ой-пікірі мен әдебиетін жасауға атсалысты.

Ұлттық ой-пікір мен көзқарастар мұрасы «Бес буыншы» поэтикалық бағыты мен сол кездегі Пеями Сафа сынды жас романистердің шығармашылығында өз жалғасын тапты. Тіпті, жас Назым Хикметке де ерекше әсер етіп, ол «буын» өлшемімен ұлттық поэмалар жазуға бетбұрыс жасады.

Алайда, Республика құрылғаннан кейінгі кезеңде Исламға және тарихи көзқарастағы ағымдарға мемлекет оң қабақ танытпады. Мемлекет ақын-жазушылардан «революцияшыл-ұлтшыл және бір партиялық» көзқарас негізінде жазу керектігін талап етті. Мемлекеттің бұл ұсынысы көптеген әдебиет қайраткерлерінің көзқарастарына қайшы келді, тіпті бәзбіреулері жазудан бас тартты. Мысалы, мұндай талаптан соң түріктің ұлттық гимнің авторы Мехмет Акиф Ерсой Мысыр ауып кетті, ал Халиде Эдип Адывар бірнеше жыл Европада тұруға мәжбүр болды. Яхия Кемал Бейатлы болса, тек өзіндік шығармашылығымен айналысып,

көбінесе дипломатия саласына қарай ауысты. Осылайша, ұлт-азаттық күрес кезеңі әдебиетінің бетке ұстар тұлғалары ақырындап әдебиет майданынан ығыса түсті.

Жаңа құрылған жас Түркия мемлекетінің ақын-жазушыларына өз шығармашылықтарын жалғастырудың осылайша негізгі үш жолы белгілі болды. Бірінші жолға – Бехчет Кемал Чағлар секілді (бұл топтың құрамында әуел баста Фарук Нафиз Чамлыбел, Орхан Сейфи Орхон, Юсуф Зия Ортач, Халит Фахри Озансойда болған) діни және тарихи ұстанымдарды негізге алмаған, «Кемалистік-революцияшы» ресми ұлтшылдарды жатқызамыз. Екінші бағытты – поэзия мен прозада ерекше эстетикалық, сыршыл символикалық және терең философиялық тенденцияға бет бұрған Нежіп Фазыл Кысакүрек, Ахмет Хамди Танпынар, Ахмет Мухип Дыранас секілді суреткерлер ұстанды. Ал үшінші бағытқа – Назым Хикмет Ран, Хасан Иззеддин Динамо, Садри Эртем, Сабахаддин Әли сынды социалистік доктринаны мойындаушы, солшыл идеологияны жақтаушы қаламгерлер орналасты [1; 640 б.].

Мына соңғы топтағылар (социалистік реализмді жақтаушылар) 1925 пен 1940 жылдар арасында батыл, қайтпас ұстанымдары, кез келген дауды шешуге дайын қайсар көзқарастары, шет күштерге арқа сүйегіш бағыттары және түрік ұлтшылдығына қарсы әдеби ұстанымдарды көз ілеспес жылдамдықпен жалғастырып жатқанда оларға қарсы шығып, өздерінің ұлттық ұстанымдарының өзегін Зия Көкалып, Мехмет Эмин Юрдақұл және Яхия Кемал Бейатлы ұлтшылдығынан өрбіткен, күрескер жаңа буын әдебиетшілер пайда болды. Олар ұлттық әдебиетті қайта жаңғыртуға сүбелі үлес қосты.

Бұл топты жақсы ұйымдасқан, белгілі бір әдеби декларациялармен топтасқан бағыт деуге келмейді. Олардың өз арасында кейбір өзгешеліктер де бар. Олар мынадай топтар деп тошылаймыз:

Алғашқы топтың басында - Хүсейін Нихаль Атсыз тұр. Х.Н.Атсыз – көбінесе Исламнан бұрынғы және сол кездері Түркиядан тысқары қалып қойған түрікшілдік идеологиясын, әдебиетін, мәдениетін және күрескерлік рухын мәселе етіп көтерді, яғни Х.Н.Атсыз мырза түркі халықтарының бірігуі (тұраншылдық) идеясын ту етіп көтеріп, сол жолда күресін бастап кетті. Зия Көкалыптың «тұраншылдық» идеясын ұлттық идеология деңгейіне көтеру мәселесі ХХ ғасырдың басында Түркияның қолынан келмейді, бұл мәселені кейінге қалдыра тұру керек деген сөзіне қарамастан Х.Н.Атсыз бұл істі шындап қолға алған еді. Шынтуайтында ол бұл күресін өмірінің соңына дейін жалғастырып, белгілі бір дәрежеде жеңіске де жеткен-ді.

Түрік ұлтшылдығын үгіттеудің екінші тобын белгілі ақын Орхан Шаик Көкяй бастап тұр. Ол кісі эпикалық стильмен Анадолыдағы лирикалық (Saz Şiiri) поэзия дәстүрін жаңаша жаңғыртуды көздеді. Дастандық поэзияның жандануы соғыстан әбден қажыған Анадолы түріктеріне шын мәнінде ерекше күш-қуат сыйлады. Түрік халқының еңсесін көтеріп, отаншылдық сезімдерін оятты, патриотизмге баулыды.

Бұдан қатты әсерленген мықты ақын Басри Гожул енді лирикалық поэзияны асып, эпостар дәуіріне бет бұрды. Көне түркі эпостарын жандандыруға ерекше үлес қосты. «Оғыз» эпосын негізге ала отырып, батырлық жырлар жазуға кірісіп кетті.

Ал еркін жанрдағы қара өлең шебері Ариф Нихат Асия ұлттық мәселені де, тарихи-ислами мәселені де, терең эстетикалық поэзияны да қаузап, түріктің ұлттық мәселесін өзінше шешуге кірісті. Түріктің алқызыл туын жырылап, ту туралы бір кітап боларлық жыр жазған шайырды түрік жұрты «Байрақ ақын» деп атап кетті.

Осы ұлттық бағыттағы қаламгерлердің ішіндегі жан аямас күрескерлігімен белгілі болғаны – ультрапантүркист Хүсейін Нихаль Атсыз еді. Түркі халықтарының жоқтаушысына айналған күрескер қаламгер өзінің шығармашылығын түркі бірегейлігін әспеттеуге бағыттады.

Оның «Көкбөрілер» тарихи трилогиясында түркілердің тарих сахнасына шыққан күннен бастап өздері қорғаған күллі адамзаттық құндылықтар әңгіме өзегіне айналады [2].

Зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында қажетті деректерді дайындау үшін тақырыптың көлеміне, өзектілігіне және мәліметтердің әралуандылығына баса назар аударылды. Тақырыптың методологиялық негізін түрік тіліндегі әдебиеттер құрап отыр. Қарастырылатын негізгі тақырыптар – түрік әдебиетінде тарихи романның негізін салушы түрікші-тұраншы қаламгер Хүсейін Нихаль Атсыздың «Көкбөрілер» трилогиясының алғашқы кітабы «Көкбөрілердің өлімі» романындағы түркілік бірегейлік мәселесі. Х.Н.Атсыз - өз заманының қайсар жазушысы, сол кездегі саяси-идеологиялық ұстанымдарға ашық қарсы болып, Түркияның ұлттық жолда дамуын қалады. Алайда оның ұстанған жолы ХХ ғасырдың басындағы әлемдік саяси ахуалға сай келмейтін еді.

Тақырыпқа қатысты әдебиеттердің негізгілерін түрік ғалымдарының іргелі зерттеулері құрады. Оларды мақала жазу барысында ғылыми талдаудан өткізу – зерттеудің басты міндеттерінің бірі болды. Олардың арасында айрықша түрік зерттеушілері Ахмет Кабаклының 5 томдық «Түрік әдебиеті» (1994), Инжи Енгинүннің «Жумхуриет кезеңіндегі түрік әдебиеті» (2010) және Әлемдар Ялчынның «Саяси-әлеуметтік өзгерістер тұрғысынан Жумхуриет кезеңі. Қазіргі түрік романы 1946-2000» (2005) атты шығармалары құрады.

Тақырыпқа негіз болған шығарма – «Көкбөрілер» тарихи трилогиясының (Bozkurtlar, 2018) бірінші кітабы «Көкбөрілердің өлімі» романы талқылау нысанына айналды. Сондай-ақ, Х.Н.Атсыздың саяси-идеологиялық һәм мәдени-әдеби көзқарасын айқындауға өзінің төл шығармалары – «Түрік әдебиеті тарихы» (2015), «Түрік тарихындағы мәселелер» (2016) және поэтикалық шығармасы - «Жолдардың соңы» (2016) мақала жазуға өз септігін тигізді.

Сонымен қатар зерттеу мақаланы жазуда түрік және отандық ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары қолданыс тапты. Ғылыми мақалада тарихи-салыстырмалы, сипаттау, баяндау, саралау, тұжырымдау және жүйелеу әдістері пайдаланылды. Сонымен бірге интернет ресурстары материалдарын пайдаландық. Зерттеу жұмысын ұйымдастыруда тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Түріктің көрнекті жазушысы Хүсейін Нихаль Атсыз – түрік әдебиетінде түрікші-тұраншы бағыттың негізін салушы қаламгер. Оны басқаша ультрапантүркизм бағыты деп те атайды. ХІХ ғасырда Танзимат әдеби кезеңінде басталған түрікшілдікке бетбұрыс үдерісі әсіресе ХІХ ғасырдың соңында Мехмет Эмин Юрдақұл поэзиясында кеңінен көрініс тапты. Ал Х.Н.Атсыз түрікшілдік-тұраншылық идеясының саяси-идеологиялық негізін қалады. Х.Н.Атсыз үшін түрік халықтарынан асқан ұлт жоқ, мәңгі ел, мәңгілік мемлекет тек түркілерде ғана болған деген тұжырымға келеді, өзге ұлттарды түркілерден төмен санайды, олар тек қана түркілерге қызмет етуші ұлыстар дегенді мойындайды. Тұраншылық идеясы (пантуранизм) – түркі халықтарының негізгі тірегі екенін өзінің шығармалары арқылы дәлелдеуге тырысады.

Х.Н.Атсыз – тек жазушы ғана емес, сонымен қатар кәсіби тарихшы, ғибратты ғалым, жүйрік журналист, майталман мәдениеттанушы, ақиық ақын, мемлекет және қоғам қайраткері. Ол өзі өмір сүрген қоғамның ішінде болып жатқан барлық саяси-қоғамдық өзгерістерге бей-жәй қарамай бар ынтасымен араласып, өзінің және халқының көзқарастарын білдіріп отырды. Әрине, кейде оның шат-пұт мінезі өзіне кесір болып тиіп те жатты. Алайда күрескер қаламгер Х.Атсыз өз ойларынан еш айныған емес. Ол түрік халқының жарқын келешегін құруға көмектесті. Ұлы идеолог Зия Көкалып өмірден өткен соң «түрікшілдік» идеясының негізгі жақтаушысы рөлін атқара отырып, ежелден жалғасып келе

жатқан түрікшілдік пайымдарының диалектикалық сабақтастығын құрды және оны жаңа дәуірде жаңғырта түсті.

Х.Н.Атсыз – өмірлік кредосына айналған түрікшілдік, ұлтшылдық көзқарасына өмірінің соңына дейін берік болды. Ал «тұраншылдық» оның идеалы саналды. Х.Н.Атсыз сол үшін де өмірдің түрлі қиындықтарына төзе білген, ауыртпашылықтарын өзі арқалап, бұл жолда еш қаймықпаған, ұмтылысы мен ынта-жігерін жоғалтпай күресуден жалықпаған қайсар тұлға. Өмірінің соңғы кезеңінде өзі жазған «Соңына таман» деген мына бір ғазалы оның күрескерлік табиғатын толық ашып тұрғандай:

«Bilsin cihan ki ben bu cihanın nesindeyim;
 Bir ülkünün mehabetinin zirvesindeyim.
 Dünya denen mezellete dalsın her isteyen,
 Ben ırkımın şeref taşan efsanesindeyim.
 Herkes bir özleyişle yaşar... Ben de öylece
 Altaylar'ın ve Tanrı Dağ'ın çevresindeyim.
 Merdanelikle şöyle bakıp ayrılıklara,
 Son menzilin hüznü dolu kaşanesindeyim.
 Artık veda zamanına pek fazla kalmadı;
 Yorgun ve kimsesiz ölümün bahçesindeyim» [3; 96 б.], –

Қазақша аудармасы:

«Әлем білсін, мен бұл әлемнің қай жеріндемін;
 Бір идеалдың ұлылығының биік көгіндемін.
 Дүние деген жексұрынға сүңгісін кім көрінген,
 Мен нәсілімнің абыройы тасыған аңыз-әпсанасындамын.
 Әркімнің өз сағынышы бар... Менің жайым да дәл солай
 Алтай менен Тәңірі таудың қойнауындамын.
 Батылдықпен жөні түзу қарап айырылыстарға
 Соңғы нысанның қайғы толы сәнді сарайындамын.
 Қоштасу сәтіне де көп уақыт қалған жоқ,
 Әбден шаршап торыққан елсіз өлімнің бақшасындамын», –

деуінде қаламгердің бітім-болмысы анық байқалады. Осылайша түркілік пен түрікшілдікке деген махаббаты және өзінің идеялық әлеміне деген көзқарасы белгілі болған Х.Атсыздың бұл күрес жолындағы жалғыздығы мен оны жегідей жеген қайғы-мұңы да ғазалда орынды суреттелген.

Шын мәнісінде, Х.Н.Атсыздың өзінің ой-пікірлеріне берік болғандығы, сенім жолындағы қиыншылықтарға ешқандай мүдделерді көздемей тікелей араласқандығы, түркілік идеалын бәрінен жоғары қойғаннан өзге іштен-сырттан араласқандарды, қастық жасағандарды өзінің жеке жаулары деп қана білгендігі оның адамгершілігінің нақты көрінісі дер едік. Оның табиғаты сондай болды.

Кеңес Одағына миллиондаған түркі тектес халықтарды қыспаққа алып отырғандықтан қатты ашулы болғандығы күмәнсіз. Ал коммунизм жолына түскендерді дәл осы ұстанымдары үшін кешірмей өтті. Сондай-ақ, Атсыз фашизмнің сол кездегі мақтаншақ, милитарист көшбасшысы болған Италия басшысы Муссолиниге де, коммунизмге қарсы болғанындай, ауыр да аяусыз соққы берді. Сол кезеңде Италия билігінің түріктерге күш көрсетуіне байланысты Атсыз «Шақыру» атты өлең жазып, Муссолиниді жерден алып, жерге салды. Түрік еліне қарсы ешкімнің жаман сөз айтуын көтере алмады, бәріне қорықпастан қасқая қарсы тұрды. Өзінің идеясына берік Атсыз ешқандай билікке жоламады. Өзі берілген ісіне, көтерген шетін мәселесіне қарсы шыққан әділетсіз және қарама-қайшы көзқарасты билікпен арада дау шығаруға дайын тұрды. Идеясына сенімді болған Атсыз сырттан өзіне сүйеу болатын бір ел немесе қандайда бір күш, қорғаушы іздеуден аулақ болды. Оның үстіне,

түрік ұлтшылы өзінен және ұлтынан өзге кімге сенуіне болады, қандай шетелдікке арқа сүйейді?! Мысалы үшін, Италия ұлтшылы (фашист) немесе неміс ұлтшылы (нацист) бір түрік ұлтшылына қандай қисынмен көмектесуі керек? Өзге бір елдің ұлтшылдарына көмектесу дегеніміз – қандайда бір халықтың ұлтшылының мүддесі мен қисынына қарама-қайшы деген сөз. Кез келген бір мемлекеттен немесе халықаралық ұйымдардан, яки идеологиялық құрылымдардан көмек алған кісіні ұлтшыл деуге келмейді, ол ешқашан ұлтшыл бола алмайды. Соңдықтан Х.Н.Атсыз әркез тек өзіне және өз ұлтына ғана сену керектігін алға тартып, ешкімнен көмек күтпеу керектігін ескертіп жүрді. Өзі де сол жолда қызмет етіп, өзінен кейінгі буынға жол көрсете білді.

Х.Н.Атсыз айрықша Исамнан бұрынғы түрік әдебиетіне қызығушылық танытып, көп тиражбен шыққан романдар жазды. Өзіне кең көлемді оқырман аудиториясын тапқан Х.Н.Атсыз тарихи романдарымен бірге ғылыми зерттеулері және поэзиялық шығармаларымен Түркі халықтарының намысты тарих беттері мен маңызды оқиғаларын өзінен кейінгі ұрпаққа жеткізе білген ықпалды қаламгер [4; 354 б.].

Хүсейін Нихаль Атсыз «Көкбөрілердің өлімі» (1946), «Көкбөрілердің тірілуі» (1949), «Көкжал» (1958) атты тарихи роман, «Z витамині» (1959) атты бюрократизмді сынға алған сатиралық роман, «Рух адам» (1972) деген психологиялық роман және «Жағымпаздар түні» (1941) сынды сатиралық-аллегориялық роман жазған. Барлығы алты роман жазып қалдырған.

Алғашқы үш тарихи роман кейінірек біріктіріліп, «Көкбөрілер» деген атпен трилогия құрады. Үш роман бір-бірінің заңды жалғасы. Алғашқы екі роман көне түркі кезеңін суреттесе, соңғысында түрік тарихының сүреңсіз кезеңі деп саналған Йылдырым Баязит пен оның ұлдары билік құрған тұс романға негіз болған.

«Рух адам» романында Атсыз өзінің ішкі дүниесін ашып, рухани күйін талдау тәжірибесін жасауға тырысқан. Басқаша айтар болсақ, өмірінің соңғы сәттеріндегі жалғыздығы, өзін-өзі іздеуі, рухани тереңдеу мен кемелдену күндерінің шығармасы деуге болады.

«Жағымпаздар түні» – жазушының алғашқы көлемді эпикалық шығармасы. Ол сонау 1941 жылы жарық көрген. Сатиралық һәм аллегориялық үлгіде жазылған романның сюжеті Түркиядағы бір партиялы билік кезеңіне арналған. Басшылардың айналасына топтасып, өздерінің мүдделерін көздеген көрсоқыр зиялы қауым өкілдері мен басшы шенеуніктерді жерден алып, жерге салатын бұл шығарма шын мәнісінде автордың ерлікке баланған еңбегі деп бағаланады. Бұл шығарманың қоғамдық ықпалы өте күшті болды. Көптеген адамның Атсызға жөн-жосықсыз шүйлігуі немесе қараптан-қарап дұшпан атануында осы романның үлесі зор болды. Әдебиет сыншыларының пікірінше, аталмыш роман Танзимат әдебиетінің өкілі Зия Пашаның «Жеңіснама» (Zafername) шығармасынан кейінгі өте мықты әлеуметтік сатираға мысал бола алады.

Хүсейін Нихаль Атсызды жазушы ретінде белгілі еткен оның тарихи романдары. «Көкбөрілердің өлімі», «Көкбөрілердің тірілуі» және «Көкжал» романдарынан тұратын тарихи трилогиясының алғашқы екі кітабы көне түркі кезеңін, яғни Түркі қағанаты кезеңіндегі оқиғаларды баяндайды. Х.Атсыздың көне тарихқа баруында әрине оның саяси көзқарастары, ұлттық түркілік танымы негіз болды деуге болады. Ұлы бабаларымыз Білге Қаған, Күлтегін және Тоныкөк ескерткіштеріндегі жазбалар мен уақиғаларды тартымды, қиял-ғажайып романға айналдырғысы келді. Бұл, әрине, түрік тарихи романындағы жаңа сүрлеу, тың бағыт болды. Оқырманның махаббатына бөленіп, кең көлемді қоғамдық резонанс тудырды.

Аталмыш романдарда автор Орта Азиядағы түркілік көзқарасты аңсауы, батыр бабаларды ұлықтау, халқы мен ұлты үшін өлімді көзге алу, соғыс майданына еш қорықпастан күмп етіп қойып кету, тегіне деген беріктік пен оны шексіз сүюі сынды тақырыптар балалар мен жасөспірімдердің тамырына желі тартып, ерекше шеберлікпен насихатталды.

Бұл трилогия түрік әдебиетінен гөрі түрік қоғамына ерекше ықпалды болып, жаңа бағыт ашты деуге болады. Х.Н.Атсыздың үлкен шеберлікпен роман сюжетіне негіз еткен және Түркілердің ұлы тарихы мен өнерінің ұлттық құжатына айналған Орхон-Енисей ескерткіштеріне деген өзінің таңқалысын автор былайша жеткізеді: «Саясаттағы достық - барлығы жалған, боз өкпе, Шындық сөзді Күлтегін ескерткішінен ізде». Осы жолдар арқылы оның ұлы тұран идеясына бекер бет бұрмағандығын, түркілердің шынайы тарихы осы ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде сайрап жатқандығын алға тартып отырғанын аңғару қиын емес.

Х.Н.Атсыздың тарихи танымдық түсінігі мен философиялық көзқарастары айрықша зерттеуді қажет ететін тақырып. Атсыз үшін тұраншылдық бүкіл идеялардың биік шыңы. Бұл түркі тектес халықтарды біріктірудегі негізгі жол. Х.Атсыз өзінің «Түрік тарихындағы мәселелер» атты зерттеуінде былай деп жазды: «Тұраншылдық – Түркияда 60 жылдан бері айтыс-тартысқа түскен ірі мәселе. Уақыт өте, түріктермен қоса өзге түркі халықтарды да бір жүйеде бірігеді деп түсінілуі керек. Дегенмен, қазіргі кезде «тұраншылдық» дегенде Түркиядағы таным-түсінік мынаған саяды: тарихи мұраларымен қоса бүкіл түркілерді бір мемлекет туының астына біріктіру идеясы және әр идея секілді ұрпақтарға бет бұрған, қан мен жан салығын қажет ететін, көңілдерді толғандыратын наным-сенім. Біздер үшін ең қасиетті мақсат – тұраншылдық идеясы. Бүкіл түркілерді біріктіру біздің құқымыз және міндетіміз. Бізден зорлықпен қинап жұлып алған бөлшекті сондай зорлықпен қайтару арқылы әділеттілікті орнатуымыз керек. Сондықтан, тұраншылдық – ұлылықтың көзқарасы деп білеміз. Ал ұлылық көзқарасы дегеніміз – қасиетті һәм бекзат көзқарас» [5; 47 б.].

Х.Н.Атсыз – бәрінен бұрын өзінің идеяларына өте берік терең моральды адам, ол қоғамда болып жатқан өзгерістерге үлкен бағырлықпен кірісіп, аяусыз күрескерлігімен белгілі болған ұлттық тұлға. Ол өз өмірін қатерге тікті, ертең қызметімен айырылып қаламын-ау деп еш қорықпады. Атсыз үшін ұлттық мүддеден жоғары еш нәрсе жоқ. Өзі берік ұстанған көзқарастары үшін аш-жалаңаш та қалды, қызметінен де алшақтатылды, түрмеге де қамалды, жұмыссыз да жүрді, бірақ көзқарастарынан бас тартпады. Түркияның ата-бабалар жолында, ұлттық жолда дамуын қалады. Тек Анадолы түріктерінің ғана емес, өзге де түркі тектес халықтардың бастарын тік көтеріп, өздерінің даңқты тарихымен мақтануын, мызғымас мемлекеттер құрған ата-бабаларының ерліктерін мадақтауын талап етті.

Сондықтан болар Атсыз тегі терең түркілердің даңқты тарихын іздеді, іздеп қана қоймай оны ғылыми айналымға енгізді және оны үлкен шеберлікпен көркем өнерге айналдыра білді. Осындай ізденістер негізінде Х.Н.Атсыз өзінің алғашқы еңбегі - «Көкбөрілердің өлімі» [6] атты тарихи романын жазады. Аталмыш роман алғаш жарияланған 1946 жылдан соңғы басылымы 2018 жылға дейін 131 рет басылып шыққан. Бұл тарихи шығарма түрік халқының қолынан тастамай оқитын сүйікті романға айналды.

Х.Н.Атсыз «Көкбөрілердің өлімі» мен «Көкбөрілердің тірілуі» атты романдарын сонау жылдары, түрмеде жатқан кезінде және кейін түрмеден босап, үш жылдай жұмыссыз бос жүрген уақытта жазып бітірген [7]. «Көкбөрілердің өлімі» тарихи романын 1936 жылдың соңында бастап, 1946 жылы аяқтайды. Қысқасы, Атсыз бұл романды жазуға 10 жылдай уақыт қаржаған, содан соң 5 жылдай басылуын күтті. Кітап ретінде шықпай тұрып аталмыш романның алғашқы бөлімдері Тахсин Демирай деген жазушы шығарған «Алау» (Атеш) журналында иллюстрациялы түрде үзінді боп жарияланған (1937 жылдың 7 қаңтары 29 және 32 сандарын есептегенде, 7-40 сандары) [8].

Х.Н.Атсыз бұл романдарды жазар алдында өзінің саяси бақталасы Сабахаддин Әлиге былай деп хат жазады: «Балақай Сабахаддин! Мен саған керемет бір сырымды ашайын. Мен Күршадты роман етіп жазбақпын. Мені бұған итермелеген Тахсин Демирай бауырым. Менен «Отты балалар» деген орта мектеп оқушыларына арналған апталыққа ұлттық тақырыптағы әңгімелер мен роман үзінділерін беруімді қалады. Сөз берген едім. Қинай түскен соң амалсыз қолыма қалам алдым. Роман – «Көкбөрілердің өлімі» деп аталатын болады.

Жалпы, проза мен драматургияны жақсы білетін Нихат Сами Банарлы романның бас жақтарын оқып, ұнатты. Ілгеріде кітап етіп шығарып жатсам, саған міндетті түрде жіберемін» [9].

«Көкбөрілердің өлімі» романы алғашқы шыққан күнінен бастап-ақ, бүкіл түрік қоғамының санасын сілкіген және ең көп оқылған роман болды. Атағы жер жарды. Атсыз бұл таихи романы арқылы Түркі қағанаты кезіндегі түркілердің өмір салты мен дәстүрлерін, тарихи уақиғаларды жаңғыртты. Қай бөлімі болмасын ол түркілік бірегейлікті көрсетіп қалуға тырысты. Айрықша, түркілердің көнеден жалғасып келе жатқан ата-баба салттарын ашық сипаттап, түркілердің дала заңына беріктігін, заң силау қабілеттерін баса ашып көрсетеді. Қытайға қарсы шабуылдар мен әскери жүйе романның негізін құрады. Аталмыш шығарма түркі мәдениетін зерттеушілер үшін негізгі академиялық әдебиет рөлін де атқарды. Қырғыздың ұлы жазушысы Шыңғыс Айтматовтың өзі «Көкбөрілердің өлімі» романын оқығанда былай деген екен: «Ұлы далада туылған менің өзім, дала өмірін, жалпы, ұлы даланы еш көрмеген Х.Н.Атсыз секілді жақсы жаза алмас едім».

Романның уақиға желісі 620 - 630 жылдар аралығында болған Өтікендегі Түрік қағанаты, яки көкбөрілер мен Қытай арасындағы уақиғаларды суреттейді. Атсыз – көшпенділік, саятшылық және жаугершілік өмір салтына негізделген мәдени құрылымға ие түркілер мен егіншілік және сауда-саттыққа негізделген қытайлардың мәдениеті арасында пайда болған қайшылықтарға, шетін мәселелерге ерекше ден қояды.

Оқиға Көктүріктердің ұлы қағаны Шұлық қағанның уланып өлтірілгендігі хабарының халыққа жетуімен басталады. Шұлық қағанды улап өлтірген оның қытайлық әйелі – ханшайым Ішінг Қатын екендігі белгілі болса да, дәлелдеу қиынға соғады. Ендігі жерде билікке кім келеді, Шұлық қағанның тағына кім отырады, Көкбөрілерге кім қаған болады деген мәселе халықты қатты толғандырды. Құрылтай Шұлық қағанның екі ұлын – Яшар Шад (Тұлы қаған) пен Шу Тегінді (Күр Шад) жас деп сайламай, есесіне қаған етіп Шұлық қағанның бауыры Бағатұрды «Қара қаған» деген есіммен таққа отырғызады. Түрік бұтын алғашқыда Бағатұрдың таққа отыра сала ағасы Шұлық қағанды улап өлтірген Ішінг Қатыннан өшін алады деп ойлаған, алайда Қара қаған керісінше, белгісіз себептермен қытай ханшайымына үйленіп алады. Бұл халықтың ашу-ызасын туғызды. Қара қаған Ішінг Қатынның сөзіне еріп, елге соншалық көмек бере алмайды. Қара қағанның таққа отыру рәсіміне Ішінг Қатынның бауыры, Қытайдан қыспақ көріп қашып келген ханзада Шен Кинг келеді. Шен Кингтің келуімен уақиға өрши түседі.

Шен Кинг жалпы түркі салт-дәстүрін бұзушы ретінде нақты образын тапқан. Шен Кинг түркілердің мемлекеттік істеріне араласуымен бірге олардың моральдық-этикалық келбетін бұзуға тырысады. Ол романның бас кейіпкерлерінің бірі – мыңбасы Ышпара Алыптың сұлу әрі ержүрек қызы Алмылаға (дұрысы Алмалы) көз тігеді. Алмылаға үйлену арқылы көкбөрілердің билігіне келуді көксейді. Алайда мұны жақсы білетін Ышпара Алып қызы Алмыланы онда ойы бар жауынгері онбасы Барысқа қосып, екеуінің ел үшін қызмет етуіне жол ашады. Ышпара Алып түркі моралінің сақталуына ерекше көңіл бөледі. Түркі бірегейлігін құртуға тырысқан Ішінг Қатын мен оның бауыры Шен Кингтің жымсық саясатына қарсы шығады. Олардың бұл жымсық саясатын халық та біледі. Алайда Қара қағанның Ішінг Қатынның сөзінен шыға алмай жатқанына күйінеді.

Түркі қағанатындағы қытай тыңшыларының түркілерге қарсы жұмыс істеп жатқандығы романның өн бойында желі тартып жатыр. Әсіресе, қытай қыздары жас түрік сарбаздарын алдап-арбап, тапқан-таянғандарын қытай саудагерлеріне бергізіп, ол пұлдың барлығы қытайдың дамуына үлес қосуға Қытай асып жатқандығы романда шынайы суреттеледі. Мұрнының астында осындай қастандық істер істеліп жатқандығына Қара қаған онша мән бермейді. Тек, Шұлық қағанның кенже ұлы Күр Шадтың бұған көз жұма қарамайтындығы, түрік сарбаздарының қытай саудагерлеріне алданып жатқандығы, көптеген байлықтың Қытай асып жатқандығы жанына қатты батады.

Ол Қара қағанды көндіріп, Кеңес шақырып, заңды қатайтуын талап етеді. Қытай қыздарының арбауына түскен біраз сарбаз жаза арқалайды.

Қара қаған билігі тұсында әскерге көңіл бөлінбей, олардың тұрмыстары күрт нашарлап кетеді. Енді әркім өз отбасын аң аулап асыраудан басқа шарасы қалмайды. Ал бұл сол кездегі жауынгер түркілердің әскери беріктігін ұстап тұруға өзінің теріс ықпалын тигізеді.

Романда көне түркі мәдениетінің үлгілі көріністері айқын суреттеледі. Түркілердің аң аулау дәстүрі, әскери жағтығулары, қару-жарақ қолдану, жылқы баптау, ұлттық тағамдарды пайдалану, әсіресе қымыз сусынының ерекше табиғатын ашып көрсету арқылы түркілердің бірегейлігінің мызғымас берік екендігін автор жақсы жеткізе білген.

Автор шығармада Шұлық қағанның қазасын өте ауыр қабылдаған сол кездегі атақты жырау Қара Озанның аузымен жеткізеді. Өзінің қобызымен бүкіл Өтікенді күңдіретіп, сай-сүйекті сырқыратқан Қара Озанның жоқтауы ежелгі Сақтардың баһадүрі Алып Ер Тұңға жоқтауына өте ұқсас келеді. «Шұлық қаған өлді ме, түркілер басшысыз қалды ма, қорқау қытай күлді ме, паршаланды жүректер!» [6; 26-27 б.] деп жырлаған Қара Озан күллі әскерді бөрідей ұлытты. Көкбөрілердің бұл ұлығаны жақын ормандағы өздерінің сойынан тараған деп сенетін тағы көкжалдардың ұлуына ұласып, түркі даласын, қала берді, жер-жаһанды күңдіретті. Шұлық қағанның қапиядағы қазасы осылайшы ұлы даладағы көкбөрілердің терең қайғысына ұласты. Бұл көне түркілердің өз басшысына деген ереше құрметті көрсетеді. Сол кездегі қағандар, яғбулар, мыңбасылар, жүзбасылар, онбасылар, батырлар, жасауылдар, жасауылбасылар – әркім өзінің жолын білетін, өздерінің дәрежелеріне қарай құрмет көрсететін нағыз түрік елінің түпқазықтары еді. Олардың барлығы да дала заңына бас ұрып, оны әспеттейтін, сыйлайтын, Кеңес шешіміне бағынатын мықты тәртіп иесі әскерилер.

Х.Н.Атсыз өзінің «Түрік әдебиеті тарихы» атты еңбегінде түркілердің мемлекеттері туралы өз ойын ортаға салады. Ол былай дейді: «Түркілерде мемлекет өте көне заманнан бері бар. Сақтар дәуірінде түркілердің мемлекет құру дәстүрі қандай дәрежеде болғандығын нақты білмесек те, Ғұндар дәуірінде мемлекет құру нақты бар. Түрік мемлекеттері аристократиялық сипатта болды. Мемлекет басшысы елді толық билеу құқығына ие болды, ал билеушінің жанында бектерден құралған «құрылтай» қызмет етті. Мемлекет басшысын Ғұндар мен Сиянпилер тұсында яғбу деп атаған. Апарлар, Көктүріктер және Оғыз-Ұйғырлар дәуірінде қаған деп атай бастады. «Хакан» мен «хан» сөздері «қаған» сөзінің кейініректегі өзгерген тұлғасы. Мемлекет басшысын қаған деп атай бастаған соң яғбу екінші дәрежелі атақ болып қала берді» [9; 27 б.].

Мемлекетін құру және ол мемлекеттікті сақтап қалу түркілер үшін қай кезеңде де маңызды болды. «Мемлекеттің бір түйір тасы сыртқа әкетілмеуі керек» деген Ғұн патшасы Мөде ханның өсиеті одан кейінгі мемлекеттердің барлығында еш бұзылмай, нақты орындалды. Түркілер үшін ол мемлекеттік қағидаға айналды.

Романдағы негізгі кейіпкерлер – Шұлық қаған, Қара қаған, Күр Шад, Ышпара Алып, Бөгі Алып, Тұңға Тегін, Санжар, Жамтар, Барыс, Сүлеміш, Арық Бұқа, Қарабұтақ, Үшоғыл, Бақа Тарқан, Шалық, Алмыла – түркі елінің нағыз ер жүрек батырлары, ел қорғаушы сарбаздары һәм түркілік руханияттың қамқоршылары сипатында көрініс тапқан. Бұл кейіпкерлердің романда әрқайсысының өзіндік сюжетке құралған хикаялары бар. Сол арқылы автор олардың әрбіріне жеке сипаттама беріп өтеді. Айрықша, олардың түркілік бірегейлікті сақтау мен қалыптастыру жолындағы күрестері шынайы бедерленеді. Бұл түркілік бірегейлік кейінгі кезеңде қалыптасатын түрлі түркі елдерінің, жеке хандықтарының бірегейлігіне негіз болды. Одан әрі ол ұлттық бірегейлік деңгейіне жетті.

Романның соңында қытайлардың тыншылық қызметінің нәтижесінде олардың арбауына түскен көкбөрілер оңбай жеңіліп, тұтқынға түседі. Бұл бірінші Көктүріктер мемлекетінің жеңілісі еді. Тұтқынға түскен түркі сарбаздары бұған шыдай алмайды. Күр Шад сардар намыстан өліп кете жаздайды. Дегенмен, ол қырық сарбазымен сарайда бүлік шығарып, қытай патшасын өлтіруге тырысады. Алайда ол ойы жүзеге аспай қалады. Ол

қырық сарбазымен қамалды бұзып қашып шығады. Дей тұрғанмен, барлығы да Вэй өзенінің жағасында ерлікпен қаза табады. Күр Шад атымен бірге жаралы күйде жауға қасқая қарап тұрып, асықпай қымызын ішіп, атының жалын құша қаза табады. Бұл өлім бүкіл қытайды шошындырды. Түркілер өліп жатса да атынан айырылмай, қымызын тастамайды екен деп селк етті. Бұл – алда әлі талай арпалыс бар екенінің белгісі еді.

Қорытынды

Күр Шад пен оның қырық сарбазының ерлігі тарихта мәңгі жазылып қалды. Олардың рухы Тәңірі тауына жетті деп аяқтайды автор өз шығармасын. Әр сөйлемінде түркілік рухтың ұлылығына меңзейтін автор идеясы Күр Шад пен қырық сарбазының ерлігін күллі түркі жұртының ерлігіне балайды. Намысты елдің жігіттері қытай қыспағына шыдай алмағандықтан, кең даланың кеңістігін көксейді. Сондықтан олар қытай сарайында көтеріліс жасап, кеңістікке қарай ұмтылады.

Күр Шад пен оның қырық сарбазының ерлік өлімі көк аспанды күркіретіп, жауын тітіреткендігі мына бір жолдармен аяқталады:

Тілінсе жер, шөксе көк, жанып күл болса атырап,
Ұлы тілекке сонда да жетеміз жаяу аңсап.
Нажағай, үскірік, боранды өзімізге ық қып ап,
Өлімді місе тұтпайтын қола жүректі Түркілерміз! [6; 398 б.].

Сарай көтерілісі кезінде Күр Шадтың әйелі кенже баласын аман алып, қашып құтылады. Ұрынғы өзі баһадүр Күр Шадтың ұлы екенін кейін білді. Ұрынғы батыр әкесінің жолын қуып, түркілердің ерлік жолын қайталайды. Кейін құрылған екінші Көктүрік мемлекетінің негізін салуға бір кісідей атсалысып, сол жолда қаза табады.

«Көкбөрілердің өлімі» тарихи романы - түркі халықтарының құндылықтарын, мәдениетін, бірегейлігін, өркениетін, еш өзгермейтін және тоқырауға түспейтін салт-дәстүрін, көзсіз батырлығын, жаугершілігін бізге кең көлемде сипаттап ұсынған шығарма. Қытайлардан жеңілсе де түркілер өздерінің бірегейлігін сақтап қалды, оған еш дақ түсірмеді.

Күр Шад өлді, алайда аттан түспеді. Өлді, бірақ жеңілмеді... [6; 396 б.].

Әдебиеттер тізімі

1. Kabaklı A. Türk Edebiyatı. Cilt III / A. Kabaklı. - İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1994. – 776 s.
2. Tural S. Tarihi Roman ve Atsız'ın Tarihi Romanları Üzerine Düşünceler. Atsız Armağanı / S.Tural. - İstanbul: Ötüken Yayınları. – 53 s.
3. Atsız H.N. Bütün Eserleri 5. Yolların Sonu. Şiir / H.N. Atsız. - İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2016. – 200 s.
4. Enginün İ. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı / İ. Enginün. - İstanbul: Dergah Yayınları, 2010. – 400 s.
5. Atsız H.N. Türk Tarihinde Meseleler. Bütün Eserleri 7 / H.N. Atsız. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2016. – 150 s.
6. Atsız H.N. Bozkurtlar. Birinci Kitap. Bozkurtların Ölümü / H.N. Atsız. - İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş, 2018. – 200 s.
7. Hüseyin Nihal Atsız Hayatı ve Eserleri. [Электрон.ресурc]. - 2020. - URL: <https://edebiyatvesanatakademisi.com/cumhuriyet-donemi-romancilarimiz/huseyin-nihal-atsiz-hayati-ve-eserleri/861> (қолданылған күні: 10.02.2021).
8. Ahmet B. ERCİLASUN, Bozkurtların Ölümü ne zaman yazıldı? [Электрон.ресурc]. - 2020. - URL: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-44514yy.htm> (қолданылған күні: 10.02.2021).
9. Atsız H.N. Türk Edebiyatı Tarihi / H.N. Atsız. - İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş, 2015. – 300 s.

Ж.А. Абелдаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**Тюркская идентичность в романе «Смерть серых лютых»
турецкого писателя Х.Н. Атсыза**

Аннотация. Турецкий писатель Хусейн Нихаль Атсыз начал писать исторические романы в середине XX века. Его историческая трилогия «Серые лютые» встряхнула сознание турецкого социума и заставила осознать глубокие исторические корни. Мощь и стабильность великих государств, основанных тюрками, доказываются историческими фактами и передаются через художественное слово.

Первая книга исторической трилогии «Серые лютые» Х.Н.Атсыза называется «Смерть серых лютых». Сюжетная линия романа затрагивает основание Тюркского каганата, разделение его на две части и жестокие схватки с китайскими династиями. С большой выразительностью описывается борьба тюрков против китайцев, в которой они с переменным успехом то побеждали, то проигрывали, особенно их героизм, позволивший сохранить тюркскую идентичность.

В статье рассматриваются вопросы тюркской идентичности в историческом романе «Смерть серых лютых» известного турецкого писателя Хусейна Нихаля Атсыза.

Ключевые слова: Хусейн Нихаль Атсыз, исторический роман, тюркская идентичность, турецкая литература, ультрапантюркизм, роман «Смерть серых лютых».

Zh.A. Abeldaev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The Turkic identity in the novel "death of the grey fierce" by the Turkish writer H. N. Atsyz

Abstract. Turkish writer Huseyn Nihal Atsyz began writing historical novels in the mid-twentieth century. His historical trilogy "Grey Fierce" shook the mind of Turkish society and stretched through the deep roots of history. The power and eternal stabilization of the great states founded by the Turks are proved by historical facts and interpreted by artistic style.

The first book of the historical trilogy "Gray Fierce" by H. N. Atsyz is called "The Death of Gray Fierce". The storyline of the story described in the novel is the foundation of the Turkic Khaganate, its division into two parts, and the fierce struggle conducted against the Chinese dynasty. The struggle against the Chinese is reliably described, in some places the Turks were superior to them, and in some places they lost in a fierce battle. The author perfectly describes especially the heroism of the ancient Turks, who, despite the Chinese invasions and treachery, preserved the Turkic identity.

The article deals with the issues of Turkic identity in the historical novel "The Death of the Gray Fierce" by the famous Turkish writer Huseyn Nihal Atsyz.

Keywords: Huseyn Nihal Atsyz, historical novel, Turkic identity, Turkish literature, ultra-pan-Turkism, novel "Death of the Grey Fierce".

References

1. Kabaklı A. Türk Edebiyatı. Cilt III [Turkish literature. Volume II]. (Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, 776 p.), [in Turkish].
2. Tural S. Tarihi Roman ve Atsız'ın Tarihi Romanları Üzerine Düşünceler. Atsız Armağanı

- [Reflections on the Historical Novel and Atsız's Historical Novels. Horseless Gift]. (Ötüken Yayınları, İstanbul, 53 p.), [in Turkish].
3. Atsız H.N. Bütün Eserleri 5. Yolların Sonu. Şiir [All of his Works 5. The End of the Roads. Poetry]. (İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2016, 200 p.), [in Turkish].
  4. Enginün İ. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı [I]. (Dergah Yayınları, İstanbul, 2010, 400 p.), [in Turkish].
  5. Atsız H.N. Türk Tarihinde Meseleler. Bütün Eserleri 7 [Issues in Turkish History. All His Works 7]. (İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2016, 150 p.), [in Turkish].
  6. Atsız H.N. Bozkurtlar. Birinci Kitap. Bozkurtların Ölümü [Gray wolves. Book One. Death of the Gray Wolves]. (Ötüken Neşriyat A.Ş, İstanbul, 2018, 200 p.), [in Turkish].
  7. Hüseyin Nihal Atsız Hayatı ve Eserleri [Hüseyin Nihal Atsız 's Life and Works], Available at: <https://edebiyatvesanatakademisi.com/cumhuriyet-donemi-romancilarimiz/huseyin-nihal-atsiz-hayati-ve-eserleri/861> [in Turkish]. (accessed 10.02.2021).
  8. Ahmet B. ERCİLASUN, Bozkurtların Ölümü ne zaman yazıldı? [ERCİLASUN, When was Death of the Gray Wolves written?], Available at: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-44514yy.htm> [in Turkish]. (accessed 10.02.2021).
  9. Atsız H.N. Türk Edebiyatı Tarihi [Turkish Literature History]. (Ötüken Neşriyat A.Ş, İstanbul, 2015, 300 p.), [in Turkish].

Авторлар туралы мәлімет:

Әбелдаев Ж.Ә. - 3 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Abeldaev Zh.A. - The 3rd year Ph.D. student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sh.D. Burkitbayeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru)*

Lyrics about nature in Uyghur poetry in Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the lyricism of nature in the songs of poets of the Uyghur diaspora in independent Kazakhstan. The genre of nature lyrics is one of the most sung genres in the poetry of the Turkic peoples. It is natural that in the poems of nomadic peoples living with nature, special attention is paid to the lyrics of nature. The article is since the poetry of the poets of the Uyghur diaspora in Kazakhstan is not widely studied in the Kazakh language. The purpose of the article is to show that the main theme of the poetry of the fraternal Uyghur diaspora, one of the Turkic-speaking peoples, is developing in the same direction as the themes of Kazakh literature. The lyrics of nature are also sung in Uyghur poets, which are considered as one of the wings of Kazakh literature. Uyghur poets use poetic refinement of nature phenomena and scenes through the names of documentary, abstract objects (flowers, nightingales, clouds, Alatau, birds, rivers, Sharyn, etc.), seasons (spring, summer, autumn, winter). sang with clarity. They described various phenomena of nature with vividly colorful phrases of poetic imagery, figurative-symbolic metaphors. The article uses materials from the library of the Uyghur Cultural Center in Almaty. Used works from the literary fund of the Uyghurology Department of the Institute of Oriental Studies named after Suleimenov R. and the poets themselves. The article is based on the works of Mahmut Abdurakhmanov, Rakhimzhan Ruziyev, Abliz Hazim, Patigul Makhsatova, Abdukerim Ganiev, Khurshida Ilahun, Abdugopur Kutlukov, Sabutzhан Mamatkulov (Naduru), Zhamshit Rozahunov, Telman Nurahunov, Shayram Baratova.

Key words: Kazakhstan, Uyghur diaspora, poetry, poets, nature lyrics.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-140-149>

Received: 16.02.21 / **Approved:** 05.08.21

Introduction

The depiction of phenomena of nature and images plays an important role in the heritage of folklore and literature of the Turkic people. Nature is the birthplace of humankind, it's essence. The nature of the cosmic life, which came into being by the power of the Creator and continues with science and the eternal world, is recognized in the context of the great concept of nature. Nature in Arabic "tabiat" - a word that means 1. Creation, 2. Reality, natural properties, quality [1; p. 320]. Modern Kazakh literature studies offers the following reference conclusions related to the lyricism of nature in poetry: "Nature lyricism is a kind of lyric genre; the poet's inner world is known through his perception and depiction of various natural phenomena .... While some people created landscape paintings of nature, some poets sang about that nature, combining social life and the inner mood of man " [2; p. 240].

The lyrics of nature are the lyrics of the Uyghur diaspora living in independent Kazakhstan. Lyrics of nature is a common genre for all Turkic poetry. The lyrics of nature in the oral literature of the Turkic peoples, whose essence is in harmony with nature, is a big topic in itself.

The works of Uyghur poets in Kazakhstan are valued in the context of national and all-Turkic literary development. Uyghur poetry in Kazakhstan consists of works by Mahmut Abdurakhmanov, Hezim Iskanderov, Rakhimzhan Ruzyev, Abliz Hazim, Patigul Sabitova, Abdukerim Ganiev, Khurshida Ilahun, Abdugopur Kutlukov, Sabutzhon Mamatkulov (Naduru), Zhamshit Rozahunov, Telman Nurahunov, Shayram Baratova. Poems that make up the lyrics of nature in the poetry of Uyghur poets are traditionally characterized by continuity. For example, Mahmut Abdurakhmanov's "Kutluk tan" (Good Morning), "Bulbul" (Nightingale), "Boyaklar", (Paints), "Kizil gul", (Red Flower), "Yaz kechisi", (Summer Evening), "Yagmurdan kein" (After the rain) poems, etc. [3; p. 472] Collections of poems by Uyghur poets were used while writing this work.

Justification of the choice of article and goal and objectives

This work was undertaken because the poetry of the Uyghur diaspora, one of the Turkic peoples in Kazakhstan, has not been sufficiently studied in the Kazakh language. We all know that the poetry of the Uyghur diaspora living in the Kazakh land joins the literary process in Kazakhstan as the poetry of the Turkic peoples. From the lyrical and epic poems of Uyghur poets we can see the predominance of all-Turkic sary in the civic-patriotic point of view. Uyghur poetry in the Kazakh land, despite the prevailing communist ideology for almost a century, tried to preserve national values, realize the dreams of the people, and continue the national mentality, culture, literature, and customs. Today, Uyghur poetry in Kazakhstan, in its turn, sings new ideas and achieves new creative achievements.

The purpose of this article is to introduce ethnic Uyghur poems of the years of independence, to analyze the extent to which the genre of natural lyricism, sung by the entire Turkic people, is sung in the poetry of the Uyghur diaspora. The genre of nature lyrics is one of the most sung genres in the poetry of the Turkic peoples. It is natural that in the poems of nomadic peoples living with nature, special attention is paid to the lyrics of nature. Poets of the Uyghur Diaspora Mahmut Abdurakhmanov's "Kutluk tan" (Happy morning), "Bulbul" (Bulbul), "Boyaklar" (Paints), "Kizil gul" (Red flower), "Yaz kechisi" (Summer evening), "Yagmurdan keyin" (After the rain), И. Zhalilov's poems "Bayan aul nahshiliri" (Bayan aul patterns), "Bayan aul tegi" (Bayan aul mountain), "Bayan aul kolliri" (Bayan aul lakes) and others are valuable because they bring the natural landscape to life. The article also includes Zhamshit Rozahunov's "Kal, baharim" (Come, my spring), "Kar arilash yagidu yamgur..." (Snow mixed with rain), "Boztorgaynin nahshisi" ("Boztorgay's voice"), Rakhimzhan Roziyev's "Tag va yar" (Mountain and earth), "Yamgur va nakhsha" (Rain and pattern), poems by Shairam Baratova "Bahar kaldı" (Spring has come) describing the world of people's moods are analyzed.

The task of the article is to promote ethnic Uyghur poems of the years of independence in the Kazakh language. Initiation of scientific circulation in the state language of the Republic of Kazakhstan. To show the similarity of Uyghur poetry with the poetry of other Turkic peoples by considering the lyricism of nature, which is widely sung by all Turkic peoples.

Scientific research methodology

The article uses the method in terms of the integrity of the description and theoretical analysis within the scientific basis, based on the data used in traditional historical poetics. The evaluation of research works in the tradition of classical genres was guided. Works on the poetry of the Turkic peoples were used as the main scientific and theoretical methodological basis of our research. Research works of B. Kenzhebayev, A. Konyratbayev, S. Ismailov, V.A. Gordlevsky, H.G. Korogly, N. Kelimbetov, T. Tebegenov, B. Maitanov, A. Smakova, etc. V.M. Zhirmunsky, V.V. Bartold, A.N. Veselovsky, A. Khamraev, M. Abdurakhmanov and other scientists were used. Excerpts from the original works of Uyghur poets (Iskanderov H., Rozahunov Zh., Roziyev R., Baratova Sh.,

Abdurakhmanov M., etc.) were taken.

Results and discussion

The lyricism of nature in the poetry of Uyghur poets is an indicator of the classical poetic trends in the literature of the Turkic people. Poets use poetic refinement, transformation, clarification of natural phenomena and scenes through the names of documentary, abstract objects (flowers, nightingales, clouds, Alatau, birds, rivers, Sharyn, etc.), seasons (spring, summer, autumn, winter) in order to vividly describe nature. They describe the variety of nature phenomena with vividly colorful phrases of poetic imagery, figurative-symbolic metaphors. Through the psychological complexity of the lyrical characters in the poems at the moment of understanding, feeling, perception of the mysteries of the surrounding nature, the integrated systemic nature of humanity, intertwined with natural phenomena and life movements, is also determined.

Geographical toponymic names were the basis of folk art thinking in the poetry of the Turkic peoples. Mahmud Kashkari's dictionary, "Addresses of the Turkic Peoples and the Mountains and Seas," also lists the ancestral places of the Turkic people, including the Uyghurs. For example: "Uch - is a famous city; Alush - is a village in Kashgar; Udun - is an indirect name of the city of Hotan; Kyzylöz - winter house in the mountains of Kashgar; Altunkap - is a mountain near the Uyghur land; Kami Talas - crossing on the border of the Uyghur land; Kinut - is a small town on the Uyghur border ... " [4; p.192]. It is also true that such ancient lands have a permanent place in the landscape depictions, which are constantly sung in the lyrics of nature in the poetry of the Turkic peoples, including Uyghur poets. For example, in the epic poem "Kosh-Kosh" (Migration Migration) which is popular among the Uyghur people, the names of the homeland are very common.

Osekke baramiz dep,

Ösekçi xiyal qildi.

Yarkent digen yerlerge,

Köçüp barğanlar boldi.

Yarket digen yerlerde,

Qara yağaç köp iken... [5; p. 347]

We are going to Osek,

It was a fantasy.

To a place called Zharkent.

There were those who moved.

In the place called Zharkent,

Karagash is a lot ...

Lyrical poems of such Uyghur poets as Mahmut Abdurakhmanov, Rakhimzhan Ruzyev, Abliz Hazim, Patigul Makhsatova, Abdukerim Ganiev, Khurshida Ilahun, Abdugopur Kutlukov, Sabutzhon Mamatkulov (Naduru), Zhamshit Rozahunov, Shayram Baratova's, make up the lyricism of nature, and are also recognized in the context of the continuation of the all-Turkic and national classical artistic traditions. Famous Kazakhstan's Uyghur poets P. Makhsatova and A. Israpilov's poems are distinguished by their comprehensive coverage of environmental issues in the Kazakh land and the fate of the Aral Sea. [6; p. 488]

The color of nature in I. Zhalilov's poetry is wonderful. The poems, written in simple language and warm to the heart, captivate readers. The poet's poems "Bayan aul nakhshisi" (Bayan aul patterns), "Bayan aul tegi" (Mountain of Bayan aul), "Bayan aul kolliri" (Lakes of Bayan aul) and others bring the landscape to life in its original form.

Көз талдурап қазақ даласы,

Чети гоа асман билән улашқан.

Шалаң өскән шивақларни арилап,

Сери шамал ач бөридәк һулашқан.

...Туюқсизла дала көксин қаплиди,

Қапталларда қариғайлар сайришип.

Су пичирлап, қушлар сайрап яйрашти,

Булут жүрди тағ чоққисин бойлишип. [7; p. 256]

Translation:

And eyes are lost from the infinity of the Kazakh steppe
the horizon of the steppe seemed to embrace the sky
Walking among rare plants
The yellow wind howls like a hungry wolf
Suddenly the chest of the steppe was covered
The crows are singing on the sides.
The water whispered and the birds sang,
Clouds covered the top of the mountain.

Following the traditions of ancient Turkic poetry, the poets wrote about the scenes of spring, the beauty of flowers, the beauty of the garden, the song of birds, nightingales, dawn, mountains, etc. It reflects the psychological nature of the situation, which is twisted by human thought, which has an aesthetic effect on the minds and moods of people. For example, in the poems of Mahmut Abdurakhmanov "Kizil gul" (Red flower), Zhamshit Rozahunov "Kel Baharim" (Come, spring), "Kar aralash yagadi yagmur..." (It's raining with snow...), Rakhimzhan Roziyev "Tag ve yer" (Mountain and land), "Yagmur ve nakhsha" (Rain and ornament) the spirit of people is described. The aesthetic impact of landscape depictions in the poems of Zhamshit Rozahunov "Kel, baharim" (Come, my spring) is obvious:

Әй, баһар!
Рәхмәт издәп кәлгиниңгә,
Жүригим хаһишини билгиниңгә!...
Көрситип йәр-жаһанға сий-илтипат,
Көңлүнни маңиму һәм бөлгиниңгә!
Гүл тутуп, рәхмәт, издәп кәлгиниңгә!

Oh, spring!
Thanks for coming after my steps,
You feel my heart beating! ...
Gifts to the world,
For sharing my sadness!
For picking flowers and thank you for coming!

Сездиңму бәк сеғинип күткинимни,
Өзәңгә йә сиғинип өткинимни?!
Халамсән сәнму мениң дил кетидин,
Беғишлап саңа фәзәл пүткинимни?!
Гүлдәстә қилип уни тутқинимни?!... [8; p. 160]

You feel I miss you so much,
Oh, I miss you so much ?!
Do you like me too,
Did I write a ghazal for you ?!
What I made in a bouquet and presented in a song?! ...

In Shayram Baratova's poem "Bahar keldi" (Spring has come) she also sings the magic of spring, which is made under the green flag and gives a special meaning to life.

Ясандырып аләмни баһар кәлди,
Көркәмлинәр қиз кәби жаһан әнди.
Ғәриқ қилип қәлбимни гөзәлликкә,
Маңа көкләм бәк қайнақ илһам бәрди... [9; p. 228]

Spring has come to beautify the world,
The image of a beautiful girl with a global song.
Immerse my heart in beauty,
Spring gave me a lot of energy ...

Another Uyghur poet, Khurshida Ilahunova's poem "Spring Shamili" (Spring Wind) is dedicated to the most beautiful period of nature, spring. You are invisible, but the wind thanks you for hugging and loving me.

Гүр - гүр қилип күчисән мени,
Бойлиримға ямишип сөйүп.

You make me run away,
Kissing on my lap.

Көрүнмәйсән, қайдисән, қени,

Invisible, where are you, blood,

Нәпәсиңни сезимән туюп.

Feeling your breath.

[10; p. 50]

Zh. Rozahunov's "Boztorgaynin Nakhshisi" (The Voice of Boztorgay) poem depicts the mood of the people, the search for support and healing. The lyrical protagonist is a person who enjoys the

fluttering of birds, songs and melodies of spring morning.

Асмандики бозторғай,
Қанатлириң талдиму?
Сайрап-сайрап тохтимай,
Нахша-күйиң қалдиму,
Жүрек-бағриң қандиму?

The sparrow in the sky,
Are your wings broken?
Without stopping to shout,
Are you still singing?
Is your heart full?

Яшап, яйрар маканиң,
Чәксиз дала, көк асман,
Иқбалға жор имканиң,
Сәндә немә бар арман?
Әй, бозторғай, қат зуван!

Do it in the wilderness,
Infinite steppe, blue sky,
Hope for the future,
What is your dream
Oh, the sparrow, it's loud!

[8; p. 160]

In the Rakhimzhan Roziyev's "Yamgur va nakhsha" (Rain and ornament) poem, the greenery of nature is caused by the power of the rain, which makes the fields, valleys, crops, flowers bloom, deep ravines are flooded, steppe white wheat is overgrown, grain storages are filled with grain. The lyrical vibrations of the world are covered with the fragrance of pink lilies of the valley. Singing of mountains with landscape images is a traditional feature of Turkic poetry.

Ямғур йеғип өтти баһарда
Дәл-дәрәқләр чиқарди чокан.
Дәрәқләргә олишип қушлар,
Мәлимиздә көтәрди чуқан.
Беғимдики гүл ечип порәк,
Һәсүн бәрмәк бопту баһарға.
Бәрғидики тикини бирақ
Санчилмақчи гүл чирай ярға.
Тирилипту әшу ямғурда
Будушқақлар йейишип қанат....

It rained in the spring
The willows were in bloom.
Birds perched on poplars,
Our village was noisy.
The flowers in my garden are blooming,
Adds beauty to spring.
But a thorn in the side
Flowers to be nailed to the soul
He was resurrected in the rain
Spread the leaves of weeds ...

[11; p. 160]

There is a lot of melancholy and elegy in the poems about autumn. The ideological and compositional line of Rakhimzhan Roziyev's poem "Kuznin guzelligi" ("Autumn Beauty") recognizes the whole nature of natural phenomena, phenomena and people's social activities: : «Деди достум, Көнүлсиз ярдәк, / Күзму йәнә йетип кәлди тез. / Гоя тари үзүк дутардәк / Бағда булбул сайримас гүлсиз...» [12; p. 24]. Translation: "My friend said, We were sad, Autumn came again quickly. Like a broken dutar, in the garden there are no nightingales ... "

And Sh. Baratova's "Kuz" (Autumn)" poem depicts the advantages of the prosperous time:

Күз кәлди тағларға, бағларға,
Күз кәлди далаға, сайларға.
Бир жилиқ деханниң әмгиги,
Қуюлди хаманға, саңларға...

Autumn has come to the mountains, to the gardens,
Autumn has come to the steppe, to the ravines.
The work of a farmer for a year,
Poured into the threshing floor, barn.

[9; p. 228]

Uyghur poets, who vividly depict the fall of the lily of the valley, the withering of the trees and the loss of leaves, as well as the image of a gloomy autumn, imagine a blessed, festive golden autumn.

Күз келиду болғинида тамам яз,
Бу пәсидә берикәт бар, арман аз.
Йәр-йүзини гөзәлликкә бөләшчүн,
Салди баққа йопурмақтин паяндаз....
...Бар жаһанға тәкши чечип алтунни,

Чиқсиму гәр бәк сүзүлүп таң нури.
Бир дәмдила һөкүмран боп аләмгә,
Яғар чапсан күзний әркә ямғури... [9; p. 228]

Translation:

Autumn has come and summer is gone,
At the same time, there is a lot of prosperity and no dreams
To beautify the earth,
The summer is carpeted with leaves as the garden
... Spread gold all over the world,
The light of dawn rose
At one point he became the ruler of the world,
You are closing the autumn rain ...

The twin depiction of nature and human life is constantly presented in the poetry of the Turkic peoples, Zhyraus in Kazakh poetry (XV-XVIII centuries) as well as in poetry (Asan Kaigy, Kaztugan, etc.), in the XIX century Abai, Magzhan, Shakarim and others. developed and used in his works.

Winter is one of the widely presented seasons in the poetry of Turkic poets. Sh. Baratova's "Kar hakkida" (About the snow) poem also describes and glorifies the white snow, which in the winter in our region was a splendid kingdom and sultanate. It was snowing, the springs were frozen, the hills were covered with white snow like kings, the storm was gathering snow, the stars in the sky were shining like ice, the shepherd was grazing his sheep in the morning, the farmer stopped the snow and opened the way for nature. The fact that nothing is covered by gray frost is that everything is a kind of beauty of winter:

Өлкәмгә тәхт күрғач хақан – қар,
Чүшиду асмандин чаққан қар.
Қизиғи, ва достлар, көп өтмәй,
Йошулар изимни яққан қар...
...Апшақ қар дилимдәк,
Юмшақ қар көңлүмдәк.
Чүшиду асмандин,
Тутаймән гүлүм дәп... [9; p. 228]

The kagan who created the throne of the region - snow,
Snow flies from the sky.
Interesting, friends, soon,
It's snowing, the snow is covering my trail ...
... White snow is like my heart,
Soft snow as my heart
Coming down from heaven,
I'll keep it as a flower ...

h. Iskanderov's "Kish Kunliri" (Winter Days) poem is also dedicated to the traditional theme. He likens the actions and behavior of the people, which are full of nature, to the snowy and icy winter and the blossoming of summer. He compares the harsh winter with the pleasant summer and the retirement behind the hard work.

Әмгәк-иссиқ қар, мүзүңни, полатларни еритқан,
Әмгәк-баһар, әмгәк-һаят, әмгәк кимни қеритқан.
Улуқ хәлқим әмгәк билән алтун әсир яратқан,
Қишта аққан тәрлириңдин яз көрунәр-гүлстан [13; p. 400]

Translation:

Labor - hot snow, melting ice, steel,
Labor is spring, work is life, who did the work.
My great people created the golden century by hard work,
From your winter sweat you can see summer - flowers.

In the poems of the poet M. Abdurakhmanov the dawn, the nightingale's song, the blossoming of flowers, people's attitude to these movements "Kutluk tan" (Good Morning), the continuity of nightingale music with lovers "Bulbul" (Nightingale), the effect of flowers, especially red flowers, enrich the soul "Kizil gul", (Red Flower), the sun that shines all day long at night "Kara perda

takshi yeyip" (Black curtain eats takshi), "Yaz kechisi", (Summer Evening), summer evening where the movements of the steppe, the steppe, and the animals meet, the clouds in the sky The poetic core of the poet's poems is the effect of the closing and reopening moments on man and other objects of life "Yagmurdan kein" (After the rain). In the "Boyaklar" poem, (Paints) a variety of shades of nature's rebirth, changes in the period of awakening are associated with the complex nature of the general life movements of colors:

Иәр көксигә кисип гөзәл көкләм кәлгәндә,
Иәр куяшқа зоқлинип қарар йешил көз билән.
Түткүл жаһан, айлинар йешилликниң тәхтигә,
Шунда отлуқ һислирим баялғандәк көк билән... [3; p. 472]

Translation:

When spring comes, pressing the earth to his chest,
The earth looks at the sun with green eyes.
The whole world will turn be green,
Then my fiery thoughts turned blue ...

Conclusion

The landscape is full of movement, human interaction and meaning. The lyrics of nature in Uyghur poetry also depicts the true spirit of nature, which is ingrained in our blood and absorbed into our minds. When spring comes, we remember the broken clouds and the lightning. When summer comes, we feel like we are in a green meadow. In autumn, we feel as if we are bathed in a mist of wet water. When winter comes, we imagine a blizzard and white snow. We feel the morning wind, milk, wind, rain, squeak, frost all in the same state. When you read the poems of Uyghur poets describing the seasons "Spring", "Autumn", "Winter", "Summer", you can imagine various natural phenomena [14; p. 5]. It is as if you are watching a beautiful summer, a foggy autumn, or a frost and a snowstorm. The summer village, the quiet night, the bright moonlight in the sky, the roaring river come to mind as a whole picture through the poems.

Uighur literature, one of the most ancient Turkic literatures, had an opportunity for further qualitative development in the USSR. Various poetic schools and currents, multifaceted and diverse creative styles appeared in Uighur literature what leads to general evolution and bloom of national culture of the Uighurs [15; p.1].

References

1. Рустемов Л.З. араб-иран кирме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі / Л.З. Рустемов. - Алматы: Мектеп, 1989. - 320 б.
2. Ахметов З. Шанбаев Т. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / З. Ахметов, Т. Шанбаев. - Алматы: Ана тілі, 1998. - 384 б.
3. Абдурахманов Тугунлер / М. Абдурахманов. - Алматы: Білім, 2004. - 200 б.
4. Кашгари М. Туби бир турки тили. Дицани лугат ит-турк / М. Кашгари. - Алматы: Ана тілі. - 300 б.
5. Harbalioğlu N. Abdulvahit Kaşgarlı R. Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi. (History of contemporary Uyghur literature) Ankara / N. Harbalioğlu, R. Abdulvahit Kaşgarlı. - Turkey: Gazi kitapevi, 2017. - 225 s.
6. Ананьева С.В. Современная литература народа Казахстана. (Модерн литературе оф тхе пеопле оф Казакхстан). Цоллецитиве монограпх / С.В. Ананьева. - Алматы: Ева Пресс, 2014. - 324 с.
7. Тиливалди-Хамраев А. Уйгурская поэзия независимого Казахстана / А. Тиливалди-Хамраев. - Алматы. АкадемНауқ, 2017. - 411 с.

8. Розахунов Ж. Аққулар қайтқанда / Ж. Розахунов. - Алматы: Жазушы, 2009. - 158 с.
9. Баратова Ш. Шатликка ташналик / Ш. Баратова. - Алматы: МИР, 2013. - 362 б.
10. Илахун Х. Югум анам пураыду / Х.Илахун. - Алматы: МИР, 2015. - 215 с.
11. Розиев Р. Сирлик долқунлар / Р. Розиев. - Алматы: Жазушы, 1985. - 364 с.
12. Розиев Р. Рохлардин Мадат / Р. Розиев. - Алматы: Жазушы, 2006. - 186 с.
13. Мухаммади О., Искандаров Х. Саттаров И. Шеыирлер, хекабилер, поемилер / О. Мухаммади, Х. Искандаров, И. Саттаров. - Алматы: Мектеп, 1987. - 223 с.
14. Уыгур Совет Адабиятинин Тарихи. - Алматы: Наука, 1986. - 228 с.
15. Uighur Literature, [Web resource]. -2017. -URL: <https://akademiye.org/en/?p=323>, (accessed 19.12.2020).

Ш.Д. Бүркітбаева

Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақстандағы ұйғыр поэзиясында табиғат лирикасы

Аңдапта. Мақалада Тәуелсіз Қазақстандағы ұйғыр диаспорасы ақындарының жырларындағы табиғат лирикасы талданады. Табиғат лирикасы жанры – түркі халықтары поэзиясындағы ең көп жырланған жанрдың бірі. Табиғатпен бірге өмір сүріп, біте қайнаған көшпенді халықтар жырларында табиғат лирикасына ерекше көңіл бөлу де заңдылық. Мақала Қазақстандағы ұйғыр диаспорасы ақындарының поэзиясы қазақ тілінде ғылыми айналысқа түспегендіктен, аз зерттелгендіктен қолға алынды. Мақаланың мақсаты түркі тілдес халықтардың бірі, бауырлас ұйғыр диаспора поэзиясы жырлаған негізгі тақырып қазақ әдебиеті көтерген тақырыптармен астасып, бір бағытта дамып келе жатқандығын ашып көрсету. Қазақ әдебиетінің бір қанаты ретінде қарастырылатын ұйғыр жырларында да табиғат лирикасы жан-жақты жырланған. Ұйғыр ақындары табиғат құбылыстарын, көріністерін деректі, дерексіз заттар (гүл, бұлбұл, бұлт, Алатау, құс, өзен, Шарың, т.б.), жыл мезгілдері (көктем, жаз, күз, қыс) атаулары арқылы қолданылатын поэтикалық ажарлау, құбылту, айшықтау бейнеліліктерімен жырлаған. Табиғаттың сан алуан құбылыстарын поэтикалық бейнеліліктердің айқын бояулы тіркестерімен, кейіптеулік-символдық астарлаулы-меңзеулі мағыналарымен тұтастандыра сипаттаған. Мақалада Алматы қаласындағы Ұйғыр мәдени орталығының кітапханасынан, Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану бөліміндегі әдеби қордан алынған еңбектер пайдаланылды. Сонымен қатар, Қазақстандағы ұйғыр поэзиясын құрайтын Махмұт Абдурахмановтың, Рахымжан Рузиевтің, Аблиз Назимнің, Патигүл Махсатованың, Абдукерим Ғаниевтің, Хуршида Илахунның, Абдуғопур Құтлуқовтың, Сабутжан Маматқұловтың (Надуру), Жәмшит Розахуновтың, Тельман Нұрахуновтың, Шайрам Баратованың шығармаларындағы табиғат лирикасы жанрында жазылған өлеңдері талданды.

Түйін сөздер: Қазақстан, ұйғыр диаспорасы, поэзия, ақындар, табиғат лирикасы.

Ш.Д. Буркитбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Природная лирика в уйгурской поэзии Казахстана

Аннотация. В статье анализируется лиризм природы в песнях поэтов уйгурской диаспоры независимого Казахстана. Жанр лирики о природе - один из самых воспетых

жанров в поэзии тюркских народов. Естественно, что в песнях кочевых народов, живущих с природой, особое внимание уделяется лирике природы. Статья основана на том, что поэзия поэтов уйгурской диаспоры в Казахстане не получила широкого распространения в казахском языке. Цель статьи - выявить, что основная тема поэзии братской уйгурской диаспоры, одного из тюркоязычных народов, развивается в том же направлении, что и темы казахской литературы. Природа также воспевается в уйгурских песнях, которые считаются одним из ответвлений казахской литературы. Уйгурские поэты воспевают природные явления, используя названия конкретных и абстрактных объектов (цветы, соловьи, облака, Алатау, птицы, реки, воздушные шары и т. д.), времен года (весна, лето, осень, зима), а также поэтические уточнения и размышления. Различные явления природы описаны такими поэтическими средствами, как красочные фразы и словосочетания, образно-символические, переносные значения слов.

В статье использованы материалы из библиотеки Уйгурского культурного центра в Алматы, а также работы из литературного фонда отдела уйгуриологии Института востоковедения им. Р. Сулейменова. Вместе с тем анализируется природная лирика уйгурских поэтов Махмута Абдурахманова, Рахимжана Рузиева, Аблиза Хезима, Патигуль Махсатовой, Абдукерима Ганиева, Хуршиды Илахуна, Абдугопура Кутлукова, Сабутжана Маматкулова (Надуру), Жамшита Розахунова, Тельмана Нурахунова, Шайрам Баратовой.

Ключевые слова: Казахстан, уйгурская диаспора, поэзия, поэты, лирика о природе.

References

1. Rustemov L.Z. Arab-iran kirme sozderinin kazaksha-oryssha tusindirime sozdigi. [Kazakh-Russian explanatory dictionary of Arabic-Iranian keywords], (Mektep, Almaty, 1989, 320 p.), [in Kazakh].
2. Akhmetov Z. Shanbaev T. Adebeyettanu. Terminder sozdigi. [Literary criticism. Dictionary of terms], (Ana tili, Almaty, 1998, 384 p.), [in Kazakh].
3. Abdurakhmanov M. Tugunler [Thoughts], (Bilim, Almaty, 2004, 200 p.), [in Uyghur].
4. Kashgari M. Tubi bir turki tili. Diwani lugat it-turk. [The root is a Turkic language], (Ana tili, Almaty, 300 p.), [in Kazakh].
5. Harbalioğlu N., Abdulvahit Kaşgarlı, R. Çağdaş uygur edebiyatı tarihi. [History of contemporary Uyghur literature], (Gazi kitapevi, Ankara, 2017, 225 p.), [in Turkish].
6. Ananyeva S.V. Sovremennaya literatura naroda Kazakhstana [Modern literature of the people of Kazakhstan. Collective monograph], (Eva Press, Almaty, 2014, 324 p.), [in Russian].
7. Tilivaldi-Hamraev A. Uygurskaya poezya nezavisimogo Kazakhstana. [Uyghur poetry of independent Kazakhstan], (AkademNauk, Almaty, 2017, 411 p.), [in Russian].
8. Rozakhunov Zh. Akkular kayitkanda [When the swans return], (Zhazushy, Almaty, 2009, 158 p.), [in Kazakh].
9. Baratova Sh. Shatlikka tashnalik [Thirst for joy], (MIR, Almaty, 2013, 126 p.), [in Uyghur].
10. Ilahun Kh. Jutum anam puraydu. [Homeland smells like mother], (MIR, Almaty, 2015, 215 p.), [in Uyghur].
11. Roziev R. Sirlik dolkunlar [Mysterious waves], (Zhazushy, Almaty, 1985, 364 p.), [in Uyghur].
12. Roziev R. Rohlardin Madat [Support from the spirits], (Zhazushy, Almaty, 2006, 186 p.), [in Uyghur].
13. Muhammadi O. Iskandarov H. Sattarov I. Sheyirler, hekayiler, poemiler. [Poems, stories], (Mektep, Almaty, 1987, 223 p.), [in Uyghur].

14. Uygur Sovet Adabiyatinin Tarihi [History of Uyghur Soviet literature], (Nauka, Almaty, 1986, 228 p.), [in Uyghur].
15. Uighur Literature, Available at: <https://akademiye.org/en/?p=323>, (accessed 19.12.2020).

Information about authors:

Burkitbayeva Shynaray Dubirovna – Ph.D. student in Turkic Studies, Faculty of Oriental Studies, Turksoi Department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Бүркімбаева Шынарай Дүбірқызы – түркітану бөлімінің докторанты, Шығыстану факультеті, Түріксои кафедрасы, Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

А.Ф. Галимуллина

*Казанский федеральный университет, Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация
(E-mail: alfiya_gali1000@mail.ru)*

Любовная лирика Рената Хариса: традиции и новаторство

Аннотация. В статье рассматривается любовная лирика современного татарского поэта Рената Хариса в контексте татарской, русской, тюркской и западноевропейской традиций. Ренат Харис – поэт с ярко выраженной гражданской позицией, остро и оперативно реагирующий на социально-политические события современности, а также дающий свою поэтическую, философскую оценку как событиям далекой истории татарского народа, так и недавнего прошлого. Ренат Харис – поэт с широким жанровым диапазоном: от лирических стихов, миниатюр до ширококомасштабных поэм, либретто и романа в стихах. В нашей статье мы рассмотрели любовную лирику и поэмы Рената Хариса в контексте татарской (восточной), русской и западноевропейской поэзии. Помимо стихов, написанных на протяжении последних 50 лет, мы обратились к поэмам «Рэссам» («Художник»), «Өч үбешү» («Три поцелуя»), «Тәүбәсез мәхәббәт» («Запретная любовь») и «Декамерон» (2021), проследив эволюцию в художественном воплощении любовной темы в творчестве Рената Хариса.

Ключевые слова: татарская литература, татарская поэзия, тюркская поэзия, Ренат Харис, любовная лирика, поэма, «Декамерон», анакреонтика, традиция, новаторство.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-150-160>

Поступила: 01.07.21 / **Одобрена к опубликованию:** 18.07.21

Введение

Ренат Харис (Харисов Ренат Магсумович) – народный поэт Республики Татарстан, автор более 50 книг на татарском, русском, английском, французском, польском, белорусском, башкирском, чувашском языках. Ренат Харис – видный татарский поэт и общественный деятель, известный далеко за пределами Татарстана. Он родился 6 мая 1941 года в семье сельских учителей в селе Елховое Озеро Цильнинского района Ульяновской области.

Ренат Харис наряду с художественным творчеством имеет и богатую трудовую биографию: после окончания Казанского государственного педагогического института работал учителем, журналистом, ответственным секретарём Союза писателей Татарстана, заместителем министра культуры РТ, заведующим идеологическим отделом обкома партии, главным редактором газеты «Татарстан хәбәрләре», литературного журнала «Казан утлары», заместителем Председателя Госсовета Республики Татарстан, народным депутатом парламента республики трёх созывов. Под руководством члена Конституционной комиссии Республики Татарстан Рената Хариса были созданы и приняты государственные символы Республики Татарстан: флаг, герб, гимн. По сценариям Рената Хариса сняты музыкальные и

хроникальные кинофильмы. На стихи поэта композиторами Казани, Москвы, Уфы, Саратова и др. создано более ста пятидесяти произведений вокального жанра. За создание либретто балета «Сказание о Йусуфе» (композитор Л. Любовский), а именно, за развитие традиций национального эпоса в современных условиях диалога культур, ему присуждена Государственная премия Российской Федерации за 2005 год. Опера «Любовь поэта» на его либретто (композитор Р. Ахиярова) в одной из номинаций удостоена российской театральной премии «Золотая маска».

Ренат Харис отличается широким кругом творческих интересов: его произведения посвящены осмыслению нравственных, философских, общественно-политических тем прошлого и современности татарского народа, России и мирового сообщества. Широкому тематическому диапазону поэта соответствует и жанровое разнообразие его творчества. В художественный мир Рената Хариса входят эпические жанры, такие как роман в стихах («Исемсезләр»), более пятидесяти поэм на философские, исторические, любовные темы. Только в 2020-м году Ренат Харис опубликовал две новые поэмы: поэма «Төрөк валы» («Турецкий вал»), повествующая о подвиге молодого лейтенанта Я.К. Фаизова в годы Великой Отечественной войны, и поэма «Татар аты» («Татарские кони»), посвященная 100-летию ТАССР, в которой через судьбу татарского коня (есть такая порода), ставшего символом татарского народа, автор рассуждает о славном прошлом и намечает перспективы для дальнейшего развития татарской нации.

В данной статье мы подробнее рассмотрим стихотворения и поэмы Рената Хариса, посвященные любовной тематике.

Методы

Основу исследования составили историко-функциональный, типологический, сравнительно-исторический, герменевтический и структурно-семантический подходы к изучению творчества современного татарского поэта.

Любовная лирика Рената Хариса носит новаторский характер как на содержательном уровне, так и в широком жанровом диапазоне (лирические стихотворения, миниатюры, ноктюрны, либретто, поэмы и роман в стихах). Любовной лирике, как и в целом творчеству современного татарского поэта, характерны хорошее знание традиций восточной, татарской, русской и западноевропейской литературы, а также безусловный, новаторский характер художественного воплощения традиционных тем. На эту особенность творчества Рената Хариса обращают внимание Д.Ф. Загидуллина, Т.Н. Галиуллин, Ф.Г. Галимуллин, Ф.З. Яхин и другие исследователи. Так, Т.Н. Галиуллин отмечает: «Мәхәббәт лирикасы (мәхәббәт турында түгел) Р. Харисны дөнья әдәбиятының, бигрәк тә Көнчыгыш классикасының Хәйәм, Сәгъди, Хафиз, Руми, татар шигъриятенәң Кандалий, Тукай, Такташ, Туфаннарның лаеклы дәвамчысы итеп бәяләргә мөмкинлек бирә. Якын кешенңне ярату фани дөнья бизәге генә түгел, ахирәт ачкычы да аның кулында икән:

Ә жәннәт ишеген ачучы бер генә кеше –
бар –
Сөйгән яр!
(«Дантега ияреп...») [1; с. 17]

Т.Н. Галиуллин указывает еще на одну важную особенность в творчестве Рената Хариса: герои всех его монументальных произведений проходят испытание любовью: «Р. Харисның күләмле әсәрләренәң нигезендә мәхәббәт һәм каһарманның бу олы хискә мөнәсәбәте ята. Аның һәр герое диярлек кем булуына карамастан, «мәхәббәт сынавын» үтәргә тиеш була. Шул сынауны үтсә генә ул чын кеше, матур кеше» [1; с.17]. Ф.З. Яхин,

рассмотрев своеобразие воплощения образа лирического героя в поэзии Рената Хариса, приходит к следующему парадоксальному выводу: «Р.Харисның мәхәббәт шигырьләрендә лирик герой өч үзенчәлеге белән истә кала: беренчесе – ул зәңгәр күзле, икенчесе – ул күңеле белән салкын, әммә андагы карларның-бозларның эрүен тели, аны кемдер эретергә тиеш, өченчесе – ул һаман-һаман да мәхәббәткә үзен яратуларына мохтаж» [5; с. 64]. По мнению Ф.З. Яхина, лирический герой Рената Хариса обладает тремя постоянными характерными чертами: он – голубоглазый, он – холоден в проявлении чувств, но одновременно всегда хочет, чтобы его любили и растопили бы его ледяную душу. В этом плане исследователь считает, что лирический герой Р. Хариса напоминает лермонтовского Печорина, но с учетом при этом временных отличий, другой душевной стихии и отличного от лермонтовского строя мыслей. В статье приведены подтверждающие наблюдения исследователя стихотворения. Безусловно, согласны с основной характеристикой творчества Рената Хариса в целом и его любовной лирики в частности, данной Ф.З.Яхиным, который отмечает оригинальность творчества современного татарского поэта, его тематическую, идейно-художественную цельность и монументальность: «Шунысы гаять тә әһәмиятле, татар шигърияте өчен монның шулай булуы бигрәк тә кирәк иде: Р.Харис, татар булсын, рус булсын, бүтән милләтнеке булсын – һичнинди башка шагыйрьләрне кабатламады. Үз шигъри агымына хезмәт итүенә карамастан, ул һаман да шигырьдә үзе булуыннан туктамады. Монның өчен, югыйсә, әллә нәрсә кирәк тә түгелдер сыман. Талантың булса, шул житкән» [5; с. 63]. Хотелось бы отметить, что, на наш взгляд, лирический герой любовной лирики и многих поэм Рената Хариса проявляет гамму чувств по отношению к возлюбленной: от любования («Рәссәм», «Өч үбешү» и др.), страстной душевной и телесной любви, а также восхищения возлюбленной как потенциальной матерью своих детей, как самым близким другом и соратником до переживания боли от неразделенной любви или от расставания (или разлуки) с возлюбленной.

Результаты и обсуждение

Лирический герой любовной лирики Рената Хариса по обычаям татарского народа внешне сдержан, немногословен, о его переживаниях мы можем судить лишь по отдельным деталям, а также при параллельном сопоставлении с состоянием природы, а иногда о скрытых от посторонних глаз глубоких внутренних переживаниях могут поведать и музыкальные инструменты. В стихотворении «Ирләренң күз яше» поэт приводит расхожее высказывание о том, что «мужчины не плачут» и сам же устами старика возражает: «слёзы мужчин текут внутрь»:

Ө сөйгән ярын сагынып
Күзләренә яшь тулган
Ирләр инде күптән бетте.

Бер карт кычкырды:

– Ялган!
Ө ир кешенең күз яше
Эчкәре таба ага...
Күкрәгемә куй башыңны
Һәм тыңла:
дулкын кага...

[3; с. 274].

В финале стихотворения «Гитара» музыкальный инструмент преобразуется в образ возлюбленной, выдавая сокровенные мечты лирического героя:

Ул егетнең төзләрендә ята.
Егет аның бакыр чәчен сыйпый,
    Ә ул елый,
    Ә ул елый...
Ни булгандыр гашыйкларга –
    Елау арга,
    Елау арга...
Иркәли дә егет аны,
Чәченнән дә тарта.
[3; с. 107].

Поэзии Рената Хариса присуща монументальность. Не является исключением в этом плане и любовная лирика. В стихотворении «Сары камыш» («Желтый камыш») любовь и счастье юноши и девушки оберегают Земля и Ветер:

Алтын балдаklar алмашкан көзне
Күл буена төшкән идек –
Жир безгә бәхет теләде.
[3; с. 115].

В стихотворении, имеющем жанровое обозначение – «новелла» – представлен диалог Ветра и Земли о том, что сделать с желтым камышом, символизирующем разлуку и одиночество, чтобы они никогда не посетили влюбленных. Земля бережно оберегает возлюбленных, щедро одаривая:

«Киемнәрем бар иде,
Бар иде – алтын иде –
Кешеләргә тараттым;
Күрмисеңме, минем өстә,
Минем киемнәремне киеп,
Егет белән кыз утыра,
Берсен берсе яратып».
[3; с. 114].

Для любовной лирики традиционен образ цветка как залога счастья и любви:

Өз, бәгърем, бу чәчәкне.
Өз дә күкрәгеңә када.
Рәхәтләнеп сулаганда,
Синең яшәвеңне хуплап,
Чәчәк башын сөлкетеп торыр.
Ә көлгәндә –
Шатлыгыңны уртаклашыр,
Мин үпкәндә
Синең гөлдәй керфегеңне:
«Шулай булырга тиеш», – дип,
Хуплап, изәп куяр башын.
[3; с. 122].

В художественном мире Рената Хариса цветок преобразуется в залог семейного счастья, которое поэт не мыслит без детей. Так, например, в стихотворении «Күкрәктәге чәчәк» («Цветок на груди») цветок, вбирая в себя силу лирического героя, становится оберегом для его возлюбленной:

Ә күңелне, суга төшкән таштай,
Дулкынлатса әгәр
Хәтәр хәбәр,
Шул чәчәк
Бөтен табигать исеменнән
Үлемгә:
«Юк, сиңа түгел бу күкрәк», –
Диячәк
Һәм, көчле ихтыярлы ир кебек,
Баш сөлкиячәк.
[3; с. 114].

В лирике Рената Хариса любовь всегда сопровождается эротическими деталями, которые при вводе их в философские стихотворения приобретают новые смысловые оттенки, символизируя полноценную жизнь («Һәм ниндие!»):

Чәч арамда
Ак бармаклар әле һаман
Адашлар, дерелдиләр, сөенәләр...
Ал иреннәр пышылдыйлар:
«Син гел яңа!..»

Мин яңарам,
Кайнарланам,
Күгем биек.
Варислар бар, дусларым бар, сөекләләр...
Алда гомерернең яртысы...
Һәм ниндие!
[3; с. 254].

Ренат Харис несколькими штрихами может создать индивидуализированный образ, чтобы снова его вернуть в общий контекст:

Барлык фильмнарда безне күрсәтәләр...
Барлык китапларда безне язлар...
Барлык жырлар безнең турында...
Ә син безнең мәхәббәтне сәер, дисең,
тиле мәхәббәт дип бәялисез,
ояласың аннан,
хурланасың...
Үзең мине күрү белән нурланасың –
Тот та фильмнарда кертеп жибәр,
Китапларның тот та герое ит,
Жырлар жырла сиңең турында...
[3, с.333].

Лирический герой Рената Хариса – монументален, он мысленно вбирает в себя всю Вселенную, его волнуют глобальные проблемы современности, вопросы жизни и смерти, мира и войн, которые вплетаются в его любовную поэзию, а иногда, как мы видели выше, любовь освещает, смягчает тревоги о судьбах народа, страны, Вселенной. В стихотворении «Диңгез янында уйлар олылана...» поэт воспеваает преображающую силу любви:

Диңгез янында уйлар олылана...
Таулар янында алар биекләнә...
Урман эчендә алар келәләнә...

Далаларда алар иркенләнә...
Чиксезләнә күккә карасаң...
Тирәнләнә кагазь, каләм алгач...
Ә синең белән икәүдән-икәү калгач,
Галәмне иңләгән уйларым
Кайгыны юатырлык булып жылылана,
Өметсезлекне таркатырлык булып
яктылана,
бүләккә яраклы булып яхшылана.
[3; с.334].

Диапазон выражения различных любовных переживаний и ощущений лирического героя стихотворений Рената Хариса очень широк. Пространство стиховорений расширяется до размеров мироздания. В шуточном стихотворении «Мин кинәт юкка чыгармын...» Земля и Небо становятся участниками любовного свидания, усиливая эротические детали:

Мин кинәт юкка чыгармын
жәйге төн карасында...
Син мине эзләп карарсың
йолдызлар арасыннан.
Таба алмассың... (...)
Жирдә, Күктә... беркайда да
Мине таба алмассың.
Аптырарсың:
Әле генә
Кочагымда иде дип,
Мәхәббәтнең шашкынында
Буламыни игелек?
Ут һәм салкын,
Су һәм ялкын –
Әллә түзмәде микән?
Бер назладым, бер этәрдем –
Әллә биздеме икән?
Һәм мин кинәт табылырмын
Көзге төн карасында,
Сары яңгырлар чылаткан
Яфраклар арасыннан
[3; с. 353].

Выводы

Рассмотренные выше стихотворения Рената Хариса демонстрируют огромный арсенал художественного воплощения любовной темы в лирике, который поэт применяет и в произведениях крупной формы – романе в стихах и поэмах. О романе «Исемсезләр» («Безымянные») писали многие исследователи (Т.Н. Галиуллин, Ф.Г. Галимуллин, ФФ.Хасанова и др.), в нем помимо других актуальных проблем современного общества представлены также различные грани любовных чувств (неразделенная любовь, предательство любимого человека, любовь к сыну, любовь-страсть и т.д.). Ренат Харис также создал эротическую поэму «Өч үбешү» («Три поцелуя»), в которой каждая глава предваряется эпиграфом из Г.Кандалыя, отсылая нас к классику татарской литературы. Показав три варианта любви в трех главах: «Вечерняя любовь», «Ночная любовь» и

«Утренняя любовь», поэт дает однозначный ответ на риторический вопрос: «Греховна ли телесная любовь?», тем самым отвечая однозначно и на вопрос о границах прекрасного в поэзии: «Все достойно стать предметом художественного воплощения», особенно – Любовь!

Һәр авылда, һәр шәһәрдә
алар һәрчак була тора...
Ләкин кешенең аңында
Яши мәңгелек сорау:

Бу – гөнаһмы, бу – савапмы?
Һәм жаны бар һәрбер кеше
Бердәнбер хак жавап бирә:

– Сөешү – мәңгелек эше!

Башка, хәттә бөек эштә
Сула гомер гөлчәчәге,
Фәкать сөешүдә генә
Кешелекнең киләчәге.

Сөешүсез узган гомер –
Жанны теләчәк үкенеч!
Әй жанлылар, үбешегез
Төнләр, иртән, көндөз һәм кич!

Онытмагыз, үбешү ул –
Сөю Алласының ашы!
Ходай табындашы була
Үбешкәндә ике гашыйк!...
[4; с.207].

Т.Н. Галиуллин, отмечая новаторство Рената Хариса в расширении тематики и углублении содержания поэм на любовную тему, особенно выделяет поэмы «Өч үбешү» («Три поцелуя»), «Тәүбәсез мәхәббәт» («Запретная любовь»), в которых сам автор напрямую обозначает произведения и авторов, с которыми выстраивает диалог: Г.Кандалый и Х.Такташ. Как отмечает Т.Н.Галиуллин, Р.Харис сумел найти новый поворот в сюжете о «неверной жене», берущей начало еще в античной литературе, однако татарский поэт создал такую драматическую коллизию, когда измена приносит счастье в бездетную семью, но требует от любящих супругов глубокого взаимопонимания и взаимоуважения, а также бережного отношения к своей семье. Исследователь также считает абсолютно новаторской поэму «Өч үбешү» («Три поцелуя») для сдержанной и аскетичной татарской поэзии: «Шагырь мәхәббәт дип агалган олы хисне сагыш, өзләнү, яну, эчке тартылыш ләззәте булудан бигрәк, кыз белән егетнең аңлашу, икеләнү сынауларын узганнан соң килергә тиешле хәлләрне, физиологик нечкәлекәре белән, үзене натурализмда гаепләнүдән дә курыкмыйча, күзәтеп торучы кыяфәтен алып, ачыктан-ачык, дөнья Дон-Жуаннарының авыз суларын корытырлык итеп, барысы да кеше башыннан уза дигәндәй, ир белән хатын арасындагы эротик мөнәсәбәтләрне жиңелчә ирония белән сүрәтли, үбешүне «әдәби образ» дәрәжәсенә күтәрә [1; с. 39].

Следует отметить, что и в 2000-е годы Ренат Харис остается верным своему творческому кредо, активно работает в жанре поэмы. Тематами его произведений становятся нравственные, философские, общественно-политические темы прошлого и современности

татарского народа и России. Широкий тематический диапазон поэта определяет и жанровое разнообразие его творчества. Его творческий арсенал составляют эпические жанры, такие как роман в стихах («Исемсезләр»), пятьдесят поэм на философские, исторические, любовные темы. Отрадно отметить, что число произведений Рената Хариса в этом сложном лиро-эпическом жанре, отнюдь не пользующемся популярностью среди современных поэтов, ежегодно пополняется. Показательно, что поэмы Рената Хариса через исторические параллели нацеливаются на решение актуальных вопросов современного общества, на публицистичность поэм указывают и авторские обозначения: трактат-поэма «Яза башла», публицистик поэма «Урам», поэма-бәян «Унөчкә унеч», риваять-поэма «Бәкер сазы». Многие образы, отражая современные реалии, в поэмах Р. Хариса приобретают символические черты. Можно и к творчеству самого автора отнести строчки из его стихотворения:

Язгы сөю, бәлки илаһидыр,
Кыйммәтлерәк
Көзге ярату
[З; с. 332].

В начале 2021 года, готовясь к своему 80-летнему юбилею поэт, создал поэму «Декамерон», в которой обращается к традициям новелл Джованни Боккаччо, представителя итальянского Ренессанса. Таким образом современный татарский поэт откликнулся на вынужденную самоизоляцию из-за пандемии коронавирусной инфекции и снова обратился к художественному осмыслению различных граней любовного чувства во всех ее эротических, драматических, поучительных, юмористических проявлениях. В отличие от итальянского источника, который напоминает о других карантинах в истории человечества, позволяет расширить инertextуальные ассоциации с зарубежной, русской (А.С. Пушкин «Пир во время чумы») литературой, в шутивно-ироничном тоне поставлены очень важные философские проблемы о смысле жизни, о творчестве, о ежедневном выборе, который каждый делает в своей жизни. В отличие от классических предшественников в поэме Рената Хариса собрались на узнаваемой загородной писательской даче под Казанью десять представителей творческих профессий со своими семьями, которые в течение десяти дней рассказывают свои истории:

Ун гаилә жыелдык та,
«Декамерон» дагыча,
житәрлек ашамлык төяп,
китеп бардык дачага.
Кайсыбыз – журналист,
Кемдер шигыр яза,
кемдер үзен тәнкыйтче, дип
атарга хәттә база...
[рукопись автора]

«Декамерон» Рената Хариса привлекает оптимистичностью, утверждением «вечных» ценностей, к которым, бесспорно, относится и любовь во всех ее проявлениях, представленных в поэме, завершающейся гимном любви:

Мәхәббәт ул бер-берендә
Табылган тормыш яме.
Ул күздә дә, ул сүздә дә,
ул әллә кая – эчтә,
тән тәнгә тирән керсә дә
ул ямь табалмый һич тә...

Менә шундый хакыйкать бар,
кем теләсә нишләсен –
мәхәббәт ул дөнъядагы
бар нәрсәнең чишмәсе.
ул илһам да, ул шатлык та,
ул кайгы да китерә –
кемдер сөеп бала ясый,
кемдер сөеп үтерә...

Ун декада. Ун оратор.
Ун новелла. Бер яшәү!..
Яшәп ятабыз бит әле
Үлем белән янәнә.
Сөябез дә, чирлибез дә,
Эшлибез дә ялыкмый,
Чөнки Мәхәббәт Үлемнән
Янә өскә калыкты!..
[рукопись автора]

Любовная тема в творчестве Рената Хариса многогранна и пронизывает все его творчество, являясь доминирующей. Особенно ярко это проявилось в поэме «Декамерон», которая может стать программной для творчества поэта 2000-х годов. Сама поэма демонстрирует оперативность, гибкость поэтического творчества Р. Хариса, который не только реагирует на многие актуальные проблемы современности, но и создает произведения в диалоге с восточной, татарской, русской и зарубежной литературой, как классической, так и современной.

Список литературы

1. Галиуллин Т.Н. Акыл һәм хис берлеге шагыйре (Р.Хариска 70 яшь) // Ренат Харис һәм татар шигърияте. Материалы всероссийской научно-практической конференции. – Казан: Идель-Пресс, 2011. – С.10 – 28.
2. Галиуллин Т.Н. Ренат Харис поэмаларында дөнъя сүрәте // Ренат Харис һәм татар шигърияте. – Казан: Идель-Пресс, 2011. – С.29 – 45.
3. Харисов Р.М. Сайланма әсәрләр: 7 томда. Шигърьләр (1960-1980) / Р.М. Харисов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – Т. 1. – 430 с.
4. Харисов Р.М. Сайланма әсәрләр: 7 томда. Поэмалар / Р.М. Харисов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. Т. 4. – 367 с.
5. Яхин Ф.З. Ренат Харисның мәхәббәт шигъриятендә лирик герой // Ренат Харис һәм татар шигърияте. – Казан: Идель-Пресс, 2011. – С. 62 – 72.

А.Ф. Галимуллина

Казан федералдык университети, Казан, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы

Ренат Харистің махаббат лирикасы: дәстүрлер мен жаңашылдық

Аңдатпа. Мақалада қазіргі татар ақыны Ренат Харистің татар, орыс, түркі және Батыс

Еуропа дәстүрлері контекстіндегі махаббат лирикасы қарастырылған. Ренат Харис-біздің заманымыздың әлеуметтік-саяси оқиғаларына жедел жауап беретін, сондай-ақ татар халқының алыс тарихындағы оқиғаларына да, жақында өткен оқиғаларға да поэтикалық, философиялық баға беретін айқын азаматтық ұстанымы бар ақын. Ренат Харис-лирикалық өлеңдерден, миниатюралардан бастап, кең көлемді өлеңдерге, либреттоға және өлеңдегі романға дейінгі жанрлық ауқымы кең ақын. Біздің мақалада біз Ренат Харисің махаббат лирикасы мен өлеңдерін татар (шығыс), орыс және Батыс Еуропа поэзиясы тұрғысынан қарастырдық. Соңғы 50 жыл бойы жазылған өлеңдерден басқа, Ренат Харис шығармашылығындағы махаббат тақырыбының көркемдік көрінісіндегі эволюцияны бақылай отырып, "Рассам" ("суретші"), "Өчүбешү" ("Три поцелуя"), "Тәүбәсез мәхәббәт" ("тыйым салынған махаббат") және "Декамерон" (2021) поэмаларына жүгіндік.

Түйін сөздер: татар әдебиеті, татар поэзиясы, түркі поэзиясы, Ренат Харис, махаббат лирикасы, поэма, "Декамерон", анакреонтика, дәстүр, жаңашылдық

A.F. Galimullina

Kazan Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation

The love lyrics of Renat Haris: tradition and innovation

Abstract. The article examines love lyrics of the modern Tatar poet Renat Kharis in the context of the Tatar, Russian, Turkic, and Western European traditions. Renat Kharis is a poet with a pronounced civic position, acutely and promptly reacting to the socio-political events of our time, and giving his poetic, philosophical assessment of both events of the distant history of the Tatar people and the recent past. Renat Haris is a poet with a wide genre range from lyric poetry, miniatures, to large-scale poems, libretto, and novel in verse. The article considers love lyrics and poems of Renat Kharis in the context of Tatar (Eastern), Russian and Western European poetry. In addition to the poems written over the past 50 years, the author turned to the poems Rəssam (Artist), Өч үбешү (Three Kisses), Тәүбсез мәхәүббәт (Forbidden Love) and The Decameron (2021), tracing the evolution in the artistic embodiment of the love theme in the work of Renat Haris.

Keywords: Tatar literature, Tatar poetry, Turkic poetry, Renat Kharis, love lyrics, poem, "Decameron", anacreontic, tradition, innovation

References

1. Galiullin T.N. Akyı hәм his berlege shagyjre [The unity of thought and feeling in the poetry of Renat Haris (R.Hariska 70 yash')], Renat Haris hәм tatar shig'riyate. Materialy vsrossijskoj nauchno-praktiches-koj konferencii [Renat Harris and Tatar poetry. Proceedings of the All-Russian Scientific and Practical Conference], Kazan, Idel'-Press. 2011. P.10 – 28, [in Tatar].
2. Galiullin T.N. Renat Haris poemalarynda dөн'ya syrәte[An artistic picture of the world in the poems of Renat Haris], Renat Haris hәм tatar shig'riyate. Materialy vsrossijskoj nauchno-praktiches-koj konferencii [Renat Harris and Tatar poetry. Proceedings of the All-Russian Scientific and Practical Conference]. Kazan. Idel'-Press.2011. P. 29 – 46, [in Tatar].
3. Harisov R.M. Sajlanma әsәrlәр: 7 tomда. shigyrlәр (1960-1980). [Selected works: 7 vol. Poems. (1960-1980)], (Tatar. kit. nәshr., Kazan, Vol.1, 2006, 430 p.), [in Tatar].
4. Harisov R.M. Sajlanma әsәrlәр: 7 tomда. Poemalar [Selected works: 7 vol. Poems.]. Tatar. kit. nәshr., Kazan, Vol.4, 2006, 367 p.), [in Tatar].

5. Yahin F.Z. Renat Harisnuñ məhəbbət shig"riyatendə lirik geroj [The lyrical hero of the poetry of Renata Haris], Renat Haris hәм tatar shig"riyate [Renat Harris and Tatar Poetry]. Kazan. Idel'-Press. P. 62-72, [in Tatar].

Информация об авторах:

Галимуллина Альфия Фоатовна – доктор педагогических наук, профессор кафедры русской и зарубежной литературы, Казанский федеральный университет, Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация.

Galimullina Alfiya Foatovna - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Russian and Foreign Literature, Kazan Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Р.О. Керимкулова*, Ш.И. Ибраев

А.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*Corresponding author: rimma_ok.kz@mail.ru

Миф пен эпос поэтикасының типологиясы

Аңдатпа. Әлем ғалымдарының айрықша назарын көне заман адамдарының дүниетанымынан тарайтын мифтің өз алдына дербес қызметі, структуралық түзілісі, мазмұны, адамзаттың ойлау ерекшеліктерімен байланысты табиғаты аудартып келе жатыр. Мифті зерттеудің әдістемесі мен теориясы антропологияның, әлеуметтанудың, фольклортану мен психологияның ғылыми жетістіктері тұрғысынан әр түрлі аспектіде зерттелу үстінде. Бұған жер бетінде байырғы мәдениетті сақтап қалған халықтар мен тайпалардың деректерімен бірге, мифтің антикалық дәуірден бері қағазға түскен үлгілері нысана етіп алынууда. Бұдан басқа мифтің көрініс тапқан саласы – эпос, аңыз, ертегі, ғұрыптық фольклормен бірге жеткен үлгілері де өз алдына үлкен сала құрайды. Осы мәселеде мифтің өзі ғана емес, оның жанрлық өзгеріске ұшырауы туралы да сөз қозғаудың жөні бар. Себебі фольклордағы миф замана контекстінде өзгерген, идеологиялық өңдеуге ұшыраған, жанрдың (мәселен, эпостың) өзгешелігіне икемделген болып табылады.

Мұндай заңдылық түркі халықтарының эпостық жырларындағы мифке де, мифтік кейіпкерлерге де қатысы бар. Іс жүзінде эпос – байырғы миф, ертегі, аңыз, ғұрыптық фольклор түрлерін синтездік сүзгіден өткізіп барып, дербес қалыптасқан жанр. Ондағы мифтік мотивтер, ұғымдар, кейіпкерлер эпостың жанрлық табиғатына икемделген.

Аталған мақалада миф поэтикасының және эпос поэтикасының типологиясын ашып көрсетуде түркі халықтарының рухани мұраларын, эпостары мен мифтерін салыстыра қарастыру, соның негізінде тың тұжырымдарға қол жеткізу, оларды ортақ мәдени мұра ретінде білу міндетін орындауға бағытталуы мақаланың өзектілігін арттыра түседі. Түркі халықтарының фольклорын зерделеп, зерттеп, меңгерген сайын түбі бір түркілік болмысымыз да әр қырынан ашыла түседі.

Түйін сөздер: миф; қаһармандық эпос; эпос структурасы; эпос поэтикасы; типология; мифтік ұғымдар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-161-168>

Түсті: 05.04.2021 / **Жарияланымға рұқсат етілді:** 14.08.2021

Кіріспе

Қазіргі таңда барлық түркі елдеріне ортақ мұра – қаһармандық эпостарды ғылыми тұрғыда жаңаша зерделеу қажеттілігі басым болып отыр. Түркілердің эпикалық дәстүрлерін салыстырмалы түрде жан-жақты зерделеу ғалымдардың тарапынан қолдау тауып жатқанына қарамастан әлі талай атқарылатын жұмыс айтарлықтай көп. Қаһармандық эпостар мен мифтің поэтикасын толықтай зерттеу ісі де жеткілікті дәрежеде жүзеге асқан жоқ деуге болады. Ұзақ жылдар бойы түркі халықтарының арасындағы өзара әдеби, мәдени, рухани байланыстар үзіліп қалған себептен салыстырмалы зерттеулерді іске асыру мүмкін емес болды. Тәуелсіздігімізді алғаннан соң түркі халықтары бәрімізге ортақ рухани мұра – бір-біріміздің эпикалық туындыларымызды салыстыра қарастырып, ортақ сипатын айқындап,

оларды жан-жақты зерттеуді, жариялауды, зерделеуді қолға ала бастадық. Түбі бір түркі халықтарының арасындағы дәстүр сабақтастығының сақталғандығын бағамдау – бүгінгі таңдағы өте өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Мифтің мифологемасы, сюжеті, мотиві, эпостың түрлі деңгейінде құрылымдық мәнге ие болуымен қатар, кейіпкерлердің бейнесі, арқалайтын жүгі бойынша да мифтік ұғымдарға барып тіреледі.

Эпос жанры жекеленіп тұрып, оқшауланып өмір сүрмейді. Ол мифтің де, ертегінің де жанрлық қасиеттерін бойына сіңіріп, тығыз байланыста болады. Түркілердің қаһармандық эпостарында көне мифтең, эпостаң, ертегілерден қалған белгілер әр түрлі сипатта және әр түрлі дәрежеде кездеседі. Түркі халықтарының дүниетанымындағы ерекшеліктер мен айырмашылықтар, тұрмыс-тіршілігіндегі тарихи оқиғалар эпостың дамуына өзіндік әсерін тигізгендігі белгілі.

Тақырыптың зерттеу нысаны мен зерттелу әдісі

Бұл мақалада тарихи-типологиялық тәсіл басшылыққа алына отырып, ауыз әдебиетінің миф пен эпос секілді жанрларының поэтикасы талданады. Тақырыптың зерттеу нысаны жалпы түркілердің мифі мен эпосының байланысын түрлі аспектіде қарастыру, жан-жақты салыстыру. Типология типтік белгілерді іздейді. Ал типтік белгілерді алдымен ұлттық эпостан жинақтап, салыстырмалы, жүйелеу әдістері арқылы талдау қажеттігі ескерілген.

Зерттеудің мақсаты

Түркі халықтарының рухани болмысында өзінің молдығымен, көркемдік қуат-тегеурінімен, тарихи деректілігімен айрықша орын алатын алуан сырлы эпостық мұрамыз бен мифтердің бітімін саралап, типтік белгілерін жинақтау. Ал жұмыстың негізгі **міндеті** түркілердің мифі мен поэтикасының көркемдік болмыс бітімін анықтауға атсалысу.

Зерттеудің талдануы мен нәтижесі

Миф пен эпостың зерттелу жолдарын қарастырудың екі маңызы бар: біріншіден, ғылымның осы саладағы ізденістерін жинақтау эпостану мәселесін жаңа сатыға көтеруге, жетістіктері мен әлсіз тұстарын анықтауға көмектесе, екіншіден, эпостың теориялық-методологиялық проблемаларымен кеңірек танысуға септігін тигізеді.

Түркі халықтарының қаһармандық эпосының мифпен байланысын екі түрлі аспектіде қарастыруға болады: *біріншісі*, мифтік ұғымдардың, кейіпкерлердің, ғажайып заттардың, киелі (сақралды) орындардың т.б. эпостағы трансформациялық түзілісі, *екіншісі*, миф құрылымының және баяндау тәсілінің (мифтік дәуір, мифтік уақыт, мифтік кеңістік) эпоста сақталған үлгісі. Бұл екі мәселені тарихи поэтиканың өзгешеліктерімен және даму заңдылықтарымен бірлікте қарастыру да, этнографиялық аспектіде реликт, көненің жұрнағы ретінде де іздестіру де тиісті нәтиже берері сөзсіз.

Алайда мифтің дүниетанымдық табиғатының эпос құрылымындағы орны мен мәні бұл айтылғандармен ғана шектелмейді. Атап айтқанда мифтің логикасы мен құрылымына тән өзгешеліктер болмысты түсінудің және санада жинақтаудың үлгісі ретінде эпос структурасында да орын алғанын байқауға болады.

Әрине, мифте ирреалдық, шындыққа жанаспайтын ұғымдар орын алса, эпоста реалды бейнелеуге қарай бағытталған баяндау тәсілі басты орынға шығады. Алайды өз дәуірі үшін миф оқиғасының және логикасының байырғы адамдар тарапынан шындық ретінде қабылдануы мәселенің өзара сабақтас екенін көрсетеді. Атап айтқанда миф те (өз дәуірі үшін), эпос та айтушылар үшін де, тыңдаушылар үшін де – өмірде болған шындық. Оларда баяндалған қаһармандар да, оқиғалар да бір заманда болған, адамдар бастан өткерген,

оқиғалардың фантастикалық, ғажайып сипаты ерекше дәуірмен түсіндіріледі. Айырмашылық байырғы мифтік дәуірдегі адамдар мен эпосты жаратқан бергі заман адамдарының ойлау ерекшеліктерінде, сананың тарихи сатысының айырмашылығында. Мұны арнайы зерттеген француз антропологы Люсьен Леви-Брюль сана мен ойлаудың тарихи кезеңінің мифтік дәуірде басқаша болғанымен түсіндіреді. Атап айтқанда оны пра-логическое (логикаға дейінгі) ойлау жүйесі деп атаған. Алайда мұны «логикасыз», «мағынасыз ойлау» деп түсінуге болмайды. Мәселе байырғы адамдар мен қазіргі адамдардың ойлау жүйесіндегі айырмашылықта.

Айнала қоршаған орта, болмыстың сыры туралы мағлұматтар алдымен адамдардың өзінің жүріп-тұрысына, өзгелермен қарым-қатынасына, социумның дағдысы мен тіршілік тынысына қарай жинақталған. Аспан денелері, табиғат құбылыстары қаншалықты ауқымды, жойласыз үлкен, космостық өлшемде көрінгенімен, олардың қарым-қатынасы социум тіршілігінің, моралдық-этикалық нормаларының, жақсы-жаман әрекеттерінің нәтижесі қатары түйінделеді. Бұлар ұжымдық сананың көрінісі болып табылады, әрі оның мистикалық пра-логикалық сипаты айқын [1, 48 б.].

Кеңістік пен уақыт ұғымдары бірімен бірі тығыз байланысты болып табылады. Эпоста қаһарманның дүние есігін ашқаннан бастап, мақсат-мұратына жеткенге дейінгі әрекеттері кеңістік пен уақытты біріктіреді. Осы себептен де кеңістік пен уақыт оқиғаларға толы болып келеді. Эпостарда батырдың туған-туыстарымен қош айтысуы, қайта көрісіп-табысуы, сапарға аттануға дайындалуы баяу жүрсе, белсенді қимылы суреттелгенде уақыт тез өтеді.

Ойлау жүйесінің айырмашылығы миф пен эпоста мазмұны жағынан жіктелген мифтегі жойласыз ғажайып оқиғалар эпоста тарихи жағдайға, шындыққа орайластырылған. Оқиға мифтегідей бір заманда болған, ата-бабаларымыз бастан өткерген деп баяндалғандықтан, енді оған реалистік сипат берілген. Батырдың мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, өзгелермен қарым-қатынасы кәдімгі адамның әрекетіне ауысқан. Ал оның тездетіп өсуі, мыңдаған жаумен жалғыз соғысуы, түрлі құбыжықтарды жеңуі, бір елдің әскерінің қанын судай ағызуы, атының ұшуы, т.б. мифтік белгілерін сақтағанымен, жайшылықта батырдың кейпі шындыққа сәйкес. Ал оның жойласыз әрекеті ұлғайту (гипербола) тәсілі ретінде көркемдік бейнелеу амалына көшкен. Ұлғайту – поэтикалық көркемдік құрал қатары қабылданады. Жырда батырдың сырт бейнесі, күші, түр-тұлғасы, іс-әрекеттері, жекпе-жектері, шайқастары, оның тұлпарының шабысы, жау батырларының жағымсыз бейнесі, табиғат құбылыстары шындықтан асып, ерекше ұлғайтылып, әсірелене жырланады.

Асылы тарихи поэтиканың түп негізі мифтік бейнелеу жүйесіне барып тіреледі. Мифті зерттеген ғалымдардың көбі тілде сақталған көркемдік-бейнелеу құралдарының (теңеу, метафора, параллелизм, синекдоха, литота, гипербола, метонимия, т.б.) көбі байырғы замандағы салыстыру, балама табу, аналогия жүргізу, ұқсастыру үдерістерімен сабақтас екенін айтады [2, 35 б.].

Қаһарман әрекетін (соғысу, жекпе-жекке шығу, құбыжық кейіпкерлерді жою, жол жүру т.б.) баяндауда мифтің рөлі эпостық шығармаларда молырақ сақталған. Әрекет әсерлі, бейнелі, ауқымды болуы үшін оны асыра дәріптеу, ұлғайту немесе кішірейту, мезгілдік жағынан созып көрсету (қыстың болғанын қабағына қатқан қыраудан, жаздың болғанын қыраудың ерігенінен білу) сияқты тәсілдер орын алады. Мифте бұлар реалды әрекет қатары қабылданса, эпоста көркемдік-бейнелеу құралына айналған. Миф поэтикалық ойлаудың маңызды қайнар көзі ретінде басқа деңгейге көшкен [3, 52 б.]. Осындай әрекет XIV-XV ғғ. шежірелік жылнамаларда Әмір Темір бейнесіне қатысты «идеалды» қолбасшы образын жасауға да ықпалын тигізген [4, 101 б.]. Қаһармандық эпостардағы батырдың образында, жаратылысында тәңірлік түсініктің орын алғанын байқаймыз. Тәңір – аспандағы құдай. Оның бейнесі ер адам ретінде қабылданады. Тәңірлік дүниетаным бойынша түркі қағандарының қаһармандық жаратылысы Көк аспанмен байланысты [5, 112 б.].

Эпос поэтикасының тағы бір мифтен бастау алған айғағы – структуралық құрылымында. Мифтегі кеңістік өзімдікі/ бөтендікі, адамдардыкі/адамзаттық емес болып жіктелетіні эпосқа да ауысқан. Батырдың ерлік ісі бөтен елде, жау мекенінде жүзеге асады. Ерлік іс аяқталғаннан кейін қаһарман жеңіспен өз мекеніне оралады. Оқиғаның ұзын-ырғасы батыр елінде –жау елінде – қайтадан өз елінде өтіп, осы үлгі (модель) көптеген эпоста қайталанатын [6, 124 б.].

Миф пен эпос – екі түрлі дәуірдің, ойлау жүйесінің байырғы және одан кейінгі кезеңінің нәтижесі. Солай бола тұра эпос өзінен бұрынғы миф тәжірибесіне, атап айтқанда болмысты түсіну мен санадан өткізу дәстүріне арқа сүйей отырып дамыған. Уақыт өткен сайын эпос мифтен алшақтай берген. Алайда олардың құрылымдық жүйесінде ортақ белгілердің сақталып қалғандығы дау тудырмайды.

Миф пен эпос сюжетінің кеңістіктегі және уақыт категориясындағы орналасу тәртібі де өзара ұқсас болып келеді. Атап айтқанда, үйленбеген қаһарман өзіне әйел алу үшін бөтен елге сапарға аттанады. Сапарға шығу сынақтан өтіп, ұзақ жол жүру нәтижесінде, бөтен (жау) елде өзінің болашақ жарын алу үшін мифте түрлі құбыжықтармен, ал эпоста жау батырларымен күш сынасу түрінде өтеді.

Қаһарманның бөтен елден қалыңдық алуының арғы негізінде экзогамиялық дуальдық құрылымның ізі байқалады [7, 87 б.]. Мифтік ұғым бойынша бөтен елдің мифтік кейіпкерлері, сол елдің тотемдік жануарларының (аю, қасқыр, жылан, т.б.) бейнесі болуы мүмкін. Бөтен елге барған қаһарманға алдымен қарсы тұратындар солар. Себебі рудың ең басты қорғаушы күші және біріктірушісі осы тотемдік хайуандар.

Экзогамиялық формада ұйымдасу ру аралық қарым-қатынасты реттеудің идеологиялық негізі болып табылады [8, 47 б.].

Эпос қаһарманының сапарға шығуы осы мифтік дәуірдегі руаралық қатынастардың сілемі болуы әбден мүмкін. Себебі Қиыр Солтүстіктегі байырғы тайпалардың мифі мен эпосындағы әйел алу тақырыбы құрылымдық жүйесі бойынша өте жақын. Көрнекті фольклорист В.Я.Пропп чукоттардың мифі мен гиляктардың эпосындағы қаһарманның әйел алу сапарының уақыт және кеңістік бойынша бірдей жүйе құрайтынын атап көрсетеді [9, 154 б.]. Айырмасы чукоттардың шамандық мифінде шаманның бөтен елде әйел алуы бақсылық өнеріне (камлания) байланысты болса, эпоста ерлік іс арқылы жүзеге асады.

Асылы бақсылардың транс жағдайға түсіп, түрлі жындармен жан ұшырып алысқандығы жағдайы батырлардың ерлігін қайталағандай болады.

Жау елінен оралған қаһарман мен бақсы ойынын аяқтап, өз мекеніне оралған шаманның әрекеті құрылымдық жағынан өте жақын: екеуі де ерлік әрекетін басқа дүниеде жасап, соңында өзі кеткен жеріне қайтып келеді. Олардың істеген әрекетінің хронологиялық тәртібі, уақыт бойынша орналасуы бірдей болып шығады: өз мекенінен кету, бөтен елде ерлік көрсету, соңында жеңіспен мекеніне қайту. Бұл конструкция қаһармандық эпостың бас кейіпкері батырдың ерлік істерін баяндаудың өмірбаяндық принципке құрылатынына негіз болған.

Миф пен эпос поэтикасының ортақ белгісі көркемдік кеңістікті бейнелеуден де байқалады. Мифтегі кеңістік бинарлы оппозиция принципке құрылған. Атап айтқанда таулардан, сулардан өту, сөйтіп бөтен әлемге (чужой мир) бару жоғары/ төмен (вверх/вниз) үлгісі бойынша ұйымдастырылады [10, 223 б.]. Эпостық жырларда батыр ұзақ жол жүріп таулардан (белдерден, төбелерден) және өзендерден (шөлдерден, жазық даладан, иесіз ең даладан) шауып өтеді. Бұл жолдың эпикалық формуласы:

Асқар-асқар таулардан,
Айдын шалқар көлдерден,
Асыра басып жөнелді.

Бұл кеңістік жойласыз ұзақтықты, жер бедерінің ауысып отырған, жол картинасының

өзгерісін бейнелеумен бірге, бөтен әлемнің батырдың елінен бөлек екенін ажырату үшін қажет [6, 139 б.]. Жоғары/ төмен өлшем бұл мифтік санаға сәйкес.

Түркі-монғол халықтарының ұғымы бойынша, бақсының мінетін көлігі – оның қобызы (даңғырасы, сыпыртқысы). Кейде жолдың ауырлығына қарай алтай қамының даңғыра-көлігі бірде құс болып, бірде атан түйе болып, бірде ат болып құбыла түседі [11, 203 б.]. Бақсы ойын кезінде шамаңдық өзеннен қобызы (даңғарасы, кепшігі) арқылы жүзіп немесе ұшып өтіп басқа жындар (рухтар) әлеміне өтеді. Екі араны бөліп тұрған су немесе биік тау екі әлемнің шекарасы болып есептеледі.

Мифтегі осы ұғым эпоста өз елі және жау елі ұғымын ажыратып, арасын бөліп тұратын шекаралық белгіге айналған.

Миф пен эпос поэтикасындағы тағы бір бір-біріне ауысқан ұғым ол – уақыт өлшемі. Мифтегі уақыт – жойласыз ұзақ. Ол мезгілді ұзарту қажет болғанда жүздеген айлармен, мыңдаған жылдармен өлшенеді. Уақыт әрекетпен бірге суреттелсе, онда уақыт жылдам жүреді, ал оқиғасыз уақыт ұзаққа созылады.

Эпостық жырда, ертегілерде кейіпкердің жол жүруі «жеті күн, жеті түн», «қырық күн, қырық түн», «жеті жыл», «қырық жыл» деген мерзіммен белгіленеді. Батырлардың жекпе-жек жылыға созылады. «Қыстың болғанын кірпігіне қатқан мұздан, жаздың болғанын кірпігіне қатқан мұздың ерігенінен біледі. Әрекеттің, алысудың, соғысудың осындай мерзімге созылуы мифтік түсініктің әсері екені анық. Бірақ бұл жағдай кейінірек көркемдік тәсілге, ұлғайту, гипербола, метафора сияқты троптың түрлеріне ауысқан.

Уақыттың жойласыз өлшеммен алынуы мифте космос пен хаостың ауысуына байланысты ғарыштық ұғымда көшкен. Сондықтан да ол мифтік уақыттың ерекшеліктерін сипаттайды.

Ал эпостық шығармада уақыт реалды өлшемге түсіріліп, нақтылана бастайды. Уақыттың мифтік емес, тарихилық өлшемі нақтылануға қарай бағытталады. Мифтегі «бұрынғы өткен заманда», «баяғы заманда», «ертеде» дейтін ұғымдар эпоста нақтылы тарихи дәуірдің бейнесімен толықтырылады.

Эпос миф моделін пайдаланғанымен оқиғаның мазмұнын тарихи дәуірлердің шындығы мен көрінісіне қарай икемдейді. Себебі екеуі екі тарихи кезеңнің, болмысты игерудің бөлек шартын белгілейді.

Қорытынды

Фольклортану ғылымының алдына қойылған міндеттері уақыт өткен сайын күрделеніп барады. Осы себептен ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетін толықтырып зерттеу мұраты іздену мен үйренудің жаңа жолдарын ашуды, зерттеу жұмыстарын жетілдіруді қажет етеді. Түркі мифтері мен эпостарын зерттеудің де алуан міндеттері алда тұр. Түркілердің сан ғасырлар бойында жаратқан эпикалық мұраларын түрлі белгілері бойынша топтап, зерттеудің әлі де толықтай аяқталмағандығы рас. Бүгінгі күнге дейін зерттелген эпостық ескерткіштер мол байлықтың тек бөлшегі ғана.

Эпосты тарихи-типологиялық ретімен қарастыру әртүрлі тараптан алғанда пайдалы. Мәселен, кей кезде жырды бір халықтың нұсқасымен ғана қарап талдау толық ғылыми зерттеулер мен қорытындылар жасауға аздық етеді. Түркілердің қаһармандық эпостарында көне мифтен, эпостан, ертегілерден қалған белгілер әр түрлі сипатта және әр түрлі дәрежеде кездесетіндіктен эпостың нағыз табиғатын ашу үшін, оның әртүрлі нұсқаларын қарастырудың маңызы зор. Түркі халықтарының дүниетанымындағы ерекшеліктер мен айырмашылықтар, тұрмыс-тіршілігіндегі тарихи оқиғалар эпостың дамуына өзіндік әсерін тигізгендігін ескере отырып, эпостарды бір-бірімен салыстыра қарап, олардың ортақ сарындары мен ұқсас үндестігіне назар аудару эпостық мұраның шын бағасын пайымдауға мүмкіндік берді деуге болады.

Мәселен, түркі халықтарында түрлі нұсқамен таралған «Алпамыс», «Қобыланды», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Едіге», «Ер Тарғын», «Ер Төстік», «Көрұғлы» аңыздарының түп негізін, даму барысын, көркемдік сипатын, тағы да басқа қасиетін тану үшін салыстырулар жасалды. Әрине мұндай жырлардың барлық тілдегі нұсқасын түпнұсқадан оқу, оны түсіну, ұқсастығы мен айырмасын ажырату оңай шаруа емес. Алайда ауыз әдебиеті туындыларын жан-жақты толықтай зерттеу үшін осы талаптарды орындау қажет.

Аталған мақалада миф пен эпос поэтикасының типологиясын ашып көрсетуде түркі тілдес халықтардың эпостары мен мифтері салыстыра қарастырылды және нәтижесінде тың тұжырымдарға қол жеткізілді. Түркі халықтарының фольклоры, соның ішінде эпос пен мифтің өз алдына дербес қызметі, структуралық түзілісі, мазмұны, табиғаты зерделеніп, зерттелді.

Түркі халықтарының қаһармандық эпосының мифпен байланысы мақалада екі түрлі аспектіде қарастырылды. Сондай-ақ мифтің логикасы мен құрылымына тән ерекшеліктер болмысты ұғынудың және санада жинақтаудың үлгісі ретінде эпос структурасында да орын алғаны атап көрсетілді.

Миф пен эпостың құрылымдық жүйесінде сақталып қалған ортақ белгілер, миф пен эпос сюжетінің кеңістіктегі және уақыт категориясындағы орналасу тәртібіндегі ұқсастықтар мен өзгешеліктер қарастырылып, оларға салыстырмалы зерттеулер жасалды.

Түркілерге ортақ рухани мұра болып табылатын эпикалық туындыларды салыстыра қарастырып, ортақ сипатын айқындап, оларды жан-жақты зерттеу, зерделеу, жариялауға атсалысуды айрықша міндетіміз деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. - Москва: Педагогика-Пресс, 1994. - 608 с.
2. Стеблин-Каменский М.И. Миф / М.И. Стеблин-Каменский. - Ленинград: «Наука», 1976. -104 с.
3. Эрман В.Г. Предисловие. Мифы древней Индии / В.Г. Эрман. - Москва: «Наука», 1975. - 240 с.
4. Муродов О.М., Полякова Е.А. Трансформация мифологических и легендарных образов в таджикско-персидских хрониках XI-XV вв. / О.М. Муродов, Е.А. Полякова. - Душанбе: Дониш, 1986. - 220 с.
5. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане / М.С. Орынбеков. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. -240 с.
6. Ибраев Ш. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы (қазақ батырлық жыры негізінде) / Ш. Ибраев. - Астана: «Сарыарқа», 2012. -336 б.
7. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. 4-е изд., испр. и доп. / С.А. Токарев. - Москва: Политиздат, 1986. - 576 с.
8. Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории) / Ю.В. Бромлей. - Москва: «Наука», 1981. - 391 с.
9. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи / В.Я. Пропп. - Москва: «Наука», 1976. -326 с.
10. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildde. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika / R. Qafarlı. - Bakı: "Elm və Təhsil", 2015. - 454 s.
11. Бердібаев Р., Уахатов Б. Қазақ фольклорының типологиясы / Р. Бердібаев, Б. Уахатов. - Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1981. -308 б.

Р.О. Керимкулова, Ш. Ибраев

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нұр-Султан, Қазақстан*

Типология поэтики мифа и эпоса

Аннотация. Ученые мира уделяют особое внимание природе мифа, который происходит из мировоззрения древних, благодаря его самостоятельной функции, структурной структуре, содержанию и особенностям человеческого мышления. Методология и теория исследования мифа изучаются в различных аспектах с точки зрения научных достижений в антропологии, социологии, фольклоре и психологии. Это основано на данных народов и племен, сохранивших на земле древнюю культуру, а также на примерах мифов, написанных на бумаге с древних времен. Кроме того, область, в которой отражен миф - былины, легенды, сказки, обряды, наряду с фольклором, сама по себе большая область. В этом случае стоит говорить не только о самом мифе, но и о смене его жанра. Это связано с тем, что миф в фольклоре изменился в контексте времени, подвергся идеологической обработке, адаптирован к специфике жанра, например эпоса. Эта закономерность относится как к мифу, так и к мифическим персонажам эпических песен тюркских народов. По сути, эпос - это жанр, который независимо развился через синтетический фильтр древних мифов, сказок, легенд, ритуального фольклора. Его мифические мотивы, концепции, персонажи адаптированы к жанровой природе эпоса. Актуальность следующей статьи в раскрытии типологии мифа и эпической поэтики повышает актуальность задачи сопоставления духовного наследия, эпоса и мифов тюркских народов, на основе которых можно реализовать новые идеи, познать их как общекультурное наследие. Чем больше мы изучаем, изучаем и осваиваем фольклор тюркских народов, тем больше раскрывается наша тюркская идентичность.

Ключевые слова: миф; героический эпос; эпическая структура; эпическая поэтика; типология; мифологические концепции.

R.O.Kerimkulova, Sh.Ibraev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Typology of the poetics of myth and epic

Abstract. World scientists pay special attention to the nature of the myth, which originates from the worldview of the ancients thanks to its independent function, structural structure, content, and characteristics of human thinking. The methodology and theory of the study of myth are studied in various aspects from the point of view of scientific achievements in anthropology, sociology, folklore, and psychology. This is based on the data of peoples and tribes who have preserved an ancient culture on earth, as well as examples of myths written on paper since ancient times. In addition, the field in which the myth is reflected - epics, legends, fairy tales, rituals, along with folklore, is a large field. In this case, it is worth talking not only about the myth itself, but also about the change in its genre. This is due to the fact that the myth in folklore has changed in the context of the time, has undergone ideological processing, adapted to the specifics of the genre for example, the epic. This pattern applies both to the myth and to the mythical characters of the epic songs of the Turkic peoples. In fact, the epic is a genre that independently developed through the synthetic filter of ancient myths, fairy tales, legends, ritual folklore. His mythical motives, concepts, characters are adapted to the genre nature of the epic. The relevance of the next article in revealing

the typology of myth and epic poetics increases the relevance of the task of comparing the spiritual heritage, epic and myths of the Turkic peoples, based on which new ideas can be realized, to know them as general cultural ones. inheritance. The more we study and master the folklore of the Turkic peoples, the more our Turkic identity is revealed.

Key words: myth; heroic epic; epic structure; epic poetics; typology; mythological concepts.

References

1. Levi-Bryul' L. Sverh"estestvennoe v pervobytnom myshlenii [The supernatural in primitive thinking], (Pedagogika-Press, Moscow, 1994, 608 p.), [in Russian].
2. Steblin-Kamenskij M.I. Mif [The myth], («Nauka», Leningrad, 1976, 104 p.), [in Russian].
3. Erman V.G. Predislovie. Mify drevnej Indii [Foreword. Myths of ancient India], («Nauka», Moscow, 1975, 240 p.), [in Russian].
4. Murodov O.M., Polyakova E.A. Transformaciya mifologicheskikh i legendarnyh obrazov v tadzhiksko-persidskih hronikah XI-XV vv [The transformation of mythological and legendary images in the Tajik-Persian chronicles of the 11th-15th centuries.], (Donish, Dushanbe, 1986, 220 p.), [in Russian].
5. Orynbekov M.S. Genezis religioznosti v Kazahstane [The genesis of religiosity in Kazakhstan]. (Dajk-Press, Almaty, 2005, 240 p.), [in Russian].
6. Ibraev Sh. Turki eposynyn poetikasy men tipologiyasy (kazak batyrlyk zhyrlary negizinde) [Poetics and typology of the Turkic epos (based on the Kazakh heroic poem)], («Saryarka» baspa uji, Astana, 2012, 336 p.), [in Kazakh].
7. Tokarev S.A. Religiya v istorii narodov mira [Religion in the history of the peoples of the world], (Polizdat, Moscow, 1986, 576 p.), [in Russian].
8. Bromlej Yu.V. Sovremennye problemy etnografii (Ocherki teorii i istorii) [Contemporary Issues in Ethnography (Essays on Theory and History)], («Nauka», Moscow, 1981, 391 p.), [in Russian].
9. Propp V.Y. Fol'klor i dejstvitel'nost'. Izbrannye stat'I [Folklore and reality. Selected articles], («Nauka», Moscow, 1976, 326 p.), [in Russian].
10. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika [Mythology. Mythogenesis: Reconstruction, structures, poetics], (Science and education, Baku, 2015, 454 p.), [in Azerbaijani].
11. Berdibaev R., Uahatov B. Kazak fol'klorynyn tipologiyasy [Typology of Kazakh folklore], (Kazak SSR-inin «Gylym» baspasy, Almaty, 1981, 308 p.), [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Керимкулова Римма Оралбаевна – Халықаралық қатынастар факультетінің түркітану мамандығының 2 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ибраев Шакир Ибраевич – ф.ғ.д., профессор, Түркітану кафедрасы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kerimkulova Rimma Oralbaevna – The 2nd year Ph.D. student in Turkology of the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ibraev Shakir Ibrayevich – Doctor of Philology, Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Редактор: **Р.А. Нургазина**

Журнал менеджері: **А.А. Тубышева**

Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
-2021. – 3 (136). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 168 б.
Басуға қол қойылды: 24.09.2021
Шартты 9,6 б.т. Таралымы - 12 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика
журнал сайтында берілген: <http:// bulpolit.enu.kz>

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды